

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

ISSN 0142-0843

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ
сериясы
№ 2(70)/2013
Серия ИСТОРИЯ.
ФИЛОСОФИЯ

Сәуір–мамыр–маусым
1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Апрель–май–июнь
Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГП

Карагандинский государственный университет
имени академика Е.А.Букетова

Бас редакторы — Главный редактор

Е.К.КУБЕЕВ,
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора Х.Б.Омаров, д-р техн. наук
Ответственный секретарь Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Серияның редакция алқасы — Редакционная коллегия серии

Б.Е.Колумбаев,	редактор д-р филос. наук;
Ж.С.Сыздыкова,	д-р ист. наук (Россия);
К.С.Алдажуманов,	д-р ист. наук;
В.В.Евдокимов,	д-р ист. наук;
Р.М.Жумашев,	д-р ист. наук;
З.Г.Сактаганова,	д-р ист. наук;
В.В.Козина,	д-р ист. наук;
Б.Г.Нуржанов,	д-р филос. наук;
С.Б.Булекбаев,	д-р филос. наук;
В.С.Батурин,	д-р филос. наук;
А.Т.Акажанова,	д-р психол. наук;
Б.А.Амирова,	д-р психол. наук;
О.С.Сангилбаев,	д-р психол. наук;
А.Н.Жумагельдинов,	PhD;
Л.К.Шотбакова,	канд. ист. наук;
Р.Ш.Сабирова,	канд. психол. наук;
З.Х.Валитова,	канд. социол. наук;
Г.М.Смагулова,	канд. ист. наук;
А.Н.Муканова,	ответственный секретарь
	канд. ист. наук

Редакторы Ж.Т.Нұрмұханова
Редактор И.Д.Рожнова
Техн. редактор А.М.Будник

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 26.06.2013 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 10,87 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 935.

Подписано в печать 26.06.2013 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 10,87 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 935.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: <http://www.ksu.kz>

© Карагандинский государственный университет, 2013

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан.
Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Адамбек Б.К.</i> Кеңес Одағының құрылуы мен күйреуінің тарихи сабақтары.....	3
<i>Ем Н.Б.</i> 2000 жылғы Оңтүстік Кореядағы трансшекаралық некелесудегі негізгі ағымдар: Орталық Азия әйелдері үшін сұраныс пен ұсыныс факторлары (санақ деректерінің негізінде).....	9
<i>Сарсамбекова А.С.</i> Батыс Сібір және оған шекаралас Қазақстан территориясы қазақтарының этникаралық құрылымдары (XX ғ. соңы – XXI ғ. басы).....	17
<i>Қаленова Т.С.</i> Классикалық еуразияшылдық идеясы: қайнар көздері, қалыптасу және даму кезеңдері.....	27
<i>Каренов Р.С.</i> Алашорда үкіметінің Батыс бөлігі жетекшілерінің бірі, көрнекті қоғам қайраткері Жаханша Досмұхамедов.....	34
<i>Каренов Р.С.</i> Алаш қайраткері Қошке Кеменгерұлының ұлтты дамыту жолындағы ізденіске толы қызметі.....	42

ФИЛОСОФИЯ

<i>Кәріпбаев Б.И., Солощенко П.П.</i> Әлеуметтік модернизация контекстіндегі білім беру мәселесі	50
<i>Солощенко П.П., Михаленя С.Н.</i> Қазақстандағы саяси модернизацияның философиялық аспектілері	58
<i>Паоло де Лучия.</i> Джованни Джентилениң итальяндық стилі және католицизмі.....	64

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Эшиев А.К., Анарбаева Г.А., Смадияров К.А.</i> Маскулиндіктің өзгерісіндегі психологиялық факторлар	70
<i>Сапабеков Д.Қ.</i> Жоғары оқу орнында студенттердің парасатты ойлау өнерін қалыптастырудың заңдылықтары мен қағидалары	75

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

<i>Жарқынбаева З.К.</i> Кәсіпкерліктің әлеуметтану талдауындағы желілік әдіс-амал	81
---	----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	87
---------------------------------	----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Адамбек Б.К.</i> Исторические уроки образования и распада СССР	3
<i>Ем Н.Б.</i> Основные тенденции трансграничного брачного рынка в Южной Корее в 2000-е годы: факторы спроса и предложения для женщин Центральной Азии (на основе статистических данных)	9
<i>Сарсамбекова А.С.</i> Межэтнические установки казахов Западной Сибири и сопредельных территорий Казахстана (конец XX – начало XXI вв.).....	17
<i>Каленова Т.С.</i> Классическая евразийская идея: истоки, этапы формирования и развития	27
<i>Каренов Р.С.</i> Руководитель Западной части Алашорды, видный общественный деятель Жаханша Досмұхамедов.....	34
<i>Каренов Р.С.</i> Неоценимый вклад в развитие казахской национальности видного представителя движения Алаш Кошке Кеменгерұлы... ..	42

ФИЛОСОФИЯ

<i>Кәріпбаев Б.И., Солощенко П.П.</i> Проблема образования в контексте социальной модернизации	50
<i>Солощенко П.П., Михаленя С.Н.</i> Философские аспекты политической модернизации в Казахстане	58
<i>Paolo De Lucia.</i> Italianita e cattolicesimo in Giovanni Gentile	64

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Эшиев А.К., Анарбаева Г.А., Смадияров К.А.</i> Психологические факторы изменения маскулинности.....	70
<i>Сапабеков Д.Қ.</i> Формирование законов и принципов искусства мышления у студентов высшего учебного заведения.....	75

Трибуна молодых ученых

<i>Жарқынбаева З.К.</i> Сетевой подход в социологическом анализе предпринимательства.....	81
---	----

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	87
--------------------------	----

Б.К.Адамбек

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: adambekB@mail.ru)

Кеңес Одағының құрылуы мен күйреуінің тарихи сабақтары

Мақалада 1917–1922 жылдары Кеңес Одағын құру жолындағы Ресейдегі большевиктер партиясы мен үкіметінің әр түрлі саясаты баяндалды. Осыған байланысты Ресей халықтарының тәуелсіздіктеріне қарсы болған большевиктердің азамат соғысы кезінде халықтардың әскери-экономикалық және саяси одағын құрудағы саясаты және оны жүргізуде Қызыл Армияның кең түрде пайдаланғаны көптеген деректермен дәйектелді. Сонымен қатар Кеңес Одағы құрылғаннан кейін, осы көп ұлтты мемлекеттегі әр түрлі үрдістердің дамуы және соларға байланысты коммунистік империяның ыдырауы көрсетілді. КСРО-ның мысалында көп ұлтты империялардың ыдырауы тарихи заңдылықтарға сүйенген құбылыс екені дәлелденді.

Кілтті сөздер: большевиктер, азамат соғысы, Қызыл Армия, Кавказ, Түркістан, автономия, федерация, атқару комитеті, Кеңес, Одақ.

1917 жылдың 24–25 қазанында Ресейде большевиктер партиясы басқарған төңкеріс болып, Уақытша үкіметі құлатылды. Қысқа мерзімде большевиктер Петроград, Мәскеу, Иваново-Вознесенск, Төменгі Новгород, Тверь, Ярославль, Екатеринбург және тағы басқа өнеркәсіп орталықтарында жаңа Кеңес өкіметін орната бастады. Төңкеріс кезінде жұмыс істеген Кеңестердің Бүкілресейлік ІІ съезінде большевиктердің ықпалымен Жер және Бейбітшілік туралы тарихи Декреттер қабылданып, В.И.Ленин басқарған бірінші Кеңес үкіметі Халық Комиссарлар Кеңесі құрылды [1]. Сонымен қатар Кеңестердің съездер аралығында елдегі өкіметтің жоғарғы органы болып Бүкілресей Орталық Атқару Комитеті сайланды [2]. Дәл осы кезеңде алдағы аталған Декреттермен қатар, большевиктер үкіметі «Ресей халықтары құқықтарының декларациясы», «Еңбекші және қаналушы халық құқықтарының декларациясы» атты маңызды құжаттарын, Ресей Федеративтік Республикасын құру туралы қаулысын жариялады және социалистік құрлыстың негізгі кезеңдерін белгіледі [3].

Большевиктер билікке келсімен оларға қарсы бағытталған «ақтар қозғалысы» қарулы күрес бастап, Ресейде азамат соғысының оқиғалары орын алды. Кеңес өкіметі жаңа орнығып жатқан кезде көпұлтты Ресейде ыдырау үрдістері басталды, соған байланысты Финляндия, Польша, Әзербайжан, Армения, Грузия, Эстония, Латвия және Литва өздерінің тәуелсіздіктерін жариялады [4]. Сонымен қатар Украинада Орталық Рада [5], Қазақстанда «Алаш Орда» [6], Түркістанда Қоқан автономиясының үкіметтері құрылды, олар жергілікті халықтардың мүддесін қорғайтын саяси күштер болды [7].

Бірақ Қазан төңкерісіне дейін Ресейді «халықтар түрмесі» деп олардың бостандығын жақтаған В.Ленин, И.Сталин және тағы басқа большевиктердің көсемдері өздері билікке келгеннен кейін, «ұлы державалық» пиғылдарын анық көрсете бастады. 1918–1919 жылдары большевиктер басшылығы, Қызыл Армияның күшімен, Украинадағы, Қазақстандағы және Түркістандағы ұлттық үкіметтерді талқандап, құғынға ұшыратты, олардың орнына аталған аймақтарда Кеңес өкіметі орнатыла бастады.

Бөлініп кеткен территорияларды қайта қосып алу саясатын Кеңес үкіметі жалғастыра берді. Польшаның тәуелсіздігін таныса да, қалай да осы елді қайта қосып алу амалын Кеңестік Ресей басшылары іске асыруға кірісті. Сондықтан большевиктер осы кезде поляктармен жүргізілген

келіссөздерге немқұрайлы қарап, екі мемлекеттің арасындағы қатынастарды одан сайын шиеленістіруі, ең соңында Кеңестік Ресей мен Польшаның арасындағы соғысқа әкеп соқты. 1920 жылы кеңес-поляк соғысы кезінде Варшава түбінде Қызыл Армияны талқандаған поляк халқы өз тәуелсіздігін сақтап қалды [8].

Большевиктердің Ресей халықтарының тәуелсіздігіне қарсы болғанын Теріскей Кавказ жеріндегі оқиғалардан байқауға болады. Осында өздерінің тәуелсіздігін жариялаған Армения, Әзербайжан және Грузияға Кеңестік Ресейдің басшылары ашықтан ашық қоқан-лоққы саясат жүргізіп, неше түрлі арандатушылық ұйымдастыра бастады. Осындай саясатты жүргізуде, әсіресе И.Сталин, С.Киров, С.Орджоникидзе сияқты большевиктер партиясының белгілі қайраткерлері ерекше белсенділік көрсетті. Осы мемлекеттерге «еңбекшілер ерекше қарсы болып, бізден көмек сұрады» деген сылтаумен Ресей басшылары 1920 ж. сәуір айында Қызыл Армияны жіберіп, мусаватистер үкіметін құлатып, Әзербайжанда Кеңес өкіметін орнатты. Тура осындай жолмен қараша айында дашнактар билігі жойылып, Кеңес өкіметі Арменияда орнады [9]. Ал 1921 жылдың мамыр айында Қызыл Армия тәуелсіз Грузияға басып кіріп, осындағы ұлттық үкіметті құлатып, осы жерді кеңестендіруге жол ашты [10]. Сөйтіп, большевиктердің агрессиялық саясатының нәтижесінде армян, грузин және әзербайжан халықтарының тәуелсіздіктері жойылды.

Әр түрлі ұйымдастырылған арандатушылықтан кейін, 1920 жылы Түркістан майданының (қолбасшысы М.Фрунзе) әскерлері патша кезінен сақталып келген Бұқар және Хиуа хандықтарын басып алып, осы жерлерде 1918 ж. құрылған Түркістан Автономиялық Кеңестік Республикасымен қатар «құыршақ» Бұқар және Хорезм Кеңестік Республикаларын жариялады. Осы уақыттан бастап, әскердің күшімен орнатылған Кеңес өкіметіне қарсы Орта Азия халықтарының 20 жылға созылған қарулы күресі басталды. Оның себептері туралы Кеңестік Ресейдің Қарулы Күштерінің Бас Қолбасшысы С.Каменев: «...Кеңес өкіметінің шаралары, шын мәнінде, отарлаушылық саясат болды. Сондықтан ол ұлттық қозғалыстың дамуына әкеп соқты. Қызыл гвардияшылар отрядтарының сорақылық істері басмашылардың көбеюіне әсер етті», — деп көрсеткен [11]. Осыған орай бір кезде большевиктер кемсітіп, «басмашылар қозғалысы» деген соғыс, шын мәнінде Түркістанның жергілікті халықтарының Кеңес үкіметінің озбырлық саясатына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыс болды.

1922 жылы Ресейдегі азамат соғысы большевиктер үкіметінің жеңісімен аяқталды. Қызыл Армия жеткен жерлердің көбісінде Кеңес өкіметі орнатылды, бірақ тәуелсіздіктерін жариялап, Ресейден Польша, Финляндия, Латвия, Эстония және Литва бөлініп шықты.

Атақты советолог Р.Пайпстың айтуынша, «Ленин ұлттық проблемаға оны қалай шешу үшін емес, қайта оны қалай пайдалана білу керек деп қарады» дегенімен келісуге болады [12]. Дегенмен, халықтардың сенімінен айырылып қалмау үшін, 1917 жылғы Декларациядағы уәделерін большевиктер азамат соғысының қиын кезеңінде іске асыра бастады. Сөйтіп, олар ұлттық аймақтарды уыстарында ұстап қалғысы келді.

Өздеріне пайдалы «пролетарлық интернационализм» принципін негізге алып, большевиктер 1918–1920 жылдары Ресей құрамында бірқатар автономиялар құрды. Бұл жұмысты жүргізгенде олар орталық аппарат пен көбінесе орыстардан тұратын жергілікті партия ұйымдарына сүйенді. 1918 жылы Еділ бойындағы немістер коммунасы, ал 1919 жылы Татар-Башқұрт Автономиялары құрылды. Бірақ Татар-Башқұрт Автономиясының басшылары «пантюркизм» жолына түсті деп үріккен большевиктер бұл Автономияны екіге бөлді. Сөйтіп, 1920 жылы Башқұрт Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы, Татар Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы, Қазақ Кеңестік Автономиялық Республикасы, Дағыстан және Таулы Кеңестік Автономиялық Республикалары, сонымен қатар Шуаш, Карел, Удмурт, Мари, Қалмақ Автономиялық облыстары мен округтары құрылды. Ал 1921 жылы Коми, Кабарда, Қырым Автономиялары пайда болды [13].

Азамат соғысының аяғына қарай бұрынғы Ресей кеңістігінде Украин, Белорус, Әзербайжан, Армян және Грузин Кеңестік Социалистік республикалары және Қиыр Шығыс Республикасы пайда болды. Оларды большевиктер құрған үкіметтер басқарды. Орта Азияның Қызыл Армия басып алған жерлерінде «қуыршақ» Бұқар және Хорезм Халық Республикалары құрылды.

1920–1922 жылдары осы республикалардың көпшілігі Ресей Федерациясымен шаруашылық және дипломатия салаларында одақтастық туралы келісім-шарттарға қол қойды. Ал бұл республикалардың партия ұйымдары облыстық партия комитеті ретінде РКП (б) Орталық Комитетіне тікелей бағынатын болды. Орталық Комитет ұлт аймақтарындағы жергілікті халықтардың өкілдеріне сенімсіздікпен қарап, сол жерлердің басшылығына көбінесе комиссарларды Мәскеуден жіберіп немесе сондағы орыс жұмысшылары мен солдаттарды қойды. Соңғылардың Орта Азиядағы

«басқаруы» туралы партияның Орталық Комитеті 1920 жылдың маусым айында арнайы Қаулы қабылдап, онда: «Отаршылдық психологиясы дарыған орыс жұмысшыларының қолында Кеңес үкіметі 2,5 жыл болса да, келімсектер мен жергілікті Түркістан халықтарының қарым-қатынастары өзгерудің орнына одан сайын шиеленісе түсті», — деп көрсеткен [14].

Осындай жағдайға байланысты Орталықпен басқа республикалармен және олардың халықтарымен қарым-қатынастарды заңдастыратын мәселелер қаралып талқылана бастады. Соның нәтижесінде Грузия басшылары Махарадзе, Орахелашвили, Мдивани қарсы болса да 1922 жылдың басында РКП (б)-н нұсқауымен Грузия, Армения және Әзербайжан біріктіріліп, Теріскей Кавказ Кеңестік Социалистік Федерациясы құрылды [15]. Ал 1922 жылы тамыз айында Кеңестік Республикалардың Федерация негізінде Одағын құру туралы жоспарды Сталин басқарған комиссия қарай бастады. Жалпы федерация арқылы Ресей, Украина, Белоруссия және Теріскей Кавказ Федерациясының бір одаққа кіру жоспарын Ленин ұсынды. Ал Сталин бұл республикалар Ресей құрамына автономиялар ретінде кіру керектігін дәлелдеді. Осы кезеңде басқа да ұсыныстар болды. Мысалы: Грузия басшылары Теріскей Кавказ Федерациясындағы республикалар әрқайсысы жаңа одаққа бөлек кіруін қалады. Осындай ұсынысты Татар, Башқұрт автономияларының басшылары да қолдады. Ал Украинаның өкілдері федерацияның орнына конфедерация құру керектігін дәлелдеді. Бірақ Сталин бұл ұсыныстарды қабылдатқызбай, өзінің автономиялық жоспарын жақтап: «Ұлттық аймақтардағы жас буын коммунистер, тәуелсіздік ойынын ойын ретінде түсінгісі келмей, бізден тәуелсіз республикалардың конституцияларын іске асыруды талап етеді», — деп большевиктердің республикалар құруын «тәуелсіздік ойынымен» салыстырады. Сөйтіп, басқарушы партияның ұлыдержавалық саясат жүргізіндігін айқын байқатады [16].

Бірақ Ленин Сталиннің «тым асығыс» шараларын сынға алып, партияның Орталық Комитетінде өзінің жаңа одақты федерация негізінде құру туралы жоспарын қабылдатқызады. Әрине, өздерінің осы жоспарларына қарамастан, Ленин мен Сталин де құрылатын одақты болашақта біртұтас ірі коммунистік державаға айналдыру мақсаттары болғанын байқау онша қиын емес.

1922 жылдың желтоқсан айында Украинаның, Белоруссияның, Теріскей Кавказ және Ресей Федерациясы Кеңестерінің республикалық съездері өтті. Олар большевиктердің қысымымен республикалар одағының құрылуын жақтаған шешімдер қабылдады және Бүкілодақ Кеңестерінің I съезіне делегаттар сайлады. Осы уақытта Қиыр Шығыс Республикасы таратылып Ресейге қосылды [17].

1922 жылдың 30 желтоқсанында Мәскеу қаласында Бүкілодақ Кеңестерінің I съезі өтті. Съезд төрт республика: Ресей, Теріскей Кавказ Федерациясы, Украина және Белоруссия бірігіп, Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының (КСРО) құрылуы туралы Қаулы шығарды және КСРО-ның құрылғаны туралы Декларация мен Шарт қабылдады. Онда республикалардың одақтық мемлекетке бірігуінің принциптері мен шарттары баяндалды [18]. Съезде КСРО Орталық Атқару Комитеті (ОАК) сайланып, оған төрт тең төрағалар болып М.Калинин (Ресей), Н.Нариманов (Теріскей Кавказ), Г.Петровский (Украина) және А.Червяков (Белоруссия) сайланды. Бірақ тең төрағалық қағаз жүзінде қалып, аз уақыттан кейін Орталық Атқару Комитеттегі билік толық М.Калининнің қолына көшті.

1923 жылы шілде айында Орталық Атқару Комитетінің II сессиясы КСРО-ның Конституциясын қабылдап, оны Бүкілодақтық Кеңестерінің II съезі 1924 жылдың 31 қаңтар айында бекітті. Конституция бойынша КСРО-ның жоғарғы үкімет органдарының қарауына мынандай мәселелер жататын болды: сыртқы саясат, соғыс жариялау мен бітім жасау, КСРО мен республикалардың шекаралары, КСРО құрамына қабылдау, КСРО Қарулы Күштері, көлік пен байланыс, халық шаруашылығын жоспарлау. Осыған қарағанда Конституция федерациядағы Орталықтың билігін заңдастырды. Әсіресе Конституцияның IV-тарауы бойынша Орталық үкімет республикалардың ішкі жағдайларындағы барлық мәселелерге араласып тұруға мүмкіншілік жасады. Ал Конституциядағы республикалардың Одақтан шығу құқығы көп жылдары қағаз жүзіндегі бап болып қала берді [19].

Жаңа Конституцияның негізінде КСРО өкіметінің Жоғарғы Органы Кеңестердің Бүкілодақтық съезі болды. Ал съездің араларында жұмысты екі палаталық Орталық Атқару Комитеті жүргізетін болды, оның палаталары Одақтық Кеңес және Ұлттар Кеңесі деп аталды. Бүкілодақтық съезге делегаттар губерниялық съездерінде сайланды. Ал губернияларға бөлінбеген республикаларда тікелей Кеңестердің республикалық съездерінде сайланды. Жұмысшы табының рөлін көтеру үшін сайлау кезінде 1 жұмысшының даусы 5 шаруаның даусына теңелді. КСРО-ның Орталық Атқару Комитетінің атқарушы және басқарушы органы — КСРО-ның Халық Комиссарлар Кеңесі құрылып, оның ішінде Халық Комиссариаттары, Мемлекеттік Банк және Мемлекеттік Жоспарлау Комиссиясы бекітілді [20].

Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетіне барлық республикаларда міндетті түрде орындалатын декреттер мен қаулылар шығару құқығы берілді. Сессиялар арасында жұмысты Орталық Атқару Комитетінің атынан оның Президиумы жүргізді. Президиум республикалардың қарым-қатынастарын, оларда шыққан қаулыларының Одақ Конституциясына сәйкестігін бақылайтын болды. Халық Комиссарлар Кеңесінің құрамында контрреволюция, шпионаж және терроризммен күресетін Ерекше Мемлекеттік Саяси Басқарма (ОГПУ) құрылды [21]. Конституция барлық республикалардың тұрғындарына бірыңғай азаматтық белгіледі.

Кеңестік федерация большевиктердің үгіт-насихат, саяси ұйымдастырушылық жұмыстары арқылы құрылған көп ұлтты держава болды. Терезесі тең болып қосылған республикалардың барлық ресурстары бір Орталыққа бағындырылды, ал саяси басқаруды Коммунистік партия өз қолына алды. Осындай жағдайда большевиктерге экономиканы дамытуға, ішкі және сыртқы саясатты жүргізуге толық мүмкіндік пайда болды. Ал КСРО Конституциясы, белгілі ғалым Элен Каррер д.Анкосс көрсеткендей, «Интернационализмге үйрететін мектепке» айналды [22]. Сонымен қатар Кеңестер Одағы сияқты алпауыт Коммунистік державаның құрылуы большевиктерге халықаралық аренада әр түрлі арандатушылық, «революцияны экспорттау» саясатын жүргізуге мүмкіндік берді. Кеңес Одағының пайда болуымен «Қызыл империяның негізі қалыптаса бастады».

КСРО құрылғаннан кейін Кеңес үкіметі ұлттық республикаларда көптеген саяси, экономикалық және мәдени шараларды іске асыруға кірісті. Республикалардағы басқару аппаратына жергілікті халықтардың өкілдері кіргізіле бастады. Бірақ оларға көбінесе сенімсіздікпен қараған Коммунистік партия ұлттық аймақтардың басшылығына өзінің өкілдерін жіберіп тұрды. Сөйтіп, Одақтық басқару жүйесінің ерекше билігі бюрократиялық орталықтандыру процесінің күшеюіне әкеп соқты.

1924–1925 жылдары Орта Азияда ұлттық-мемлекеттік құрылыс жұмысы жүргізіліп, Түркістан Автономиялық Кеңестік Республикасы, Бұқар және Хорезм Халық Республикаларының территориясында Өзбек және Түркімен Кеңестік Социалистік Республикалары құрылды. 1929 жылы Тәжік Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы одақтас республикаға айналды. Осы құрылған үш республика Одақ құрамына енді. Бірақ Кеңес үкіметі республикалардың шекараларын бөлген кезде көптеген қателіктерді жіберді. Мысалы: қазақтардың бірқатар батыс және солтүстік жерлері Ресей Федерациясының құрамына, тәжіктердің Самарқан, Ходжент аймақтарының кей жерлері Өзбекстанның құрамына бөлініп берілді, ал Әзербайжан мен Армения араларындағы өткізілген шекара кейін шешілмейтін проблемаға айналды [23].

1923–1929 жылдары реформа бойынша Кеңес Одағында губерниялар, уездер, болыстықтар орнына облыстар, аудандар селолық және ауылдық кеңестер құрылды [24]. Дегенмен, Кеңес Одағы кезінде ондағы көптеген ұлттық республикалар мен аймақтар өздерінің әлеуметтік-экономикалық дамуында және мәдениет саласында айтулы жетістіктерге жетті. «Социалистік интернационализм» негізіндегі КСРО-ғы ұлттық республикаларда өздерінің үкіметтері, әнұрандары және Конституциялары болды, тіпті олардың әкімшілік шекаралары болды, сөйтіп, кеңестік негізде болса да ұлттық республикаларда мемлекеттілік қалыптасты [25].

Бірақ «халықтар достығының салтанаты» орнаған көпұлтты федерация орнына Кеңес Одағы біртіндеп әкімшілдік-әміршілдік басқару жүйесі қалыптасқан, тоталитарлық сипаты бар коммунистік империяға айналды. КСРО құрылған кезде федерацияда терезесі тең болады деген одақтас республикалар барлық жағынан Мәскеуге бағынып, онсыз бір мәселені шеше алмайтын «құыршақ» құрылымдар болып қала берді. «Социалистік интернационализм» принципі негізінде бір тілде сөйлейтін, бір идеологияға және бір орталыққа бағынған «кеңес халқын» құрамыз деген Одақ басшыларының әрекеті ХХ ғасырдың 70-жылдары сәтсіз аяқталды. Ең соңында экономикасы ішкі және сыртқы жағдайы, ұлттық саясаты тығырыққа тірелген Кеңес Одағы 1991 жылы ыдырап оның кеңістігінде 15 тәуелсіз мемлекет пайда болды. КСРО-ның ыдырауындағы басты себеп — ол 1986 ж. Қазақстанда басталып, Украина, Латвия, Литва, Эстония, Грузия және Әзербайжанда жалғасын тапқан ұлт-азаттық қозғалыс болды деп айтуға болады. Кеңес Одағының ыдырауы тарихи заңдылыққа бағынған үрдіс, өйткені көпұлтты империялар қандай саясат жүргізсе де уақыты жеткенде ыдырауға мәжбүр болады.

Қазіргі кезде КСРО кеңістігінде пайда болған тәуелсіз республикалар әрқайсысы өзінің шамасына қарай даму жолына түсті. Олар бұрыннан мемлекеттілік дәстүрі бар Ресеймен қатар, Қазақстан, Украина, Белоруссия, Әзербайжан және Өзбекстан саяси және әлеуметтік-экономикалық жағынан белгілі дәрежеге жетті. Бірақ екі алпауыт мемлекет Қытай мен Ресей Батыс державалары сияқты посткеңестік елдерді әр түрлі халықаралық одақтарға және ұйымдарға итермелеп бағуда. Әсіресе Ресейде соңғы кезде империяны аңсау пиғылдары байқалып отыр, бұл елде. Үлкен Ресейді,

немесе КСРО сияқты державаны, басқа атпен болса да, қайта құру деген әр түрлі ұрандар тіпті жоспарлар дайындалып жатыр. 1994 жылы Қазақстан Президенті Н.Назарбаев ұсынған Еуразиялық одақ идеясы көтерілді, ол бойынша бұл одаққа көптеген еуразиялық мемлекеттер терезесі тең болып кіруі мүмкін деген. Осы идеяны басында қолдаған Ресей басшылары бұл одақты өзінше түсінеді, олардың пайымдауы бойынша, КСРО-ның орнына Ресейдің басқаруымен Еуразиялық одақ құрылып, оған негізінен посткеңестік республикалар кіруі керек екен. Осы жоспарды іске асыру үшін Ұжымдық Қауіпсіздік Шарт Ұйымы мен Беларусь, Ресей және Қазақстан кірген Кедендік одақ пайда болды, осы одаққа кіргізу үшін Ресей басшыларының Украина, Тәжікстан және Қырғызстанға әр түрлі қысым жасап отырғаны белгілі. Кейбір ТМД мемлекеттері кірген Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы Қытай мен Ресейге пайдалы болып отыр, өйткені олар осы ұйым арқылы Орталық Азия мемлекеттерін өздерінің ұсынысында ұстап қалғысы келеді.

Ал Ресейдің ықпалымен жүргізіліп жатқан Еуразиялық экономикалық кеңістікті қалыптастыру жұмысы болашақ Еуразиялық одақтың біріккен экономикасының негізі болмақ. Осыған толық сеніп отырған Ресей Президенті В.Путин: «Еуразия кеңістігіндегі аймақтық интеграциялық құрылымдардағы күштерді үйлестіру өзінің тиімділігін көрсетті», — деп ресми түрде жариялап отыр [26]. Кейбір ресей саясаткерлерінің конфедеративтік негізінде құралатын болашақ Еуразиялық одаққа посткеңестік мемлекеттердің көпшілігі кіруі керек деген ашық айтылып жүрген сөздері — көпшілікті алаңдататын жай. «Ресейге күшті және ықпалды Еуразиялық одақ неге керек?» деген сауалға, мынандай жауап беруге болады: Ресейдегі империяны аңсаушы саяси күштер ТМД мемлекеттерінің біріккен әскери-экономикалық потенциалын пайдаланып, қайтадан бір кездегі Кеңес Одағы сияқты Батысқа қарсы тұрғысы келеді, мұндай жағдайда тағы да «қырғи-қабақ соғыс» басталып кетуі мүмкін деп айтуға болады.

Осыған орай посткеңестік үлкенді-кішілі мемлекеттер (оның ішінде Қазақстан) ірі державалар құрған әр түрлі одақтарға кіруді басты мақсат деп есептемеуі керек, өйткені ондай қадамдар сол елдердің тәуелсіздігіне қауіп төндіретіні анық. 1922 жылы большевиктердің Кеңес Одағын құрудағы алдау-арбау, зорлық-зомбылық саясатына алданып қалған Украина, Белоруссия және Теріскей Кавказ басшыларының кейін опық жегенін ұмытпау керек сияқты. КСРО-ның құрылу оқиғаларын оқыған да, зерттеген де орынды, бірақ талай рет бодандықты бастан кешірген ТМД халықтарының тарихтан тағлым алатын уақыты жетті деуге болады. Қазіргі заманның өзінде кейбір одақтарға кірген орташа мемлекеттер, қалай болса да сол одақтардың әр түрлі шарттарының баптарымен өзін-өзі байлап алып, сол одақты құрушы ірі державаның саяси-экономикалық ықпалына түседі, сондықтан сол одақтың мүшесі ретінде әр түрлі халықаралық жанжалдар мен текетірестерге немесе мемлекетаралық саяси және экономикалық күреске қатысу қауіпі пайда болады. Мұндай жағдай одақтарға кірген мемлекеттердің экономикалық және саяси тәуелсіздіктеріне ерекше қауіп төндіреді.

Халықаралық дипломатияда екіжақты қатынастар деген қағида бар, сондықтан уақыт сынағынан өткен осы принциптер арқылы ірі державалар құратын әскери немесе экономикалық одақтарға кірмей-ақ, Достастық елдері әлемдегі барлық мемлекеттермен саяси-экономикалық, мәдени қатынастарды әржақты және толыққанды дамытуға барлық мүмкіншіліктері бар. Тек осындай жағдайда ішкі саяси ахуалы тұрақты, табиғи байлығы мол (Әзербайжан, Өзбекстан, Қазақстан) сияқты ортан қолды мемлекеттер империялық пиғылдары бар ірі державалардың толық ықпалына түспей, халықаралық аренада өзіне лайықты, пайдалы және тәуелсіз саясат жүргізе алады.

References

- 1 Sokolov A.K. *Course of Soviet History. 1917–1940*: Textbook. Manual for universities, Moscow: High school, 1999, p. 53.
- 2 *History of USSR*. Textbook for students: In 2 vol. — Vol. 2. / Eds. N.E.Artyomov, Moscow: High school, 1982, p. 351.
- 3 *History of USSR. The era of socialism* / Eds. S.A.Sergeev. Tutorial for pedagogical institutes, Moscow: Prosveschenie, 1977, p. 87.
- 4 *Modern History of Mankind. XX century*: Textbook for universities: In 2 Vol. / Eds. A.F.Kiselev, E.M.Schagin, Moscow: VLADOS, 1998, p. 417.
- 5 *Tutorial on USSR history* / Orlov A.S., Georgiyev V.A., Naumov N.V., Sivohina T.A., Moscow: High school, 1987, p. 424.
- 6 *History of Kazakhstan. From ancient time till today: Essay*, Almaty: Daur, 1994, p. 309.
- 7 Tursyn H.M. *Turkistan ult-azattyk kozgalysy zhane Turkistan Mukhtariyaty*. Tarihi, sayasi zhane yltyk aspectileri, Almaty: Nyrlы aleм, 2006, p. 52.
- 8 *Big Soviet Encyclopedia*: In 30 vol. — Vol. 3 / Eds. A.M.Prohorov, Moscow: Sov. encycl., 1975, p. 39.
- 9 Orlov A.S., Georgiyev V.A., Georgiyeva N.G., Sivohina T.A. *History of Russia*: Textbook, Moscow: Prospect, 1997, p. 374.

- 10 *Soviet Historical encyclopedia* / Eds. Ye.M.Zhukov. — Vol. 12, Moscow: Sov. Encycl., 1963, p. 826.
- 11 Adambekov B.K. *Russian Empire in XX century, History of Soviet country and CIS*: Tutorial, Karagandy: KSU Publ., 2005, p. 102.
- 12 Timofeev T. *Formation of USSR and international solidarity of workers*. Modern and Contemporary History. — 1982, № 6, p. 27.
- 13 *History of USSR. Era of socialism*: Textbook for universities / Eds. Yu.S.Kukushkin, Moscow: High school, 1985, p. 123.
- 14 Mustafa Chokai-uly. *Turkestan under the control of soviets*. Articles, memoirs, Alma-Ata: Aikap, 1993, p. 30.
- 15 Berhin I.B. *History of USSR (1917–1978)*: Tutorial, Moscow: High school, 1979, p. 206.
- 16 *History of nation and state building in USSR*: In 2 Vol. — Vol. 1. / Eds. D.A.Chugaev, Mysl, 1972, p. 103.
- 17 Nikiforov P.M. *DVR. Notes of DVR premier*, Moscow: Politizdat, 1974, p. 190.
- 18 *History of Soviet constitution*. Coll. of documents. 1917–1957 yy., Moscow: Politizdat, 1957, p. 214.
- 19 Zuyev M.N. *History of Russia*. Textbook for universities, Moscow: Prior-izdat, 2005, p. 111.
- 20 Karr E. *History of Soviet Russia*. Book 1: Vol. 1 and 2. Bolshevik revolution. 1917–1923 / Transl. from Eng., Moscow: Progress, 1990, p. 318.
- 21 *Modern Soviet History. XX century*. Textbook for universities / Eds. Ye.M.Schagin, A.V.Lubkov: Book 1: In 2 vol., Moscow: VLADOS, 2004, p. 387.
- 22 Vert N. *History of Soviet country. 1900–1991* / Transl. from French. — 2-nd ed., Moscow: Progress-Academy, 1995, p. 171.
- 23 Vinogradov V.I., Orlov G.A., Zhuchkov B.I. *History of USSR in document and illustrations (1917–1971)*, Moscow: Prosveschenie, 1973, p. 120.
- 24 *History of Russia*: In 2 Vol. — Vol. 2. From the beg. of XIX till the beg. of XXI century / Eds. A.N.Saharov, Moscow: Astrel, 2006, p. 576.
- 25 *Coll. of documents on history of USSR. The era of socialism: Ed 3. 1933–1941 yy.* / Eds. V.Z.Drobizhev, Moscow: High school, 1980, p. 202.
- 26 *Egemen Kazakhstan* // 2012. — Dezember, 1, p. 5.

Б.К.Адамбек

Исторические уроки образования и распада СССР

В статье рассмотрена политика большевистской партии и Советского правительства по созданию в 1917–1922 гг. Советского Союза. На основе многих источников доказывается как большевики — противники независимости народов России — в годы Гражданской войны создавали военно-экономический и политический союз народов, повсеместно используя для этого Красную Армию. В то же время показано, как после образования СССР развивалось это многонациональное государство и какие объективные процессы привели к распаду коммунистической империи. На примере СССР определено, что все многонациональные империи обречены на распад, и это является закономерным историческим явлением.

В.К.Адамбек

Historical lessons of formation and decau

In the article considered the policy of bolshevist Party and the Soviet government on creation of Soviet Union in 1917–1922. Therefore, based on the number of sources is proved as the Bolsheviks – opponents of independence of Russia nations during the Civil War created a military-economic and political union of nations, using the Red Army. At the same time, it shows development of this multinational after the USSR foundation and objective processes, which have led to the collapse of the communist empire. In this paper, on the example of the Soviet Union proved that all multinational empires are doomed to decay and it is a natural historical phenomenon.

Н.Б.Ем

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (E-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz)

Основные тенденции трансграничного брачного рынка в Южной Корее в 2000-е годы: факторы спроса и предложения для женщин Центральной Азии (на основе статистических данных)

В статье отмечено, что в исторически моноэтнической среде южнокорейского общества численность межнациональных браков растет ежегодно. Показано, что этническая структура женихов и невест значительно расширилась; заметное место в ней занимают женщины из постсоветских стран Центральной Азии. Автором сделана попытка раскрыть основные тенденции межэтнической брачности, показать уровень эндогамности внутриэтнических брачных предпочтений, определить факторы спроса и предложения на брачном рынке страны и место в нем женщин Центральной Азии на примере Узбекистана и Казахстана.

Ключевые слова: межэтнический брак, мультикультурная семья, политика Дамунхва, Южная Корея, Узбекистан, Казахстан.

Введение

В истории построения мультикультурного общества в Южной Корее период 2000-х годов останется наиболее заметным. Именно в это время произошел явный сдвиг в динамике межэтнических или миграционных браков по отношению к общей численности браков в стране. В 2000 г. доля межэтнических браков составляла 3,5 %, а в 2005 г. достигла самой высокой отметки — 13,5 %. В целом за период с 2000 по 2011 гг. средняя доля межэтнических браков в Южной Корее составила 9,1 %. На сегодняшний день Южная Корея стала привлекательным рынком для международных браков. Стремительная индустриализация, урбанизация, а также половой дисбаланс, образовавшийся в результате традиционных взглядов предпочтения рождения сыновей, вызвали нехватку невест на брачном рынке Южной Кореи для сельских мужчин, а также представителей низших социальных слоев городского населения. Если раньше международные браки характеризовались структурой «иностранный муж — корейская жена» и иностранного партнера представляли мужчины из западных стран, США, Японии, Германии, то браки с конца 1990-х годов имели структуру «корейский муж и иностранная жена». В последнем случае женщины были представлены из «менее развитых, чем Корея, стран», таких как Китай, Филиппины, Вьетнам, Таиланд. С начала 2000-х годов здесь стали заключаться браки с женщинами из стран постсоветского пространства (Россия, Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан). В итоге закрепились определенная схема мультикультурной семьи, в соответствии с якобы работающей в Корее теорией миграции «гипергамии», когда мигрирующие женщины, как невесты из развивающихся стран, выходят замуж за мужчин более низкого статуса из богатых стран (Япония, Тайвань, Южная Корея).

Несмотря на то, что наиболее востребованными на брачном рынке остаются этнические корейцы Китая, китайцы хань, вьетнамцы, филиппинцы, японцы, камбоджийцы, в последнее время стали заметными и представители центральноазиатских стран постсоветского пространства. По данным статистических материалов Южной Кореи, в 2011 г. в межэтнических браках участвовали граждане Узбекистана (1 840), Кыргызстана (1 840), Казахстана (213), Таджикистана (7), Туркменистана (3). Этнический состав граждан стран Центральной Азии, вступающих в брак с гражданами Южной Кореи, не указывается в статистических данных.

Методологической основой работы послужил анализ статистических данных сайтов министерств и ведомств в Южной Корее, курирующих учет сведений о браке и разводе в стране, с 2000 по 2011 гг. Автор проследила динамику браков корейцев с иностранными гражданами, половую структуру и этнические характеристики брачных партнеров. Кроме того, в данных были выделены такие показатели, как средняя разница в возрасте, а также характеристики места проживания (городское и сельское население). На основе данных сведений о браках методом Ю.И.Першиц был вычислен уровень устойчивости внутриэтнических брачных предпочтений. Данный уровень эндогамности корейского этноса характеризуется высокой степенью, что подтверждается основными показателями ста-

тистических сведений. Учитывая отношение со стороны южнокорейского общества к бракам миграции, уровень эндогамности будет снижаться. В работе выявляются основные характеристики брачного рынка для увеличивающегося потока брачных мигрантов из Узбекистана и Казахстана. Мотивация, этапы адаптации и уровень устойчивости таких браков будут изучены в последующей работе. В данном исследовании автор ограничивается задачей — выяснить основные характеристики современного межэтнического брака в Южной Корее.

Академическая литература, средства массовой информации изобилуют сведениями о росте межэтнических браков в Южной Корее. В Интернете устойчивую позицию занимают брачные агентства, которые представляют южнокорейским гражданам брачных партнеров из многих стран Азии. С середины 2000-х годов исследователи изучают изменения, которые привели к росту межэтнических браков, факторы миграции иностранных супругов [1]. Изучение вопросов социальных позиций иностранных женщин в браке в зависимости от этнической и национальной принадлежности определило, что «спрос на иностранных супругов больше среди сельских холостяков и разведенных городских корейских мужчин». Уровень адаптации мигрантов в принимающем обществе существенно зависит от национальности [2]. Внимание особенностям гендерной характеристики брачных мигрантов уделяли в контексте выявления трудностей адаптации в принимающем обществе. Ограничение женщин в возможностях получения пособий по социальному обеспечению, трудности коммуникации, экономические проблемы, социальная изоляция вызывали обеспокоенность и были отражены в академических трудах исследователей [3]. Авторы выделяли проблемы коммерциализации международных браков, насилия в семье, расовые предрассудки и культурную отчужденность в корейском обществе [4]. Аспекты социальной изоляции женщин в браке с сельскими холостяками подробно рассматривались в контексте политики государства, направленной на «интеграцию мигрантов в корейское общество» [5]. В 2006 г. правительством Республики Корея был принят «Великий план» — всеобщая политика социальной интеграции иностранных жен и членов их семей. Результаты национальных исследований свидетельствовали, что план приводил к «ассимиляции иностранцев, а не к интеграции в общество при сохранении культурной самобытности» [6]. Провалы в политике государства Дамунхва объяснялись этноцентризмом законодательных действий правительства и местных органов власти [7]. Вопросы преодоления трудностей в построении «мультикультурного общества» были в центре внимания «межазиатской миграции» [8]. Гражданство мигрантов в корейском обществе рассматривалось как «условие мультикультурализма» [9]. Трудности адаптации заключались в «патриархальной системе общества и националистическом отношении к мигрантам» [10]. В женщинах-мигрантах общество видело матерей будущих поколений корейских граждан [11] и субъектов общественного воспроизводства населения [12]. Однако в целом в литературе все вопросы межнациональных браков изучались в контексте браков корейских мужчин с женщинами-мигрантами из Китая, Филиппин, Вьетнама. Браки с женщинами стран Центральной Азии не были в центре рассмотрения. Особенности «восточного менталитета» центральноазиатских стран постсоветского пространства, на наш взгляд, несут отдельный характер. Кроме того, статистика международных браков отдельно по иностранным государствам в Центральной Азии не ведется. В свою очередь, в отечественной литературе практически нет отдельных работ, посвященных бракам граждан Центральной Азии с гражданами Южной Кореи.

Статистические сведения о тенденциях брака с мигрантами в Южной Корее

1. Динамика и половая структура браков с мигрантами

В 2005 г. был отмечен максимальный рост количества межэтнических браков в Южной Корее (42 356), доля которых составила 13,5 %. В целом доля межэтнических браков увеличивалась и составляла: 2000 г. — 3,5 %, 2001 г. — 4,6 %; 2002 г. — 5,0 %; 2003 г. — 8,2 %; 2004 г. — 11,2 %. Достигнув пика, доля межэтнических браков на протяжении последующих пяти лет устойчиво сохраняла позицию в пределах 10 %. Увеличение или уменьшение этой тенденции было прослежено в таблице.

Как правило, в браках с мигрантами основная часть приходится на браки корейских мужчин и иностранных женщин. В 2000 и 2001 гг. в браках мигрантов женщины составили 59,8 и 66,7 % соответственно. Начиная с 2002 г. долевого состав женщин в браке с корейскими мужчинами увеличивается. Наивысший показатель участия иностранных женщин в миграционных браках отмечался в 2008 г. (77,8 %). Иностранные мужчины в 2000 г. имели самый высокий показатель участия в браках

с мигрантами (40,2 %), в то время как начиная с 2002 г. доля их участия была в среднем не более 30 % в год.

Т а б л и ц а

Динамика и половая структура браков с мигрантами в 2000–2011 гг. [13]

Годы	Всего	%	ОНБ	%	МНБ	%	Кор. муж.	%	Кор. жен.	%
2000	332 090	100	320485	96,5	11 605	3,5	6 945	59,8	4 660	40,2
2001	318 407	100	303884	95,4	14 523	4,6	9 684	66,7	4 839	33,3
2002	304 877	100	289675	95,0	15 202	5,0	10 698	70,4	4 504	29,6
2003	302 503	100	277727	91,8	24 776	8,2	18 751	75,7	6 025	24,3
2004	308 598	100	273958	88,8	34 640	11,2	25 105	72,5	9 535	27,5
2005	314 304	100	271948	86,6	42 356	13,5	30 719	72,5	11 637	27,5
2006	330 634	100	291875	88,3	38 759	11,7	29 665	76,5	9 094	23,5
2007	343 559	100	305999	89,1	37 560	10,9	28 580	76,1	8 980	23,9
2008	327 715	100	291511	89,0	36 204	11,0	28 163	77,8	8 041	22,2
2009	309 759	100	276459	89,2	33 300	10,8	25 142	75,5	8 158	24,5
2010	326 104	100	291869	89,5	34 235	10,5	26 274	76,7	7 961	23,3
2011	329 087	100	299325	91,0	29 762	9,0	22 265	74,8	7 497	25,2

2. Этнические характеристики

Среди общих характеристик за период 2000–2011 гг. из стран Центральной Азии постсоветского пространства представлен только Узбекистан. Начиная с 2000 г. наиболее активными в браках миграции являются китайцы (3566), филиппинцы (1174) среди женщин, японцы (2630) и американцы (1084) — среди мужчин. В целом по всем годам исследуемого периода китайцы представлены как основные брачные партнеры для корейских мужчин (33,9 %). Это связано с преобладанием в их числе этнических корейцев как наиболее «востребованных партнеров», владеющих корейским языком и имеющих схожие черты во внешности, культуре и построении семейных отношений. С 2009 г. мы выделили этнических корейцев как отдельную группу. Они составили 32 566 человек (6807 — мужчин, 25759 — женщин) в 2009 г., 31 664 (7605 — мужчин, 24059 — женщин) — в 2010 г., 29184 (7558 — женщин, 21626 — мужчин) — в 2011 г. и были третьими по численности в качестве иностранных партнеров корейцев, уступая в 2011 г. вьетнамцам (37516) и китайцам хань (34989). Китайские мужчины первоначально составляли ежегодно не более 300 человек. Начиная с 2003 г. численность их стала постепенно расти, достигнув в 2005 г. своего пика (5037). Затем ежегодно каждый четвертый брак корейской женщины был с китайским партнером (24,9 % в 2011 г.). С 2003 г. более чем в три раза увеличилась численность вьетнамских женщин (2002 г. — 474, 2003 г. — 1402). После 2003 г. рост численности их оставался стабильным, к 2011 г. доленое участие их в браках миграции (34,3 % в 2011 г.) превысило долю китайских женщин (33,9 % в 2011 г.), стабильно лидирующих все предшествующие годы. Филиппинские и японские женщины постепенно повышали численность своего присутствия в браках с корейцами и составили в 2011 г. 9,3 и 5,0 % соответственно. В целом среди брачных партнеров в браках миграции южных корейцев отмечается большое разнообразие в характеристиках гражданства. В общем списке партнеры были представлены более чем 130 странами. Однако характерным является тот факт, что корейские мужчины состоят в браке с женщинами из развивающихся азиатских стран, а корейские женщины выбирают себе в брачные партнеры мужчин из развитых стран Запада, таких как США (21,8 %), Канада (6,0 %), Англия (2,6 %), Германия (1,5 %), а также из Японии (22,8 %) [13].

Среди общих характеристик за 2000–2011 гг. из стран Центральной Азии постсоветского пространства представлен только Узбекистан. В 2000 г. 43 женщины из Узбекистана вступили в брак с корейцами. В 2001 г. их в браке отмечалось 66, в 2002 г. — 183, 2003 г. — 328, 2004 г. — 247, 2005 г. — 332, 2006 г. — 314, 2007 г. — 351, 2008 г. — 492, 2009 г. — 365, 2010 г. — 317, 2011 г. — 324 [13]. Таким образом, ежегодно около 300 женщин из Узбекистана участвуют в браках с корейскими мужчинами, сохраняя состав в 1,5 % среди всех иностранных жен.

3. Динамика и половые характеристики межэтнического брака с партнерами из Центральной Азии

По данным Министерства гендерного равенства и семьи Республики Корея, в 2009–2011 гг. были выявлены сведения об участии в межэтнических браках корейцев граждан стран Центральной Азии постсоветского пространства. В статистических сведениях были определены Узбекистан, Кыргызстан, Казахстан, Таджикистан, Туркменистан. Сведения давали информацию о количестве браков, численности участия в нем мужчин и женщин, а также визовом статусе как брачных партнеров. Данные по Узбекистану свидетельствовали о количестве браков по годам: 2009 г. — всего 1 437, из них мужчин — 48, женщин — 1 389; 2010 г. — всего 1 725, в том числе мужчин — 47, женщин — 1 678; 2011 г. — всего 1 840, в том числе мужчин — 52, женщин — 1 788. Затем в рейтинге отмечаются браки с гражданами из Кыргызстана: 2009 г. — всего 253, в том числе мужчин — 2, женщин — 251; 2010 г. — всего 321, в том числе мужчин — 2, женщин — 319; 2011 г. — всего 452, в том числе мужчин — 5, женщин — 447. Наконец, данные по гражданам Казахстана также продемонстрировали долю участия в межэтнических браках с корейцами: 2009 г. — всего 147, в том числе мужчин — 5, женщин — 142; 2010 г. — всего 195, в том числе мужчин — 8, женщин — 187; 2011 г. — всего 213, в том числе мужчин — 8, женщин — 205 [13].

Таким образом, в период с 2009 по 2011 гг. наибольшее число браков было предложено из Узбекистана (1,5; 1,22; 1,27 % соответственно). Далее следуют браки корейцев с гражданами из Кыргызстана (0,2; 0,23; 0,31 %). Третью наиболее многочисленную группу представили граждане из Казахстана (0,12; 0,14; 0,15 %). Начальный опыт вступления в брак с корейцами в этот период испытали граждане Таджикистана (7, 6 и 7 браков по годам, соответственно) и Туркменистана (4, 5 и 3 брака). Почти единичные случаи этих браков в среднем составили тысячные доли участия в общем зачете браков корейцев с мигрантами в рассматриваемый период. Для Таджикистана доля браков составила в 2009–2011 гг. 0,006; 0,004; 0,005 %, доля браков женщин из Туркменистана — соответственно 0,003; 0,004; 0,002 %.

Численное превосходство в браках имели женщины. Они составляли более 95 % во всех странах. В 2009–2011 гг. женщины Узбекистана в межэтническом браке с корейцами составили 96,7; 97,3; 97,2 % соответственно, женщины Кыргызстана — 99,2; 99,4; 98,9 %. Преобладание женщин в числе межэтнических браков было характерно и для Казахстана: 96,6; 95,9; 96,2 % в соответствующие годы.

4. Разница в возрасте брачных партнеров

В выборе брачного партнера значительное место занимает соответствие партнеров по возрасту. Мы проследили среднюю разницу в возрасте в межэтническом браке (отдельно для иностранных женщин и мужчин) и сравнили с данными, характерными для корейской брачной пары. Статистика продемонстрировала значительную разницу в возрасте в паре «корейский мужчина и иностранная женщина». К примеру, в 2001 г. она составила 7,5 года, в 2003 г. — 8,3 года; в 2006 г. — 11,6 года; в 2009 г. — 11,1 года. Более того, в течение 10 лет разница в возрасте с таким партнером постепенно увеличилась в два раза и, составляя в 2000 г. 6,9 года, достигла в 2010 г. 12,1 года.

В брачной паре «корейская женщина и иностранный мужчина» в 2000 г. также отмечалась разница в возрасте партнеров в 6,6 года. Однако уже в 2001 г. она сократилась до 6,5 лет; в 2003 г. — 4,0 года; в 2006 г. — 4,1 года; в 2009 г. — 3,7 года. Таким образом, в течение десяти лет произошло, наоборот, сокращение разницы в возрасте партнеров в браке с иностранным мужчиной в два раза, составив в 2010 г. лишь 3,4 года.

Автор определил среднюю разницу в возрасте брачной пары «корейский мужчина и корейская женщина». Хотя наблюдается постепенное сокращение ее показателя, средняя разница остается на уровне 2011 г. — 2,2 года. К примеру, в 2000 г. она составила 2,7 года; в 2003 г. — 2,6 года; в 2006 г. — 2,4 года, в 2009 г. — 2,2 года [13].

5. Частота заключения межэтнического брака в Южной Корее в городской и сельской местности в 2009–2010 гг.

Традиционно считается, что местом встречи вероятных партнеров в межэтническом браке является городская среда. На основе статистических сведений за 2009–2010 гг. автор проследила частоту заключения браков с мигрантами по всем регионам. Отдельно в работе автор рассмотрела браки в городе на примере 16 крупных городов и провинций городского типа: Сеул, Пусан, Дэгу, Инчон, Кванджу, Тэджон, Ульсан, Кенги, Канвон, Чунгбук, Чуннам, Чонбук, Чоннам, Кенбук, Кённам, Чеджу. В качестве сельской местности были рассмотрены населенные пункты «тонбу», «ыпменбу». Место проживания корейских партнеров в браке с мигрантами тесно связано с социально-экономическим статусом «принимающей» стороны. Так как большинство в браках с мигрантами составляют корейские мужчины, их социальный статус может быть охарактеризован местом оккупации, в зависимости от экономического статуса того или иного города. В 2009–2010 гг. отмечено, что в Сеуле количество мужчин в браке с иностранными женщинами составляет 7,2 и 7,0 % соответственно, в свою очередь, количество женщин в браке с иностранными мужчинами — 3,7 и 3,6 %. Другие крупные города показали примерно такое же доленое присутствие брачных партнеров. К примеру, в Пусане показатель составил 6,6 и 6,9 % для мужчин, 1,9 и 1,8 % — для женщин. Для Дэгу доля браков с иностранными женщинами составила 6,6 и 6,9 %, а с иностранными мужчинами — 1,5 и 1,4 % соответственно. Показательно, что города, которые являются не столь крупными в плане социально-экономического развития, такие как Канвон, Чуннам, Чонбук, Чоннам, Чеджу, показали более высокую долю межэтнических браков с иностранцами. К примеру, в Чуннаме брак с иностранцами заключили 10,9 и 10,1 % мужчин; 1,8 и 1,2 % женщин; в Чонбуке — 11,9 и 11,1 % мужчин; 1,2 и 1,1 % женщин; в Чоннаме — 13,3 и 14,3 % мужчин; 1,1 и 1,3 % — женщин. Также высокий показатель продемонстрировал Чеджу — 10,0 и 11,0 % для мужчин; 2,1 и 2,2 % для женщин. Если сравнить эти города по уровню социально-экономического развития, то их можно отнести к регионам со сравнительно низким уровнем ВВП на душу населения.

Обращает на себя внимание, что в 2009, 2010 гг. регионы сельской местности, куда относятся так называемые административные единицы «ыпменбу», показали наибольшую долю межэтнических браков корейцев с иностранными партнерами: 12,9 и 12,8 % — для мужчин; 1,7 и 1,5 % — для женщин [13].

6. Доля разводов в межэтнических браках в Южной Корее в 2000–2010 гг.

Успешность того или иного брака измеряется уровнем устойчивости. Данный показатель автору не удалось найти в статистических сведениях о браках с иностранцами за исследуемый период. Как правило, такой показатель необходимо исчислять по количеству разводов браков, заключенных в том или ином году, в течение последующего периода.

Для того чтобы оценить в целом уровень устойчивости браков с иностранцами в Корее в 2000-е годы автор проследила долю разводов межэтнических пар в общем составе разводов по годам за 2000–2010 гг. По данным статистических сведений о разводах доля разводов межэтнических брачных пар за данный период выросла в семь раз. Если в 2000 г. она составила 1,3 % от общего состава разводов по стране, то в 2004 г. — 2,4 %, в 2006 г. — 4,9 %, в 2007 г. — 7,0 %, в 2008 г. — 9,7 %, стабильно удерживая данный предел [13].

Если сравнивать данный показатель с долей межэтнических браков, заключенных в период с 2000 по 2010 гг., то получается, что в среднем 9,1 % браков заключается с иностранцами в общем зачете браков по стране. Одновременно за этот же период наблюдается 4,6 % разводов межэтнических брачных пар в общем зачете разводов по стране. Причем динамика роста численности разводов в межэтническом браке, где муж — кореец, жена — иностранной национальности, значительно выше. Увеличение происходило в целом по годам: 2000 г. — на 24,7 %; 2001 г. — на 56,7 %; 2004 г. — на 186,5 %; 2006 г. — на 65,1 %. Однако начиная с 2009 г. происходит незначительное сокращение доли разводов. Увеличение по сравнению с предыдущим годом в 2009 г. составило лишь 4,2 %, а в 2010 г. численность разводов в межэтнических брачных парах сократилась на 4,8 % по сравнению с предыдущим годом. Таким образом, есть небольшая перспектива, что ситуация с устойчивостью межэтнических брачных пар улучшается.

7. Уровень эндогамности в Южной Корее в 2000–2011 гг.

Соотношение показателей общего количества браков в Южной Корее с динамикой численности межэтнических браков, а также участия в нем мужчин и женщин корейской национальности позволило определить показатель устойчивости внутриэтнических брачных предпочтений в период с 2000 по 2011 гг.

Многочисленные расчеты по материалам переписей населения, этносоциологических исследований показывают, что женихи и невесты разных национальностей, находящиеся в одной и той же или сходной этнической среде и имеющие примерно равные возможности для заключения межнациональных браков, тем не менее, вступают в такие браки с различной частотой. Автор использовала в работе методику Ю.И.Першиц «О методах сопоставления показателей однонациональной и смешанной брачности» [14]. При использовании данных о частоте зарегистрированных однонациональных и смешанных браков применяется схема, согласно которой можно прогнозировать частоту таких браков, если бы каждый вступающий в брак, независимо от национальности, с одинаковой вероятностью выбирал любого из лиц противоположного пола, проживающих в рассматриваемом районе. Для сопоставления численности вступивших в брак мужчин и женщин какой-либо фиксированной национальности с людьми иных национальностей автор данного метода предложил следующий показатель:

η — показатель сравнения частоты вступления в брак мужчин-корейцев и женщин-кореенок с представителями других национальностей

$$\eta = \frac{q \cdot j}{qj} = \frac{ff(n - mj)(mj - njj)}{mj(n - fj)(fj - njj)}, \quad [14, \text{с. 117}] \quad (1)$$

где n — общее число рассматриваемых браков; njj — число однонациональных браков национальности j ; mj — число вступивших в брак мужчин национальности j ; fj — число вступивших в брак женщин национальности j .

2000 г.

при $n = 332\,090$; $njj = 320\,485$; $mj = 6\,945$; $fj = 4\,660$

$$\eta = \frac{4660(332090 - 6945)(6945 - 320485)}{6945(332090 - 4660)(4660 - 320485)} = \frac{475068188978000}{718186476363750} = 0,661.$$

2001 г.

при $n = 318\,407$; $njj = 303\,884$; $mj = 9\,684$; $fj = 4\,839$

$$\eta = \frac{4839(318407 - 9684)(9684 - 303884)}{9684(318407 - 4839)(4839 - 303884)} = \frac{439508497637400}{908077807751040} = 0,484.$$

2002 г.

при $n = 304\,877$; $njj = 289\,675$; $mj = 10\,698$; $fj = 4\,504$

$$\eta = \frac{4504(304877 - 10698)(10698 - 289675)}{10698(304877 - 4504)(4504 - 289675)} = \frac{369639563673032}{916365740640534} = 0,403.$$

2003 г.

при $n = 302\,503$; $njj = 277\,727$; $mj = 18\,751$; $fj = 6\,025$

$$\eta = \frac{6025(302503 - 18751)(18751 - 277727)}{18751(302503 - 6025)(6025 - 277727)} = \frac{442746871660800}{1510461782840556} = 0,293.$$

2004 г.

при $n = 308\,598$; $njj = 273\,958$; $mj = 25\,105$; $fj = 9\,535$

$$\eta = \frac{9535(308598 - 25105)(25105 - 273958)}{25105(308598 - 9535)(9535 - 273958)} = \frac{672675976449015}{2029879081561245} = 0,331.$$

2005 г.

при $n = 314304$; $njj = 271948$; $mj = 30719$; $ff = 11637$

$$\eta = \frac{11637(314304 - 30719)(30719 - 271948)}{30719(314304 - 11637)(11637 - 271948)} = \frac{796074671454705}{2420274731155203} = 0,329.$$

2006 г.

при $n = 330\ 634$; $njj = 291875$; $mj = 29\ 665$; $ff = 9\ 094$

$$\eta = \frac{9094(330634 - 29665)(29665 - 291875)}{29665(330534 - 9094)(9094 - 291875)} = \frac{717671939070060}{2696463202445600} = 0,266.$$

2007 г.

при $n = 343\ 559$; $njj = 305999$; $mj = 28\ 580$; $ff = 8\ 980$

$$\eta = \frac{8980(343559 - 28580)(28580 - 305999)}{28580(343559 - 8980)(8980 - 305999)} = \frac{784682809624980}{2840175225628580} = 0,276.$$

2008 г.

при $n = 327\ 715$; $njj = 291511$; $mj = 28\ 163$; $ff = 8\ 041$

$$\eta = \frac{8041(327715 - 28163)(28163 - 291511)}{28163(327715 - 8041)(8041 - 291511)} = \frac{634323295294304}{2552074418011140} = 0,249.$$

2009 г.

при $n = 309\ 759$; $njj = 276459$; $mj = 25\ 142$; $ff = 8\ 158$

$$\eta = \frac{8158(309759 - 25142)(25142 - 276459)}{25142(309759 - 8158)(8158 - 276459)} = \frac{583534321025062}{2034486866210942} = 0,287.$$

2010 г.

при $n = 326\ 104$; $njj = 291869$; $mj = 26\ 274$; $ff = 7\ 961$

$$\eta = \frac{7961(326104 - 26274)(26274 - 291869)}{26274(326104 - 7961)(7961 - 291869)} = \frac{633961090194850}{2400252512736456} = 0,264.$$

2011 г.

при $n = 329\ 087$; $njj = 299325$; $mj = 22\ 265$; $ff = 7\ 497$

$$\eta = \frac{7497(329087 - 22265)(22265 - 299325)}{22265(329087 - 7497)(7497 - 299325)} = \frac{637305750590040}{2089547239567800} = 0,305.$$

Таким образом, средний показатель сравнения частоты вступления в брак мужчин-корейцев и женщин-кореенок с представителями других национальностей за период с 2000 по 2011 гг. составил $\eta = 0,378$. Автор считает, что данный показатель свидетельствует о достаточно высоком уровне эндогамности корейцев в последние двенадцать лет. Однако при последующем стабильном увеличении численности межэтнических брачных пар в Южной Корее данный показатель имеет вероятность сдвига в пользу построения мультикультурного общества в современной Корее.

Выводы

В этом исследовании автор определил общие характеристики межэтнического брачного рынка в Южной Корее, предложения с которого все активнее поступают с конца 1990-х гг. на территорию стран постсоветской Центральной Азии. Выяснив уровень этнической эндогамии корейцев, автор определяет категории спроса и предложения. На брачном рынке востребованы женщины, потенциальными партнерами которых являются южные корейцы в большинстве своем в старшем возрасте, чем потенциальные невесты. Такие женихи происходят, как правило, либо из сельской местности, либо это представители низших слоев городского населения, причем и те и другие имеют невысокий социально-экономический статус. Уровень устойчивости межэтнического брака очень низок, числен-

ность разводов велика и имеет тенденцию дальнейшего роста. Число разводов значительно больше среди брачной пары «муж корейской национальности — жена иностранной национальности». Предполагается, что высокий уровень эндогамности корейского этноса будет напрямую зависеть от дальнейшего роста межэтнических браков в Корее в совокупности с политикой построения мультикультурного общества, проводимой государством. Предполагается, что из Узбекистана, Кыргызстана и Казахстана в Южную Корею с целью заключения межэтнического брака будут мигрировать в основном женщины, как наиболее востребованный продукт на брачном рынке 2000-х годов. Автор считает, что правительству стран Узбекистана, Кыргызстана и Казахстана необходимо вести учет движения населения в браках миграции, проследить периоды адаптации после брака в принимающей стране, а также вести разъяснительную работу в средствах массовой информации об основных тенденциях в межэтническом браке в Южной Корее.

References

- 1 Lee Yean-Ju. *Increasing International Marriages in Korea: A Sociological Analysis*. Paper to be present-ed at the 3rd World Congress of Korean Studies in Jeju, Korea, October 28–30, 2006 // http://congress.aks.ac.kr/korean/files/2_1358407085.pdf. (дата обращения 05.01.2012)
- 2 Lee, Yean-Ju; Seol, Dong-Hoon and Cho, Sung-Nam. *International Marriages in South Korea: The Significance of Nationality and Ethnicity* // *Journal of Population Research*, 2006, № 23 (2), p. 165–182.
- 3 Kim Yi Seon. *The Reality of Female International Marriage Migration and Challenges for the Government of the Republic of Korea 2006* // www.unescap.org/esid/.../KimYiSeon.pdf (дата обращения 07.12.2011)
- 4 Kim, Hyun-Sil. *International Marriage Migrant Women in Korea* // *Korean Journal of Women Health Nursing*, 2008, № 14 (4), p. 248–256.
- 5 Kim Soon-yang, Shin Yeong-gyun. *Multicultural Families in Korean Rural Farming Communities: Social Exclusion and Policy Response*. Paper presented at the Fourth Annual East Asian Social Policy research network (EASP) International Conference, 20–21 October 2007, The University of Tokyo, Japan // http://www.welfareasia.org/4thconference/papers/Kim_Multicultural%20families%20in%20Korean%20rural%20farming%20communities.pdf (дата обращения 05.12.2012)
- 6 Lee Hye-Kyung. *International Marriage and the State in South Korea: Focusing on Governmental Policy* // *Citizenship Studies*, 2008, № 12 (1), p. 107–123.
- 7 Yang, Hyunah «Multicultural Families» in South Korea: A Socio-Legal Approach 2011 // <http://www.law.unc.edu/documents/journals/articles/1004.pdf> (дата обращения 25.11.2011)
- 8 Kim Andrew Eungi. *Global Migration and South Korea: Foreign Workers, Foreign Brides and the Making of a Multicultural Society* // *Ethnic and Racial Studies*, 2009, № 32 (1), p. 70–92.
- 9 Chung, Erin Aeran; Kim, Daisy. *Citizenship and Marriage in a Globalizing World: Multicultural Families and Monocultural Nationality Laws in Korea and Japan* // *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 2012, № 19 (1), p. 195–219.
- 10 Belanger Daniele, Lee Hye-Kyung and Wang Hong-Zen. *Ethnic Diversity and Statistics in East Asia: 'Foreign Brides' Surveys in Taiwan and South Korea* // *Ethnic and Racial Studies*, 2010, № 33 (6), p. 1108–1130.
- 11 Ahn Yang-Heui. *Immigrated, Interculturally-Married Women in South Korea: Mental Health Status, Health Care Utilization, and Suggested Policy Directions* // *World Cultural Psychiatry Research Review*, 2012, № 7 (1), p. 21–24.
- 12 Lee Hyunok. *Political Economy of Cross-Border Marriage: Economic Development and Social Reproduction in Korea* // *Feminist Economics*, 2012, № 18 (2), p. 177–200.
- 13 *Международные браки* http://www.index.go.kr/egams/stts/jsp/potal/stts/ PO_STTS_IdxMain.jsp? idx_cd=2430 (дата обращения 05.12.2012)
- 14 Pershits Yu.I. *Methods for benchmarking mononational and mixed marriages* // *Soviet ethnography*, 1967, № 4, p. 129–132.

Н.Б.Ем

2000 жылғы Оңтүстік Кореядағы трансшекаралық некелесудегі негізгі ағымдар: Орталық Азия әйелдері үшін сұраныс пен ұсыныс факторлары (санак деректерінің негізінде)

Оңтүстік Корея қоғамының тарихи моноэтникалық ортасында ұлтаралық некелесудің саны күннен күнге өсіп келеді, күйеу бала мен қалыңдықтардың этникалық құрылымы неғұрлым кеңейген. Олардың арасында бұрынғы Кеңес үкіметінен, яғни, Орталық Азия әйелдері көрнекті орында шоғырланған. Мақалада этносаралық некелесудің негізгі ағымдарын ашып көрсетуге, яғни этникалық эндогамдық некелесудің деңгейін, ел ішіндегі некелесудегі сұраныс пен ұсыныс факторларын және ондағы Орталық Азия, мысалы өзбекстандық пен қазақстандық, әйелдердің орнын анықтауға әрекеттер жасалған.

N.B.Yem

Trends of inter-ethnic marriage market in South Korea in the 2000 's: supply and demand factors for women in Central Asia (statistics)

In mono-ethnic environment, South Korean society inter-ethnic marriages are growing in the last decade. The ethnic diversity of the brides and grooms is extended. Among them are popping up, women from Central Asia, the former Soviet Union. This article reveals the main trends of inter-ethnic marriage, show the level of the endogamous within Korean ethnicity, show the supply and demand factors on the marriage market and define the place of women in Central Asia in Uzbekistan and Kazakhstan. Keywords: intercultural marriage, multicultural family, women, South Korea, Uzbekistan, Kazakhstan.

УДК 39 (571.1=512.122) «19»/ «20»

А.С.Сарсамбекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана (E-mail: Sasz55@mail.ru)

Межэтнические установки казахов Западной Сибири и сопредельных территорий Казахстана (конец XX – начало XXI вв.)

Материалом для исследования послужили данные проведенного этносоциологического опроса. В статье рассматриваются межэтнические установки казахов Западной Сибири и Северного Казахстана. Автором был проведен сравнительный анализ среди казахов, проживающих в приграничной зоне. Были выявлены основные этносы, с которыми общаются респонденты, этнокультурные заимствования казахов у русских и русских у казахов. Также отмечены народы, которые являются, по мнению респондентов, наиболее близкими к казахам, и наоборот. Наряду с этим автор определил уровень толерантности гетеро- и автостереотипов казахов трансграничной зоны.

Ключевые слова: межэтнические установки, этнокультурные заимствования, гетеростереотипы, автостереотипы, казахи, русские, татары, немцы, национальные традиции, язык, земледелие, скотоводство.

Рассматривая межэтнические установки казахов Западной Сибири, мы установили, что 82,8 % респондентов общаются с представителями казахской национальности (табл. 1). Например, 56,2 % респондентов отметили казахов в качестве соседей, 76,3 % — в качестве друзей, 30,0 % — как коллег по работе и учебе. При сравнении данных, полученных на территории Западной Сибири, с данными, полученными на территории Северного Казахстана, мы не выявили различий в межэтнических установках казахов исследуемых регионов. Здесь также сохраняется тенденция предпочтения в общении с представителями своей национальности: 77,2 % респондентов Северного Казахстана общаются с казахами (табл. 2). Всего 75,2 % респондентов отметили их в качестве соседей, 81,0 % — в качестве друзей и 63,3 % — коллег по работе и учебе. При сопоставлении процентных данных выявлена следующая зависимость от возраста респондентов: с увеличением возраста растет число лиц, предпочитающих общение с лицами своей национальности. При сравнении полученных данных по полу разницы выявлено не было. На территории Северного Казахстана выше процент лиц, отметивших казахов в качестве соседей, друзей, коллег по работе и учебе.

Другой национальностью, с которой больше всего общаются респонденты Западной Сибири, являются русские, их отметили 78,8 % респондентов (табл. 1). Они также преобладают среди других отмеченных респондентами национальностей при ответе на вопрос: «Какой национальности Ваши соседи, друзья, коллеги по работе и учебе?» 70,6 % опрошенных выделили их в качестве соседей, 51,6 % — в качестве друзей, 57,3 % — как коллег по работе и учебе. Наряду с этим русских считают национальностью, находящейся ближе всего к казахам. Например, так считают 24,9 % респондентов. На территории Северного Казахстана, так же как и на территории Западной Сибири, наблюдается высокий процент показателя общения с русскими. Например, 51,3 % респондентов указали, что общаются с русскими (табл. 2); 45,3 % отметили русских в качестве соседей, 32,5 % — в качестве дру-

зей, 45,1 % — в качестве коллег по работе и учебе и 32,3 % респондентов считают русских национальностью, ближе всего находящейся к казахам.

Т а б л и ц а 1

Распределение ответов казахов Западной Сибири на вопрос: «С людьми какой национальности Вы больше общаетесь?» (по данным опросов 2003–2006 гг.), %

Ответы респондентов	Мужчины						Итого	Женщины						Итого	Всего
	до 25 лет	25–29 лет	30–34 года	35–49 лет	50–59 лет	60 и более лет		до 25 лет	25–29 лет	30–34 года	35–49 лет	50–59 лет	60 и более лет		
Абсолютные числа	96	40	48	159	76	77	496	127	59	49	211	104	83	633	1129
Казахи	78,1	72,5	77,0	88,0	93,4	83,1	79,8	80,3	77,9	71,4	87,6	90,3	92,7	85,1	82,8
Русские	91,6	80,0	72,9	85,5	82,8	72,7	82,6	79,5	89,8	77,5	83,4	71,1	45,7	75,8	78,8
Татары	16,6	30,0	20,8	29,5	21,0	24,6	23,3	12,5	22,0	22,4	22,2	27,8	20,4	21,0	22,0
Украинцы	14,5	12,5	8,3	12,5	11,8	14,2	12,7	7,0	11,8	6,1	12,7	16,3	9,6	11,2	11,8
Другие				0,6			0,2		1,6	4,0	0,9	1,9	4,8	1,7	1,0

На третьем месте после русских идут татары. Всего 22,0 % респондентов Западной Сибири (табл. 1) и 17,3 % респондентов Северного Казахстана (табл. 2) отметили, что общаются с татарами. На четвертом месте представлены украинцы. С ними общаются 11,8 % респондентов Западной Сибири (табл. 1) и 9,3 % респондентов Северного Казахстана (табл. 2). Поскольку исследуемая нами территория является полиэтничной, мы отметили наиболее многочисленные этносы, с которыми общаются респонденты: казахи, русские, татары, украинцы. Остальные национальности мы обозначили как «другие». На территории Западной Сибири 1 % респондентов отметили общение с «другими» национальностями (табл. 1); на территории Северного Казахстана ответ на данный вопрос составил 14,4 % (табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Распределение ответов казахов Северного Казахстана на вопрос: «С людьми какой национальности Вы больше общаетесь?» (по данным опросов 2003–2006 гг.), %

Ответы респондентов	Мужчины						Итого	Женщины						Итого	Всего
	до 25 лет	25–29 лет	30–34 года	35–49 лет	50–59 лет	60 и более лет		до 25 лет	25–29 лет	30–34 года	35–49 лет	50–59 лет	60 и более лет		
Абсолютные числа	116	88	62	149	37	30	482	165	122	51	149	47	31	565	1047
Казахи	85,3	81,8	88,7	87,9	94,5	100	87,5	44,8	97,5	88,2	51,0	93,6	93,5	68,4	77,2
Русские	58,6	59,0	64,5	61,7	48,6	30,0	57,8	26,6	70,4	58,8	29,5	97,8	29,0	45,8	51,3
Татары	25,0	19,3	20,9	25,5	16,2	13,3	22,1	7,2	24,5	23,5	10,0	8,5	6,4	13,2	17,3
Украинцы	12,9	13,6	14,5	10,7	16,2	6,6	12,4	1,8	10,6	7,8	7,3	10,6	6,4	6,7	9,3
Другие	18,1	14,7	22,5	22,8	16,2	6,6	18,6	4,2	21,3	17,6	8,0	10,6	6,4	10,7	14,4

Русские и казахи — два этноса, имеющие многовековой опыт добрососедства. Как известно, в ходе общения происходят обмен опытом, заимствования одного народа у другого. Приведем примеры заимствований, для которых характерны высокие процентные показатели. На вопрос: «Как Вам кажется, проживая долгое время в тесном соседстве с русскими, казахи что-нибудь переняли у них?», мы получили следующие варианты ответов: кухня, земледелие, алкоголь, традиции. Представим примеры заимствований, на которые было получено наибольшее количество ответов. Всего 23,6 % респондентов Западной Сибири (табл. 3) и 8,2 % респондентов Северного Казахстана (табл. 4) назвали земледелие; 17,0 % респондентов Западной Сибири (табл. 3) и 18,8 % респондентов Северного Казахстана (табл. 4) — традиции; 11,4 % респондентов Западной Сибири (табл. 3) и 5,3 % респондентов Северного Казахстана (табл. 4) — русский язык. Следует отметить, что при ответе на данный вопрос затруднились назвать заимствования 21,3 % респондентов Западной Сибири (табл. 3) и 47,7 % респондентов Северного Казахстана (табл. 4).

Таблица 3

Распределение ответов казахов Западной Сибири на вопрос: «Как Вам кажется, проживая долгое время в соседстве с русскими, казахи что-нибудь переняли у них?» (по данным опросов 2003–2006 гг.), %

Ответы респондентов	До 25 лет		25–29 лет		30–34 года		35–49 лет		50–59 лет		60 и более лет		Итого		Всего
	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	
Абсолютные числа	127	96	59	40	49	48	211	159	104	76	83	77	633	496	1129
Национальные блюда	3,9	2,1	20,3	2,5	16,3	4,2	10,9	2,5	12,5	2,6	16,7	6,5	11,7	3,2	7,9
Земледелие	16,5	21,9	8,5	20,0	28,6	2,5	26,5	24,5	26,9	31,6	28,9	19,5	23,4	29,9	23,6
Научились пить алкоголь	4,7	8,3	5,1	10,0	6,1	12,5	1,9	9,4	2,8	10,5		15,6	3,0	10,7	6,4
Национальные традиции	18,9	16,7	8,5	20,0	18,4	20,8	16,6	16,9	19,2	23,7	12,0	16,9	16,3	17,9	17,0
Научились русскому языку	8,7	17,7	11,9	12,5	12,2	4,2	10,9	11,3	15,4	11,8	7,2	11,7	10,9	12,1	11,4
Переняли, но не знаю, что	15,7	6,3	6,8	10,0	8,2	10,4	13,3	13,2	6,7	2,6	2,4	2,6	11,1	11,5	9,7
Нет, ничего не переняли	2,4	2,1	3,4	2,5	6,1	4,2	2,4	4,4	0,9	3,9		2,6	2,4	3,4	2,7
Затрудняюсь	29,2	24,9	35,5	22,5	4,1	41,2	17,5	17,8	15,6	13,3	32,8	24,6	21,2	11,3	21,3

Таблица 4

Распределение ответов казахов Северного Казахстана на вопрос: «Как Вам кажется, проживая долгое время в соседстве с русскими, казахи что-нибудь переняли у них?» по данным опросов 2003–2006 гг., %

Что переняли у русских?	Респонденты														Всего
	до 25 лет		25–29 лет		30–34 года		35–49 лет		50–59 лет		60 и более лет		Итого		
	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	
Абсолютные числа	165	116	122	88	51	62	149	149	47	37	31	30	565	482	1047
Национальные блюда	3,0	0,8		5,6	5,8	6,5	3,3	2,0	8,5		3,2		3,1	2,6	2,9
Земледелие	11,5	3,4	4,9	11,3	9,8	6,5	9,3	8,0	8,5	8,1	12,9	3,3	9,2	7,0	8,2
Научились пить алкоголь	4,8	3,4	2,4	3,4	1,9	4,8	6,0	2,0	6,3	13,5	9,6	13,3	4,7	4,5	4,6
Национальные традиции	19,3	20,6	18,0	21,5	15,6	9,6	20,1	20,1	17,0	21,6	12,9	20,0	18,4	19,2	18,8
Научились русскому языку	6,0	2,5	5,7	5,6	3,9	6,5	8,0	4,0	6,3		3,2	10,0	6,1	4,3	5,3
Переняли, но не знаю, что	15,7	14,6	15,5	5,6	5,8	8,0	13,4	8,0	14,8	10,8		6,6	13,2	9,3	11,4
Нет, ничего не переняли	1,8	1,7					2,0	0,6	2,1		3,2	3,3	1,4	0,8	1,1
Затрудняюсь	37,9	53,0	53,5	47,0	57,2	58,1	37,9	55,3	36,5	46,0	55,0	43,5	43,9	52,3	47,7

Далее респондентам был предложен вопрос: «Как Вам кажется, проживая долгое время в тесном соседстве с казахами, русские что-нибудь переняли у них?». Респонденты, отвечая на данный вопрос, назвали следующее: кухня, скотоводство, традиции, гостеприимство. Приведем примеры, на которые было получено наибольшее количество ответов. Всего 35,1 % респондентов Западной Сибири (табл. 5) и 5,1 % респондентов Северного Казахстана (табл. 6) указали, что русские переняли у казахов национальные блюда. Гостеприимность назвали 3,9 % респондентов Западной Сибири (табл. 5) и 6,6 % респондентов Северного Казахстана (табл. 6). Традиции в качестве заимствования указали 5,9 % респондентов Западной Сибири (табл. 5) и 25,8 % респондентов Северного Казахстана (табл. 6). Затруднились с ответом 39,0 % респондентов Западной Сибири (табл. 5) и 45,7 % респондентов Северного Казахстана (табл. 6).

Таблица 5

Распределение ответов казахов Западной Сибири на вопрос: «Как Вам кажется, проживая долгое время в соседстве с казахами, русские что-нибудь переняли у них?» (по данным опросов 2003–2006 гг.), %

Ответы респондентов	До 25 лет		25–29 лет		30–34 года		35–49 лет		50–59 лет		60 и более лет		Итого		Всего
	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Абсолютные числа	127	96	59	40	49	48	211	159	104	46	83	77	633	496	1129
Национальные блюда	33,8	27,1	38,9	22,5	38,9	27,1	40,3	31,4	34,6	38,2	32,5	46,7	38,5	32,9	35,1
Скотоводство	0,8	1,0		2,5		2,1	0,5	1,9	1,9	5,3	2,4	1,3	0,9	2,2	1,5
Национальные традиции	4,7	8,3	5,1		6,1	6,3	6,6	6,3	5,8	6,6	4,8	6,5	5,7	6,2	5,9
Гостеприимство	3,9		1,7		4,1	6,3	2,8	6,3	9,6	7,9	2,4		4,1	3,8	3,9
Переняли, но не	11,8	4,2	10,2	7,5	12,2	10,4	6,2	6,3	6,7	3,9	2,4	3,9	7,7	5,6	6,8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
знаю, что															
Нет, ничего не переняли	8,7	7,3	3,4	2,5	12,2	10,4	8,5	10,7	5,8	10,5	4,8	3,9	5,8	8,3	7,8
Затрудняюсь	36,3	52,1	40,7	6,5	26,5	37,4	35,1	37,1	35,6	27,6	50,7	37,7	37,3	41,0	39,0

Т а б л и ц а 6

Распределение ответов казахов Северного Казахстана на вопрос: «Как Вам кажется, проживая долгое время в соседстве с казахами, русские что-нибудь переняли у них?» (по данным опросов 2003–2006 гг.), %

Ответы респондентов	До 25 лет		25–29 лет		30–34 года		35–49 лет		50–59 лет		60 и более лет		Итого		Всего
	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	
Абсолютные числа	165	116	122	88	51	62	149	149	47	37	31	30	565	482	1047
Национальные блюда	6,0	5,1	3,2	7,9	1,9	3,2	10,0	3,3	6,3		3,2		6,0	4,1	5,1
Скотоводство	6,6	2,5	2,4	7,9	3,8	3,2	5,3	2,6	2,1		9,6	6,6	4,9	3,7	4,4
Национальные традиции	20,6	28,4	29,5	29,5	19,6	25,8	22,8	30,9	29,7	24,3	12,9	30,0	23,3	28,8	25,8
Гостеприимство	7,8	4,3	4,0	5,6	19,6	3,2	8,7	7,3	2,1	10,8	3,2		7,6	5,6	6,6
Переняли, но не знаю, что	16,3	14,6	13,1	6,8	7,8	9,6	16,7	6,0	23,4	13,5		13,2	14,6	9,7	12,4
Нет, ничего не переняли	2,4		1,6		1,9		1,3		2,1				1,7		
Затрудняюсь	40,3	45,1	46,2	42,3	45,4	5,5	35,2	49,9	34,3	51,4	71,1	50,2	41,9	48,1	45,7

При ответе на вопрос: «Люди какой национальности наиболее близки к казахам» 58,9 % респондентов Западной Сибири и 48,7 % респондентов Северного Казахстана назвали киргизов, узбеков, туркмен, татар. Мы объединили указанные народы под термином «тюркоязычные». Согласно данным предыдущего этносоциологического опроса (1991–1993 гг.), национальностями, близкими к казахам, респондентами также были названы татары, узбеки, киргизы, «мусульмане», «тюрокские народы» [1; 51]. Далее идут русские (выше мы приводили данные по этому этносу). На третьем месте респонденты указали немцев: 11,5 % — на территории Западной Сибири и 9,4 % — на территории Северного Казахстана. Следует отметить, что респонденты с большой теплотой отзывались о представителях немецкой национальности. Информаторы отмечали: «Многие немцы знают казахский язык, с уважением относятся к нашим обычаям и традициям, стараются быть ближе к нам».

При ответе на вопрос: «Люди какой национальности наиболее далеки от казахов» 46,0 % респондентов Западной Сибири назвали «другие национальности». Данные, полученные на территории Северного Казахстана, схожи с данными, полученными на территории Западной Сибири. Всего 74,3 % респондентов указали «другие национальности». В качестве «других национальностей» информаторы перечислили американцев, афроамериканцев, французов, грузин. Таким образом, нами были записаны те национальности, с которыми респонденты не сталкиваются в ходе своего общения. На втором месте указаны русские. Так считают 26,5 % респондентов Западной Сибири и 12,4 % респондентов Северного Казахстана. Далее следуют немцы. Их назвали 18,1 % респондентов Западной Сибири и 8,1 % респондентов Северного Казахстана. Следует отметить, что в данном случае речь идет не о «наших немцах» (Слова информаторов. — А.С.С.), а о немцах, проживающих в Германии. При ответе на вопросы: «Как Вы считаете, проживая долгое время в тесном соседстве, казахи и русские заимствовали что-нибудь друг у друга?»; «Люди какой национальности ближе всего к казахам; дальше всего от казахов» респонденты испытывали затруднения. В частных беседах информаторы отмечали, что в настоящее время все национальности схожи и различий между ними нет.

Характеризуя национальные особенности казахов, русских, татар, немцев, респонденты Западной Сибири назвали уже сложившиеся определенные стереотипы национальностей. Следует отметить, что в автостереотипах и гетеростереотипах преобладают положительные характеристики. В качестве особенностей казахской национальности респонденты в основном отмечают гостеприимность — 46,7 %, доброту — 22,8 %, сплоченность — 15,5 % (табл. 7). У русских были выделены следующие особенности: трудолюбие — 6,7 %, доброта — 11,8 %, гостеприимность — 8,3 %. Особенности татар назвали хитрость — 19,7 %, жадность — 3,1 %. Для немцев считают характерными аккуратность — 25,6 %, пунктуальность — 10,3 %.

Респонденты Северного Казахстана в качестве особенностей казахов назвали гостеприимность — 36,6 %, доброту — 16,5 % (табл. 8). Русских охарактеризовали следующим образом: трудолюбивые — 3,5 %, добрые — 14,5, веселые — 3,7 %. Татар считают хитрыми 19,1 %, жадными 7,2 %. У немцев отметили аккуратность 13,6 %, пунктуальность 10,3 %.

Таблица 7

Распределение ответов казахов Западной Сибири на вопрос: «Назовите наиболее характерные особенности казахов, русских, татар, немцев», по данным опросов 2003–2006 гг., %

Ответы респондентов	Мужчины						Итого	Женщины						Итого	Всего
	до 25 лет	25–29 лет	30–34 года	35–49 лет	50–59 лет	60 и более лет		до 25 лет	25–29 лет	30–34 года	35–49 лет	50–59 лет	60 и более лет		
Абсолютные числа	96	40	48	159	76	77	496	127	59	49	211	104	83	633	1129
Казахи:															
гостеприимные	36,4	25,5	35,4	50,3	51,3	48,0	43,7	42,5	62,7	53,0	49,2	55,7	38,5	49,1	46,7
добрые	14,5	17,5	16,6	25,1	22,3	16,8	19,9	22,0	32,2	40,8	29,3	25,9	19,2	25,1	22,8
дружные	21,8	7,5	2,0	20,7	18,4	12,9	16,5	11,8	3,3	10,2	16,5	26,9	9,6	14,6	15,5
Русские:															
добрые	11,4	5,0	14,5	11,9	13,1	6,4	10,8	12,5	20,3	18,3	9,9	15,3	7,2	12,6	11,8
трудолюбивые	3,1	7,5	2,0	7,5	5,2	5,1	5,4	7,0	11,8	4,0	85,7	12,5		7,7	6,7
гостеприимные	12,5	10,0		9,4	10,5	6,4	8,8	9,4	5,0	4,0	9,4	8,6	4,8	7,8	8,3
Татары:															
хитрые	21,8	15,0	33,3	22,6	21,0	10,3	20,7	19,6	25,4	20,4	19,9	18,2	10,8	18,9	19,7
жадные	2,0		4,1	1,8	3,9	1,2	2,2	3,9	1,6	16,1	5,6	2,8	1,2	3,9	3,1
Немцы:															
аккуратные	21,8	25,0	22,9	31,4	25,0	20,7	25,6	29,1	30,5	18,3	27,0	27,8	15,6	25,7	25,6
пунктуальные	11,4	15,0	12,5	11,9	15,7	5,1	11,6	8,6	8,4	4,0	12,7	9,6	4,8	9,3	10,3

Таблица 8

Распределение ответов казахов Северного Казахстана на вопрос: «Назовите наиболее характерные особенности казахов, русских, татар, немцев» (по данным опросов 2003–2006 гг.), %

Ответы респондентов	Мужчины						Итого	Женщины						Итого	Всего
	до 25 лет	25–29 лет	30–34 года	35–49 лет	50–59 лет	60 и более лет		до 25 лет	25–29 лет	30–34 года	35–49 лет	50–59 лет	60 и более лет		
Абсолютные числа	116	88	62	149	37	30	482	165	122	51	149	47	37	565	1047
Казахи:															
гостеприимные	27,5	19,3	24,1	18,7	83,7	40,0	28,0	53,3	40,9	45,0	41,6	38,2	21,6	44,0	36,6
добрые	15,5	12,5	9,6	13,4	13,5	13,3	13,2	20,6	18,8	15,6	18,7	29,7	5,4	19,2	16,5
Русские:															
добрые	14,6	18,1	3,2	4,0	43,2	33,3	13,9	14,5	13,9	15,6	12,0	25,5	89,1	15,0	14,5
трудолюбивые	0,8	3,4	1,6	4,0	2,7	6,6	2,9	6,6	2,4	1,9	3,3	2,1	2,7	4,0	3,5
веселые	3,4	5,6		5,3	5,4		3,9	4,2	4,0	7,8	1,3	4,2		3,5	3,7
Татары:															
хитрые	12,9	27,2	17,7	13,4	27,0	6,6	17,0	23,6	22,9	25,4	15,4	27,6	8,1	21,0	19,1
жадные	4,3	20,4	3,2	2,6	8,1	6,6	6,8	11,5	5,7	5,8	15,4	6,3	8,1	7,6	7,2
Немцы:															
аккуратные	4,3	11,3	14,5	9,3	37,8		10,7	16,3	10,6	23,5	20,1	14,8	5,4	16,1	13,6
пунктуальные	9,4	13,6	6,4	12,7	16,2		10,7	7,8	11,4	11,7	10,0	14,8	2,7	9,9	10,3

В процессе работы над данным вопросом мы столкнулись с негативным отношением со стороны респондентов. Часть информаторов не желала отвечать на данный вопрос, называя его «некорректным, провокационным, разжигаящим национальную вражду». Существует разница в ответах мужчин и женщин. Например, мы не выявили колебаний процентных данных при характеристике этносов мужчинами. В ответах женщин наблюдается следующая ситуация: процентный показатель, характеризующий казахов, значительно превышает процентные показатели, характеризующие остальные этносы.

В ходе этносоциологического опроса мы интересовались причинами негативных отзывов о татарах. Респонденты не смогли объяснить свое негативное отношение к лицам татарской национальности. Часть из них даже никогда не общались с татарами, но знали, что они «плохие». Одной из возможных причин, в результате которой сложилось негативное отношение казахов к татарам, мы склонны считать приграничную торговлю между степной зоной (зоной проживания казахов) и осед-

лого населения Российской империи. Казахи-кочевники, пригонявшие скот для продажи, зачастую не знали подлинной его стоимости, кроме того, они плохо владели русским языком и старались обращаться к купцам-татарам. Те, в свою очередь, знали русский язык и понимали казахский. Покупая скот у кочевников за бесценок, они перепродавали его, получая, таким образом, неплохую прибыль. Исследователь Г.М.Раздыкова отмечает, что обращает на себя внимание почти повсеместное и проникающее во все сферы деятельности присутствие татар в крае. Львиная доля торговых доходов находилась в руках татарского купечества [2; 195]. В качестве примера она приводит рассказ о татарине Саламане, который, поселившись в Коктереке, вел спекулятивную торговлю с казахами, и, таким образом, «ловкий татарин скоро разбогател, что записался в купцы второй гильдии» [2; 195].

Наряду с этим мы выделяем в качестве причины также и религиозный фактор, поскольку остались данные, свидетельствующие о безразличии казахов к исламу. Например, в XIX в. казахов загоняли в мечеть силой, со стороны казахов были обвинения к муллам в том, что они своими молитвами вызывали непогоду, были случаи, когда казахи запрещали читать муллам по умершим суры из Корана и т.д. [3; 43]. Как отмечает Г.М.Раздыкова, в корреспонденции «Степной киргизской газеты» встречается оценка роли татар в степи: «Близкая родня киргизов по вере, обычаям и языку, татары, будучи народом сравнительно высокоразвитым, в глухих закоулках степных областей являются истинным бичом своих единоверцев. ...Наводняя край выходцами из Казани, татары тащат сюда своих сородичей тысячами, но не вносят в местную жизнь решительно никакого залога культуры. Не внося в жизнь степей ни просвещения, ни улучшения и развития производств, они с каждым годом разоряют местное население» [2; 195].

Таким образом, ни ислам, который, по мнению казахов, мешал хозяйственно-производственной сфере и не вписывался в привычный укладномада, ни его служители не пользовались авторитетом и почетом среди населения казахской степи. К татарам это имеет прямое отношение, поскольку, как правило, муллами в казахской степи были именно представители данной национальности. Но, несмотря на негативные стереотипы по отношению к татарам, межнациональные браки с представителями данной национальности находятся на первом месте. Наряду с этим психологами замечено, что чем ближе этносы находятся друг к другу, тем хуже они характеризуют друг друга и наоборот. В качестве примера можно привести отношение казахов к немцам. В период полевой работы мы встречали только положительное отношение казахов к немцам.

Рассмотрим межэтнические установки казахов, проживающих в городской среде. Всего 88,2 % респондентов г. Омска и 69,2 % респондентов г. Кокшетау предпочитают общаться с представителями своей национальности. Респонденты г. Омска отметили казахов в качестве соседей — 48,6 %, друзей — 70,0 %, коллег по работе и учебе — 15,7 %. Согласно данным предыдущего этносоциологического опроса, 92,9 % респондентов в г. Омске ответили, что общаются с соседями-казахами [1; 55]. В г. Кокшетау 80,9 % респондентов отметили казахов в качестве соседей, 83,6 % — в качестве друзей, 73,8 % — как коллег по работе и учебе. В городской среде наблюдается различие полученных данных от пола. Для женщин больше характерно общение с представителями своей национальности. При сравнении полученных данных в зависимости от возраста было выявлено, что в г. Кокшетау с увеличением возраста респондентов наблюдается рост лиц, предпочитающих общение с людьми своей национальности. В г. Омске такой тенденции выявлено не было.

Другой национальностью, с которой больше всего происходит общение респондентов, были отмечены русские. Например, 84,0 % респондентов г. Омска и 46,5 % респондентов г. Кокшетау общаются с русскими. Всего 85,4 % респондентов г. Омска отметили русских в качестве соседей, 45,5 % респондентов — в качестве друзей и 67,2 % — в качестве коллег по работе и учебе. Данные, полученные в г. Кокшетау, расположились следующим образом: 46,7 % респондентов отметили русских в качестве соседей, 30,6 % — в качестве друзей и 48,8 % — как коллег по работе и учебе. Русских считают национальностью, ближе всего находящейся к казахам. Их отметили 15,0 % респондентов г. Омска и 28,4 % — г. Кокшетау.

Далее следуют татары: всего 24,8 % респондентов г. Омска и 15,4 % респондентов г. Кокшетау отметили, что общаются с татарами. С украинцами общаются 10,1 % респондентов г. Омска и 9,6 % респондентов г. Кокшетау. Мы выявили, что данные, полученные по общению респондентов с «другими» национальностями, оказались схожи в городской среде Омска и Кокшетау. На территории г. Омска они составили 14,0 % респондентов, а на территории г. Кокшетау — 15,1 %.

Рассматривая ответы респондентов на вопрос о заимствованиях казахов, мы получили следующее. Всего 23,0 % респондентов г. Омска назвали земледелие; 16,8 % — «заимствовали, но я не знаю, что»; 11,6 % — русский язык. Затруднились ответить 20,7 % респондентов. В г. Кокшетау ответы

респондентов расположились следующим образом. Традиции назвали 14,7 % респондентов; 14,6 % ответили: «заимствовали, но я не знаю, что»; 6,1 % респондентов в качестве заимствования отметили русский язык. Затруднения с ответом были у 53,2 % респондентов.

Респонденты г. Омска заимствованиями русских у казахов назвали национальные блюда — так считают 27,1 % респондентов; 12,1 % респондентов ответили «заимствовали, но я не знаю, что»; ответы 11,9 % респондентов «нет, ничего не заимствовали». Затруднились с ответом 40,3 % респондентов. Респонденты г. Кокшетау отметили в качестве заимствования назвали традиции — 20,2 %; «заимствовали, но я не знаю, что» — 15,6 %; кухню и гостеприимство — 6,1 %. Затруднились с ответом 51,0 % респондентов.

При ответе на вопрос: «Люди какой национальности наиболее близки к казахам» 74,3 % респондентов г. Омска и 54,7 % респондентов г. Кокшетау назвали тюркоязычные народы. Далее были указаны русские, затем немцы. Всего 5,9 % респондентов г. Омска и 9,6 % респондентов г. Кокшетау считают немцев национальностью, наиболее близкой к казахам.

При ответе на вопрос: «Люди, какой национальности наиболее далеки от казахов» 42,8 % респондентов г. Омска и 73,9 % респондентов г. Кокшетау ответили «другие национальности». В качестве других назывались те национальности, с которыми респонденты не сталкиваются в ходе своего общения. Далее были указаны русские. Так считают 27,4 % респондентов г. Омска и 14,1 % респондентов г. Кокшетау. На третьем месте указаны немцы, проживающие в Германии. Всего 19,9 % респондентов г. Омска и 7,1 % респондентов г. Кокшетау указали их как национальность, наиболее далекую от казахов.

Характеризуя особенности казахов, 44,6 % респондентов г. Омска назвали гостеприимность, 37,8 % — доброту, 14,0 % — сплоченность. Особенности русских считают доброту 19,9 % респондентов, трудолюбие — 13,3 %, гостеприимность — 8,0 %. У татар как особенности указали хитрость — 33,8 %, жадность — 4,2 %. Немцев считают аккуратными 35,5 % опрошенных, пунктуальными — 13,4 %. Респонденты г. Кокшетау особенностями казахов считают гостеприимность — 37,0 %, доброту — 19,3 %. В качестве особенностей русских было названо трудолюбие — 4,2 %, доброта — 14,6 %, веселый нрав — 6,6 %. Татар считают хитрыми 21,5 % респондентов, жадными — 7,4 %. В качестве особенностей немцев назвали аккуратность — 15,6 % респондентов, пунктуальность — 12,4 %. Рассматривая полученные данные по полу, нами было выявлено, что у женщин наблюдается колебание показателей при характеристике этносов. Показатель, полученный при характеристике казахов, значительно превышает показатели, полученные при характеристике других этносов.

Рассмотрим межэтнические установки казахов, проживающих в сельской местности. Общаются с казахами 77,2 % респондентов, проживающих в сельской местности Западной Сибири, и 90,8 % респондентов, проживающих в сельской местности Северного Казахстана. Респонденты, проживающие в сельской местности Западной Сибири, отметили казахов в качестве соседей — 63,9 %, друзей — 82,7 %, коллег по работе и учебе — 44,6 %. На территории Северного Казахстана 68,1 % респондентов отметили казахов в качестве соседей, 77,7 % — в качестве друзей, 49,8 % — в качестве коллег по работе и учебе. Для женщин больше характерно общение с представителями своей национальности. В сельской местности Западной Сибири процент лиц, отметивших общение с казахами, выше, чем в г. Омске. Это объясняется компактностью проживания казахов сельской местности.

С русскими общаются 73,5 % респондентов Западной Сибири и 57,5 % — Северного Казахстана. Всего 55,5 % респондентов, проживающих в сельской местности Западной Сибири, отметили их в качестве соседей, 57,8 % — в качестве друзей, 44,6 % — в качестве коллег по работе и учебе. В сельской местности Западной Сибири процентный показатель общения респондентов с русскими ниже, чем в г. Омске. На территории Северного Казахстана 43,5 % респондентов отметили русских в качестве соседей, 35,2 % — в качестве друзей, 40,5 % — как коллег по работе и учебе. Как уже отмечалось, русских считают национальностью, находящейся ближе всего к казахам. Так считают 35,1 % респондентов сельской местности Западной Сибири и 32,2 % — сельской местности Северного Казахстана. Следует отметить, что показатель, полученный при ответе на этот вопрос в г. Омске, ниже, чем в сельской местности.

На третьем месте оказались татары. Всего 19,2 % респондентов сельской местности Западной Сибири и 19,1 % — сельской местности Северного Казахстана указали, что общаются с татарами.

С украинцами поддерживают отношения 13,6 % респондентов сельской местности Западной Сибири и 8,9 % — сельской местности Северного Казахстана. С «другими» национальностями общаются 2,2 % респондентов, проживающих в сельской местности Западной Сибири и 13,5 % — в сельской местности Северного Казахстана.

Респонденты, проживающие в сельской местности Западной Сибири, заимствованиями казахов у русских назвали следующее: земледелие — 24,2 %; традиции — 23,7 %; русский язык — 11,3 %; кухня — 10,2 %. Затруднились с ответом 21,5 % респондентов. В сельской местности Северного Казахстана 24,6 % респондентов назвали традиции; 13,2 % — земледелие. Затруднились с ответом 43,3 % респондентов.

Респонденты, проживающие в сельской местности Западной Сибири, заимствованием русских у казахов назвали кухню — так ответили 43,6 % респондентов. Затруднились с ответом 37,5 %. Респонденты, проживающие в сельской местности Северного Казахстана, назвали следующие заимствования: 33,1 % указали традиции; затруднились с ответом 38,7 % респондентов. Мы не приводим примеры по остальным заимствованиям, названным респондентами, так как процентный показатель в данных случаях не превышает десяти процентов.

При ответе на вопрос: «Люди какой национальности наиболее близки к казахам» 42,9 % респондентов сельской местности Западной Сибири и 41,5 % респондентов Северного Казахстана назвали тюркоязычные народы. Далее были указаны русские, на третьем месте — немцы. Их указали 17,2 % респондентов сельской местности Западной Сибири и 13,7 % — Северного Казахстана.

При ответе на вопрос: «Люди какой национальности наиболее далеки от казахов» 49,4 % респондентов сельской местности Западной Сибири и 74,3 % респондентов сельской местности Северного Казахстана назвали «другие национальности». На втором месте были указаны русские. Так ответили 25,4 % респондентов сельской местности Западной Сибири и 10,2 % — сельской местности Северного Казахстана. На третьем месте указаны немцы, проживающие в Германии. Так считают 16,3 % респондентов сельской местности Западной Сибири и 9,4 % — сельской местности Северного Казахстана.

В качестве особенностей казахской национальности респонденты сельской местности Западной Сибири назвали гостеприимность — 48,9 %, доброту — 7,5 %, сплоченность — 17,0 %. У русских были выделены следующие особенности: доброта — 3,5 %, гостеприимность — 8,6 %. У татар были указаны хитрость (5,3 %), жадность (2,1 %). Особенности немцев считают аккуратность (15,5 %), пунктуальность (7,1 %). Респонденты сельской местности Северного Казахстана в качестве особенностей казахов назвали гостеприимность — 36,1 %, доброту — 12,8 %. Особенности русских считают трудолюбие 2,6 %, доброту — 14,3 %. Татар считают хитрыми 16,1 % респондентов, жадными — 6,9 %. В качестве особенностей немцев были названы аккуратность — 11,1 % респондентов, пунктуальность — 7,6 %. Поскольку респонденты сельской местности Западной Сибири проживают более компактно, в отличие от горожан, соответственно показатель, полученный при характеристике казахов, превышает показатель, полученный при характеристике других этносов.

Отвечая на вопрос: «Чью сторону вы займете при межнациональном конфликте, споре», 45,9 % респондентов Западной Сибири (табл. 9) и 51,7 % респондентов Северного Казахстана (табл. 10) отметили, что займут сторону своей национальности. Наряду с этим наблюдается высокий процент респондентов, отметивших «буду объективен». Данный вариант ответа дали 32,5 % респондентов Западной Сибири (табл. 9) и 28,4 % респондентов Северного Казахстана (табл. 10). Сравнивая полученные данные по полу, мы выявили различия в ответах на вопрос у мужчин и женщин. Доля мужчин преобладает при ответе «займу сторону своей национальности», для женщин более характерны ответы: «буду нейтральна», «буду объективна». Мы попытались выяснить причину, которая побуждает респондентов отмечать ответ «Займу сторону своей национальности». В ответ услышали следующее: «Когда идет скандал или происходит драка, некогда разбираться, кто прав, а кто виноват. Сначала подеремся, потом будем разбираться». Таким образом, в данном случае действует принцип «наших бьют», но он не является интолерантным, поскольку этнически не выражен.

Т а б л и ц а 9

Распределение ответов казахов Западной Сибири на вопрос: «Чью сторону Вы займете при межнациональном конфликте, споре» (по данным опросов 2003–2006 гг.), %

Ответы респондентов	Мужчины						Ито го	Женщины						Ито го	Все го
	до 25 лет	25–29 лет	30–34 года	35–49 лет	50–59 лет	60 и более лет		до 25 лет	25–29 лет	30–34 года	35–49 лет	50–59 лет	60 и более лет		
Абсолютные числа	96	40	48	159	76	77	496	127	59	49	211	104	83	633	1129
Своей национальности	45,0	42,5	50,1	58,0	46,2	53,5	50,9	33,2	42,5	38,9	39,0	46,3	60,4	42,2	45,9
Другой национальности															
Буду нейтрален	20,8	15,0	18,7	8,1	6,5	14,2	12,9	21,2	16,9	24,4	17,5	11,5	14,4	17,3	15,4
Буду объективен	27,0	25,0	22,9	29,5	43,4	29,8	30,2	36,2	28,8	26,5	39,8	36,5	22,8	34,2	32,5
Затрудняюсь ответить	7,2	17,5	8,3	4,4	3,9	2,5	6,0	9,4	11,8	10,2	3,7	5,7	2,4	6,3	6,2

Т а б л и ц а 10

Распределение ответов казахов Северного Казахстана на вопрос: «Чью сторону Вы займете при межнациональном конфликте, споре» (по данным опросов 2003–2006 гг.), %

Ответы респондентов	Мужчины						Ито го	Женщины						Ито го	Все го
	до 25 лет	25–29 лет	30–34 года	35–49 лет	50–59 лет	60 и более лет		до 25 лет	25–29 лет	30–34 года	35–49 лет	50–59 лет	60 и более лет		
Абсолютные числа	116	88	62	149	37	30	482	165	122	51	149	47	37	565	1047
Своей национальности	51,0	44,5	51,8	55,9	73,0	83,4	55,2	50,5	40,4	51,1	43,8	55,5	83,8	48,6	51,7
Другой национальности	0,8	1,1		1,3			0,8								0,3
Буду нейтрален	12,9	23,8	20,9	9,3	2,7	6,6	13,6	15,1	23,7	21,5	10,7	10,6	8,1	15,7	14,8
Буду объективен	31,0	23,8	20,9	29,5	21,6	10,0	25,9	27,8	31,9	19,6	40,9	29,7	8,1	30,6	28,4
Затрудняюсь ответить	4,3	6,8	6,4	4,0	2,7		4,5	6,6	4,0	7,8	4,6	4,2		5,1	4,8

Отвечая на вопрос: «Чью сторону вы займете при межнациональном конфликте, споре», 45,7 % респондентов г. Омска и 43,9 % респондентов г. Кокшетау отметили, что займут сторону своей национальности. Наряду с этим высокий процент респондентов, отметивших «буду объективен». Данный вариант ответа указали 28,5 % респондентов г. Омска и 33,3 % — г. Кокшетау. Сравнивая полученные данные по полу, мы выявили различия в ответах на вопрос у мужчин и женщин. Доля мужчин преобладает при ответе «займу сторону своей национальности», для женщин более характерны ответы «буду нейтрален», «буду объективна».

Отвечая на вопрос: «Чью сторону вы займете при межнациональном конфликте, споре», 46,4 % респондентов сельской местности Западной Сибири и 61,5 % — сельской местности Северного Казахстана отметили, что займут сторону своей национальности. Наряду с этим высок процент респондентов, отметивших «буду объективен». Данный вариант ответа приведен 36,5 % респондентов сельской местности Западной Сибири и 22,2 % — сельской местности Северного Казахстана. Наблюдается сохранение выявленной тенденции по полу. Доля мужчин превышает долю женщин при ответе: «займу сторону своей национальности», доля женщин превышает долю мужчин при ответе «буду нейтрален», «буду объективна».

В заключение необходимо отметить, что общение респондентов, как на территории Западной Сибири, так и на территории Северного Казахстана, в основном происходит с лицами своего этноса.

На втором месте следуют русские, затем татары и украинцы. Следует отметить, что русские указаны как этнос, наиболее близкий к казахам и наиболее далекий от казахов. Информаторы объясняли это следующим образом: «Мы живем по соседству с русскими, работаем с ними, дружим и справляем праздники. Поэтому русские и казахи близки друг к другу». О.Б.Наумова отмечает, что анализ казахско-русских отношений показывает, что долгое совместное проживание и постепенное узнавание этнокультурной специфики друг друга способствовали повышению толерантности между двумя народами. Отрицательное действие экономического фактора, в отличие от этнокультурного, можно было преодолеть, только уничтожив экономическую эксплуатацию казахов. Еще один фактор — политический. Именно политическими причинами — антирусской государственной политикой, разыгрыванием «русской карты» и проч. — объясняется резкое падение толерантности к русским в постсоветское время в странах Балтии, в меньшей степени — в Средней Азии. Такие же процессы происходили и в Казахстане, с той разницей, что общая степень толерантности к русским в советское время в Казахстане была значительно выше, чем в прибалтийских республиках, и запас этой толерантности остается и сейчас [4].

При ответе на вопросы: «Как Вы считаете, проживая долгое время в тесном соседстве, казахи и русские заимствовали что-нибудь друг у друга?»; «Люди какой национальности ближе всего к казахам; дальше всего от казахов» респонденты испытывали затруднения. В частных беседах информаторы отмечали, что в настоящее время все национальности схожи и различий между ними нет. Например, приусадебные участки, разведение огородов, русскую баню многие информаторы уже не считают заимствованием казахов у русских, а считают это элементами своей культуры. При ответе на вопрос: «Люди какой национальности наиболее далеки от казахов» информаторы называли американцев, афроамериканцев, французов, грузин. Таким образом, были названы национальности, не знакомые респондентам. Следует отметить, что в ходе работы над данным вопросом мы столкнулись с негативным отношением со стороны респондентов. Часть информаторов не желала отвечать на данный вопрос, называя его «некорректным, провокационным, разжигающим национальную вражду». Также тяжело было получить ответ на вопрос: «Назовите особенности русских, казахов, татар, немцев». Одни респонденты воспринимали его негативно, считая, что от них требуют отрицательных отзывов, другие не могли охарактеризовать предложенные национальности, поскольку считают, что качества человека не зависят от его национальной принадлежности. В ходе работы респонденты отвечали следующим образом: «В каждой нации есть хорошие и плохие люди. Нет плохих и хороших наций, все зависит от самого человека. Мы дружим с теми людьми, с которыми вместе живем и работаем, с которыми нам интересно, а не потому, что они казахи, русские».

References

- 1 Ahmetova Sh.K. *Kazakhs of Western Siberia and their ethnocultural ties in an urban environment*, Novosibirsk: Publishing house of institute of archeology and ethnography SO RAS, 2002, 159 p.
- 2 Razdykova G.M. *Ethnic component in Muslim education of Kazakhs of steppes in the end XIX – beg. XX ages.*: Dis. of the c-
te of hist. Sciences, Pavlodar, 2007, 195 p.
- 3 Akatayev S.N. *World outlook sinkretizm of Kazakhs*, Almaty: Science, 1993, 225 p.
- 4 Naumova O.B. *Representations about «own» and «another's» and traditions of tolerance in culture of the Central Asian people* //http://www.etnosfera.ru /Access date: 02.06.2009.

А.С.Сарсамбекова

Батыс Сібір және оған шекаралас Қазақстан территориясы қазақтарының этникааралық құрылымдары (XX ғ. соңы – XXI ғ. басы)

Зерттеу материалдарының мазмұны жүргізілген этноәлеуметтік сауалнамаларға сүйенеді. Мақалада Батыс Сібір мен Солтүстік Қазақстандағы этносаралық қатынастар қарастырылды. Автор шекаралық аймақтарда тұратын қазақтар арасында салыстырмалы сараптамалар жүргізді. Респонденттер араласатын негізгі этностар анықталып, қазақтар мен орыстардың, орыстар мен қазақтардың түрлі этномәдени байланыстары мен араларындағы өзіндік алмасулары айқындалды. Оған қоса, респонденттердің ойларынша, қазақтарға мейлінше жақын немесе, керісінше, орыстарға неғұрлым жақын этностар турасында да айтылды. Сонымен, бір мезгілде автор шекаралық аймақтардағы қазақтардың гетеро- және автостереотипті толеранттылық деңгейін де айқындаған.

A.S.Sarsambekova

Ethnic installation of Kazakhs of Western Siberia and adjacent territories of Kazakhstan (the end of the beginning of XX–XXI century)

As materials for research data of carried-out ethnosociological poll served. In article interethnic installations of Kazakhs of Western Siberia and Northern Kazakhstan are considered. The author carried out the comparative analysis at the Kazakhs living in a frontier zone. The main ethnoses with which respondents, ethnocultural loans of Kazakhs at Russian and Russian at Kazakhs communicate were revealed. The people which are, according to the respondents, the closest to Kazakhs and, on the contrary are also noted. Along with it, the author defined level of tolerance hetero and autostereotypes of Kazakhs of a cross-border zone.

ӘОЖ 32.001 (4/5) (091)

Т.С.Қаленова

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана (E-mail: kalenovats@mail.ru)***Классикалық еуразияшылдық идеясы: қайнар көздері, қалыптасу және даму кезеңдері**

Мақалада классикалық еуразияшылдық идеясының қайнар көздері, қалыптасу және даму кезеңдері қарастырылды. Классикалық еуразияшылдық қоғамдық-саяси қозғалыс ретінде өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарының басында орыс эмигрант-ғалымдарымен қалыптастырылған. XX ғ. басындағы еуразияшылдық теориясының басты қырларына талдау жасалды. Классикалық еуразияшылдықтың негізгі даму кезеңдері ашылып көрсетілген. Еуразияшылдықтың іргесін қалаған Н.С.Трубецкой, П.Н.Савицкий, Г.В.Вернадский, Н.Я.Данилевский сынды ғалымдардың еңбектері зерттелді. Еуразияшыл-ғалымдар ұстанған «Еуразия — жағрапиялық, экономикалық және тарихи тұтастық» деген ой-тұжырымдаманың мән-маңызы жан-жақты айқындалды. Еуразияшылдар еуразиялық халықтардың тек қана жағрапиялық тұтастығын ғана емес, сондай-ақ Еуразия халықтарының тарихи, экономикалық және мәдени өзара байланысы мен өзара әрекеттесуін талдады.

Кілтті сөздер: Еуразия, идея, еуроцентризм, өркениет, ориенталистика, славянофильдік, прототүріктер, номадтар, «тұрандық элемент», татар-монғол езгісі, еуразияшылдық.

Дүниенің екі бөлігі — Еуропа мен Азиядан тұратын жер жаһандағы ең үлкен құрлықты атау үшін алынған «Еуразия» термині жағрапиялық, тарихи, саяси мәнді ұғым болып келеді. Еуразияшылдық идеясы Шығыс пен Батыс арасындағы өзара әрекеттесу мен өзара ықпалдасу ретінде қарастырылуы бүгін ғана бастау алған жоқ. Бұл идея XIX ғасырда Еуропада кең таралды. Осы кезде Германия мен Францияда Шығысқа қатысты қызығушылық ерекше болып, ориенталистика қалыптасты. Ресейде бұл идея өз қолдаушыларын XIX ғ. тапты. Бұлардың еңбектері кейін XX ғасыр басындағы еуразияшылдар үшін теориялық негіз болды. Десек те, еуразияшылдарда алдыңғыларға

карағанда нақты идеялық-дүниетанымдық және әлеуметтік-саяси доктринасы болды. Соның нәтижесінде өткен ғасырдың басында еуразияшылдар қозғалысы қалыптасты, алайда оның ғұмыры қысқа болды.

Еуразияшылдар қозғалысының тұжырымдамаларында Еуразиядағы Ресей рөлін айқындау мәселесі негізге алынғанымен, оның басты идеясының ерекшелігі ресейлік мемлекеттілікті құруда славян этносы ғана емес, түрік, монғол, фин-угор тайпалары да үлкен рөл атқарғандығында болды.

«Еуразияшылдар» деп атау туралы ұсынысты П.Н.Савицкий жасаған. Алайда бұл атауды бастапқыда көпшілік ғалымдар қолдаған жоқ. Мәселен, Г.В.Фроловский көзқарасы бойынша, бұл атау орыс мәдениетінің православиялық мәнісін тұмшаласа, Н.Трубецкой өзінің досы Р.Якобсонға жазған хатында «еуразияшылдық» атауы кездейсоқ және сәтсіз алынғанын айта келе, дегенмен, осы атауды «көзге түседі және түсінікті, сондықтан үгіт жасау мақсатына жарамды» деп мойындайды [1; 64].

Еуразияшылдық көзқарастың бастау көзіне слаянофильдік алынғаны мәлім. Мұны еуразияшылдардың өздері де мәлімдеген болатын. Олар Ресей туралы кез келген ой-пайымдаулар славянофилдер мен батысшылдардың көзқарастарына қарай қалыптасады деп санады. Еуразияшылдар славянофилдер сияқты орыстың ұлттық мүддесін жеке құндылық ретінде қарастырды. Алайда олар слаянофильдіктің орыс мәдениетіндегі маңызды мәнісі бар «азиялық» элементті назарға алмай, тек қана славяндыққа сүйенуді дұрыс емес деп есептеді.

Еуразияшылдар славянофилдердің орыс мәдениетін православиямен байланыстырып қарастыруларын жақтады, бірақ олардың сол мәдениеттің маңызды ерекшеліктерін айқындаған басқа этностармен байланысын тиісінше бағаламағанын айтты.

Әрине, еуразияшылдық идеясының бастау көздері көпқырлы. Алайда еуразияшылдық ағымы белгілі бір ортақ мектепті болған жоқ. Бұл ағымның әрбір өкілі бұл идеяға өз жолымен келді. Мәселен, П.Н.Савицкийдің ізашарлары В.И.Ламанский, Д.И.Менделеев, Л.И.Мечников, П.Б.Струве, ал Г.В.Вернадскийдің ізашарлары В.О.Ключевский, С.Ф.Платонов, М.К.Любавский, Н.П.Кондаков және тағы басқалар болды. Егер еуразияшылдар алдында тұрған «Шығыс-Батыс-Ресей» мәселесін алатын болсақ, онда бұл мәселенің басты негізін салушылар болып, Н.Я.Данилевский мен К.Н.Леонтьев табылады.

Жалпы, еуразияшылдық Н.С.Трубецкойдың 1920 жылы жарияланған «Европа и человечество» еңбегінен басталды. Николай Трубецкой өз еңбегінде батысшылдыққа қарсы келетін ой-пайымдаулар жасады. Ол «еуропалық мәдениет адамзат баласының мәдениеті еместігін, бұл белгілі бір этникалық топтың тарихы нәтижесі» деп тұжырымдады [2]. Сондай-ақ Н.Трубецкой мұнда барлық мәдениеттер үшін тарихи дамудың нақты бір заңдылықтары болмайтынын айтты. Яғни, оның пайымдауынша, кез келген мәдениет бірегей, төл, ерекше болып келеді және оны еуропалық мәдениет «деңгейі» арқылы өлшеу мүлде дұрыс емес.

Шын мәнісінде, әрбір халықтың өзіндік мәдениеті болатыны және де мәдениеттерді «жоғары», «төмен» деңгейлерге бөлу ақылға сыйымсыз екендігі сөзсіз. Сондықтан еуразияшылдық идеясының теориялық тұрғыдан қалыптасуына зор үлес қосқан Николай Трубецкойдың жоғарыда келтірілген ой-пікірлері толық ғылыми негізді.

Осындай көзқарасты еуразияшыл және жаңа славянофилдіктің негізін қалаған Николай Яковлевич Данилевский ұстанды. Ол Еуропаны адамзат өркениетінің жалпы немесе қалай болғанда да оның ең жақсы жақтарын құраушы деп ойлау әділ еместігін, Еуропа тек қана ұлы герман-романдық өркениеттің саласы, оның синонимі деп көрсетті [1; 38]. Дәл осы тұжырымдаманы қазіргі кездегі ресейлік еуразияшыл идеолог А.Дугин де былайша дәйектейді: «Біздің (орыстардың. — Автор) еліміздің тарихында моноұлтты мемлекет болған емес. Алғашқы кезеңнің өзінде-ақ орыс халқы славян, түркі және фин-угор тайпаларының араласуынан қалыптасқан. Содан кейін Русьтің күрделі этномәдени ансамбліне Шыңғысханның, монғол-татарлардың қуатты серпіні араласқан. Орыстарда монополиялы мемлекет болатындай этникалық және нәсілдік тұтастық болған жоқ. Біз көптеген халықтардың, соның ішінде күдіретті түркі факторларының мемлекеттік құрылымға қатысуының арқасында белгілі бір бүтіндікке айналып отырмыз. Еуразияшылдық философиясының негізінде осындай көзқарастар жатыр» [3].

XIX ғ. орыс ойшылдарының еңбектерінде еуразияшылдық мәселесі тек кейбір қырларынан қарастырылса, ал XIX ғ. соңы – XX ғ. басында орыс зиялылары арасында өзіндік «дүниетаным» қалыптастырған бірқатар протоеуразиялық теориялар туындады. Олардың арасында әр түрлі саланың өкілдері болды: ойшылдар, жазушылар, ғалымдар, жаратылыстанушылар, тарихшылар және т.б. Бұл

кезде еуразияшылдықтың теориялық негізі өзара байланысты үш идея бойынша құрылды: 1) ресейлік тарихтың «көпхалықтық» субъектісі және оның тұтастығы; 2) халық пен мемлекет өмірінің алып отырған территориясының табиғи жағдайымен терең байланысы; 3) ресейлік мемлекеттілік генезисінің Шыңғысхан империясында қарастырылуы.

Еуразияшылдар идеялық ұстаным бойынша славянофильдерге көп жақын болды. Олар батысшылдыққа қарсы болды. Алайда, олар батысшылдыққа ашық қарсы шыққанымен, олардың славянофильдікке деген көзқарастары екіұшты болды. Бір жағынан, еуразияшылдар өздерін славянофильдер ұстанған дәстүрлі орыс философиялық және тарихи ойдың жалғастырушылармыз деп санады. Сондай-ақ олар славянофильдердің «шіркеу, қоғам және адам» деген бірлік идеясын да сөзсіз қолдады. Бірақ еуразияшылдар славяндық бірлік идеясын жоққа шығарды. Өйткені олар орыс өркениеттілігінде «тұрандық элемент» бар болғандықтан, ол тек таза славяндық бола алмайды деп санады [4].

1921 жылдың тамыз айы еуразияшылдықтың туындаған уақыты болып есептелінеді. Осы кезде София қаласында төрт автордың — Н.С.Трубецкой, П.Н.Савицкий, П.П.Сувчинский мен Г.В.Флоровский мақалаларының алғашқы ұжымдық жинағы «Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев» деген атпен жарияланады.

Еуразияшылдық түрлі білім салаларының өкілдерін: философ, дінтанушы, мәдениеттанушы, экономист, өнертанушы, тарихшы, географ, жазушыларды біріктірді. Атап айтқанда, еуразияшылдықтың рухани көшбасшысы князь Н.С.Трубецкой — мәдениеттанушы, лингвист, философ. Еуразияшылдықты қоғамдық-саяси қозғалыс ретінде ұйымдастырушы П.Н.Савицкий — экономист, географ. Қозғалысқа философ және публицисттер — Г.В.Флоровский, В.Н.Ильин, Б.Н.Ширяев, тарихшы және әдебиеттанушылар — Г.В.Вернадский, Д.П.Святополок-Мирский, В.П.Никитин, өнертанушы — П.П.Сувчинский, жазушылар — В.Н.Иванов, Э.Хара-Даван, құқықтанушы — Н.Н.Алексеев және тағы басқалар енді.

Еуразияшылдықтың қарқынды дамыған кезеңі — 1920 жылдар. Еуразияшылдар өз ілімдері атауының шығу себебіне келгенде, оның мазмұны «Еуразия» және «Азия» деген жағрапиялық терминдердің жалаң бірігуімен жанаспайтындығын атап көрсетті. Яғни, оның мәні алғаш рет А.Гумбольдт қолданған мәнде емес, «өркендеу өрісі», тіршілік мекені, өзгеше өркениет мағынасында түсіндіріледі немесе орыс халқы мен «Ресей әлеміндегі» еуропалық та емес, азиялық та емес, еуразиялықтың нақ өзі болып табылатын халықтардың табиғи және әлеуметтік байланыстарының өзара ықпалдасу аймағы деп ұғынылады.

Жиырмасыншы жылдары П.Н.Савицкий, Н.С.Трубецкой сынды және т.б. еуразияшыл ғалымдар «еуразияшылдық» терминін тек жағрапиялық түсінік ретінде қарастырған жоқ. Олардың пікірінше, Ресей — Еуропа да, Азия да емес, өзінің табиғи ерекшелігі тұрғысынан Еуропа мен Азиядан елеулі айырмашылығы бар, айрықша «орташа құрлық».

Этнограф-лингвист Николай Сергеевич Трубецкойдың пайымдауынша, Еуразия — жағрапиялық, экономикалық және тарихи тұтастық. Еуразия халықтарының тағдыры бір-бірімен біте қайнасып, қиюласып кеткен.

Жалпы алғанда, еуразияшылдық идеясының тарихын үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі — Қазан төңкерісіне дейінгі кезең. Екіншісі — Қазан төңкерісінен кейінгі ресей эмигранттары мұрындық болған кезең. Үшіншісі — Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезең. Бұл үш кезеңнің өн бойында еуразияшылдық идеяның дем берушілері — тарихшылар Г.В.Вернадский, Л.П.Карсавин, Л.Н.Гумилев, құдайшыл Г.Ф.Флоренский, географ П.Н.Савицкий, шығыстанушы В.П.Никитин, этнограф Н.С.Трубецкой сияқты көрнекті тұлғалар тұрды.

Еуразияшылдық идеяның бірінші кезеңінде ұлы орысшылдық пиғыл бел алып жатты. Батыс пен Шығыстың, яғни роман-германдар мен азиялықтардың, ортасындағы Ресейдің айрықша рөлі болу керек деген идея күн тәртібіне қойылды.

1922 жылы «На путях. Утверждение евразийцев» атты екінші жинақ жарияланды.

1923–1927 жылдар аралығында «Еуразия дәуірнамасының» үш саны шығады. Ол — діни, ұлттық, экономикалық, мәдениеттану, әскери мәселелерді қамтыған мақалалар жинағы болды. Жиырма шақты жыл ішінде ондаған монография, брошюра, «Еуразия хроникасы», «Еуразия жобалары», «Версты» журналдары, Парижде апталық «Еуразия» газеті шығарылады.

Еуразиялық баспа қозғалысқа қатысушылардың еңбегін Берлинде, Парижде, Прагада, Белградта, Софияда жариялап тұрды. Көптеген елдерде еуразия үйірмелері құрылып, семинар мен

конференциялар өткізілді, еуразияшылдардың идеясын насихаттайтын дәрістік оқулар ұйымдастырылды.

Еуразияшылдық идеяның екінші кезеңінде сол алғашқы ой-тұжырымдар жаңаша серпінмен одан әрі жалғасты. Себебі ресей эмигранттары социалистік жүйенің ұстанымдары азиялық тұрғындардың ойынан шығып, одан әрі еуразияшылдық идеяның жүзеге асуын жеделдетеді деп үміттенді. Олар Еуразия кеңістігінде Ресей ділінің үстемдік құруы ашық айтылып, Ресейді «айрықша мәдени-тарихи әлем» деп жариялай бастады.

Еуразияшылдардың алғашқы еңбектері Кеңестер Одағында да назардан тыс қалған жоқ. Мәселен, 1929 жылы Қызыл профессура институты «Марксизмді жаңаша сынауға қарсы» деген жалпы атаумен жинақ шығарады. Сол жинақтағы «Орыс эмигранттарының марксизмді сынауы» деген үлкен мақала тұтастай еуразияшылдыққа арналды. Олар бұл қозғалысты: «Ақ эмиграцияның Еуропада «көшіп жүрген» анағұрлым оңшыл бөлігі, сондай-ақ КСРО-дан қуылған профессураның анағұрлым реакцияшыл бөлігі» сипатындағы ағым деп көрсетті. Алайда, кейіннен «еуразияшылдық» ұғымы 1980 жылдың соңына дейін кеңестік әдебиет беттерінде мүлде сөз етілмеген.

Еуразияшылдардың көзқарасы мынаған тоқайласады: Ресей туралы пайымдай отырып, оның бастапқы киевтік-мәскеулік «жаратылысы» туралы емес, Еуразия «мекен-құрлығы» туралы, сол құрлықтың алыс қиырларындағы көптеген этностар мен мәдениеттерді бауырына басқан, әрі тұтастығын сақтап, бірлігін бұзбаған Еуразия туралы сөз қозғаған орынды болмақ. Еуразияшыл идеологтар орыс мәдениетін Еуропа мәдениетінің бөлшегі деп қараған жоқ, Батыс пен Шығыстың үлгісін тең дәрежеде бойына сіңірген өзіндік бет-бейнесі бар мәдениет ретінде қарастырды [5].

Еуразияшылдардың пікірі бойынша, Ресейдегі мәдениет бастауының шешуші факторы әуелі, татар-монғол шапқыншылығымен, ал, кейіннен орыстардың Сібірге, одан кейін көптайпалы Азияға экспансия жасауымен, тіпті Америка жеріне ішкерілей енуімен байланысты. Орыс халқын еуропалықтарға да, азиялықтарға да жатқызуға болмайды, ол мүлде ерекше этникалық қауым болып табылады. Орыс мәдениеті мен мемлекеттілігінің осындай бет-бейнесі Ресейдің өзгеше тарихи жолын және батысеуропалық дәстүрмен сәйкеспейтін ұлттық-мемлекеттік бағытын айқындайды.

Үшінші кезеңде еуразияшыл идеяның көңіл қалауынан гөрі, нақтылы тарихи жағдайлармен көбірек санасқанын аңғаруға болады. Яғни, әлемдік бәсекелестікке Еуразия халықтары өздерін мүдделестер, тағдырластар ретінде сезініп, әлеуметтік-экономикалық және саяси-мәдени одақтастықты еуразияшылдықтың өзекті постулатына айналдыра бастады. Әсіресе КСРО ыдырағаннан кейін еуразияшылдық идеяның бұл сияқты жаңа бағытына тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың тікелей ұйытқы болғаны белгілі. Бұл мәселеде Л.Н.Гумилев Еуразия ойкуменін тарихи тағдыры біртұтас, әлемнің алтыдан бір бөлігі ретінде қарастырды. Осы орайда ол Ресей тарихындағы Ұлы Дала рөлін мүлде жаңаша парақтады. Атап айтқанда, орыс тарихында бел алып жататын «татар-монғол езгісі» деген идеядан бірінші болып бас тартты. Ол үшін Ресей деген Монғол ұлысынан кейінгі біртұтас Еуразия империясының православтық вариациясы еді. Мұндай идея өзінен-өзі Ресейдің тарих сахнасына шығуындағы Еуразия көшпелілерінің рөлі деген екінші идеяны дүниеге келтірді. Міне, еуразияшылдық мәселесінде Л.Н.Гумилев осындай идея арқылы өзін ұшқыр, ойлы ғалым ретінде әйгілей алды. Ол бұрынғы саяси-идеологиялық еуразияшылдықты дәлелді тұжырымдамасы бар ғылымға айналдыра білді [6].

Еуразияшылдық идеясын ұстанушы орыс зиялылары алдымен еуразияшылдық топ, одан қозғалыс болып қалыптасып, одан саяси партия құрған болатын. Олар Ресей мен дүниежүзіне жаңа жағрапиялық және тарихи түсініктеме беріп, оны ресейлік немесе «еуразиялық» деп атайды.

Еуразияшылдық идеясының қалыптасуына теориялық негіз болған Н.С.Трубецкойдың «Европа и человечество» атты еңбегінде Ресей империясының құлауының себептері қарастырыла келе, бұған зиялылардың ұзақ уақыт бойы еуропалық мәдениеттің ықпалында болуы әсер етуі мүмкін деген мәселе көтеріледі. Сондай-ақ Н.Трубецкой бұл еңбегінде Батыс мәдениеті әмбебап және жалпыадамзаттық бола алмайтындығын атап көрсетті.

Н.С.Трубецкой 1922 жылы қазан айында Венаға кетеді. Ол Вена университетінің славян филологиясының профессоры болып тағайындалады. Николай Трубецкойдың еуразияшылдық көзқарастары салыстырмалы-тарихи тілтану саласында жүргізген ғылыми ізденістеріне де ықпал етеді. Ғалым — тілдік одақ теориясының авторы. Оның тұжырымдауынша, бір жағрапиялық мәдени-тарихи аймақтардағы бірнеше тілдерде ортақ шығу тегіне қарамастан, ерекше ұқсастық болады. Бұл — ұзақ уақыт бойы көрші өмір сүру және қатар дамудан туындайтын ұқсастық. Сондықтан Н.С.Трубецкой «еуразияшылдық» ұғымының анықтамасын: «Бұрын Ресей империясы, ал қазір КСРО

атанған мемлекеттің ұлттық субстраты деп осы мемлекетті мекендейтін және көпхалықтық ерекше сипатымен ерекше ұлттық белгіні иеленген халықтардың бірлігін, тұтастығын айтамыз. Осы ұлтты — еуразиялық, оның мекенін — Еуразия, ал ұлтшылдығын — «еуразияшылдық» дейміз!» — деп айқындады.

1925 жылы жарияланған «Наследие Чингисхана» деген еңбегінде Н.Трубецкой Ресей мемлекеттілігі тек қана орыстармен құрылмағанын, бұған сондай-ақ Еуразияны мекендеген басқа халықтар да қатысқанын, әсіресе мұнда үлкен рөл атқарған Шыңғысхан империясынан қалған мұра екендігін айтты [7]. Осындай көзқарасты славянофилдер көсемдерінің бірі — А.С.Хомяков те ұстанды. Ол «Русьті монғолдардың бағындыруы орыстар үшін бақытты болды» деді және Ресейдің болашағын тек Шығыспен байланыстырды.

Жалпы, Н.С.Трубецкойдың еуразияшылдық идеясына қатысты ұстанған пікірлерінің негізгі өзегін оның келесідей айтқан ойы құрады: «Восточнославянские племена занимали первоначально лишь незначительную часть той громадной территории, которую занимает современная Россия. Славяне заселяли первоначально только небольшую западную часть этой территории, речные бассейны, связующие Балтийское море с Черным. Вся прочая, большая часть территории современной России была заселена преимущественно теми племенами, которые принято объединять под именем «туранских» или «урало-алтайских». В истории всей названной географической области эти туранские племена играли первоначально гораздо более значительную роль, чем восточнославянские, русские племена. Даже в так называемый домонгольский период туранские государства в пределах одной Европейской России (царство волжско-камских болгар и царство Хазарское) были гораздо значительнее варяжско-русского. Само объединение почти всей территории современной России под властью одного государства было впервые осуществлено не русскими славянами, а туранцами-монголами».

Петр Николаевич Савицкий «Европа и Евразия» деген мақаласында Н.Трубецкойдың «Европа и человечество» кітабы бойынша пікірін білдіреді. Ол толығымен кітаптағы Батысқа қарсы көзқарасты жақтай отырып, еуропоцентризмнен тек саналы түрде ғана емес, сонымен қатар романо-германдық мәдениетке іс жүзінде Ресей мәдениетін қарсы қою қажеттігіне мән берді.

П.Савицкий Еуразия халықтары арасындағы этникалық байланыс туралы «Поворот к Востоку» атты мақаласында: «Ресейдің өзі де енді «Шығыс» емес пе? Русьтен тамырында хазар, қыпшақ, татар немесе башқұрт, мордва немесе шуаш қаны араласпаған адамды таба аласыз ба?» — деп жазған еді. Ол еуразияшылдық идеясының негізін салушылардың бірі болды. Ол 1920 жылы Болгарияға қоныс аударады. Осы кезде Софияда жарыққа шыққан «Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев» атты бірінші еуразиялық жинақтың шығарылуына қатысады. Ал 1921 жылдың соңында Чехословакияға кетеді, онда Прага Орыс заң университетінде приват-доцент болып қызмет жасайды.

Петр Савицкий жиырмасыншы жылдары большевиктер биліктен кетеді дегенге сеніп, басқа еуразияшылдармен бірге Ресейге келуді жоспарлаған. 1927 жылы «Трест» арқылы Мәскеуге құпия келеді. Ол бұл сапардың мақсаты жөнінде былай деген болатын: «Менің осы сапардағы көздеген мақсатым Мәскеудегі «еуразияшылар» тобымен байланысу және Кеңес үкіметіне қарсы күресудің бірлескен жоспарын жасау болды». Алайда П.Савицкий ОГПУ-дың «Трест» операциясының құрбаны болады.

Ғалым отызыншы жылдары Прага неміс университетінде орыс, украин және ресейтанудан сабақ береді. 1940 жылы Прагада орыс гимназиясының директоры болады.

1945 жылы Праганы Кеңес әскері азат еткеннен кейін СМЕРШ органдарымен бұрынғы ақгвардияшыл ретінде тұтқындалып, ұшақпен Мәскеуге жіберіліп, онда 8 жылға лагерьге қамалады. 1956 ж. босатылып, ақталған кезінде Мәскеуде қалудан бас тартып, Чехословакияға қайта оралады. Онда ол аударма жұмыстарымен айналысады. Елуінші жылдары Л.Н.Гумилевпен хат жазысып тұрған. 1960 ж. Батыста «П.Восток» бүркеншік есімімен өлеңдер жинағын шығарады. Өлеңдерінде лагерьде болған күндері туралы жазғаны үшін 1961 жылы ЧКР Мемлекеттік қауіпсіздік органдарымен қайта тұтқындалады. Бірақ әлемдік қауымдастықтың араласуымен тұтқыннан босатылады. Осылайша, еуразияшыл ғалым П.Н.Савицкий өмір бойы кеңес үкіметі тарапынан қуғын-сүргінге ұшыраған.

Николай Яковлевич Данилевский де еуразияшылдық идеясын қалыптастырушылардың бірі. «Мәдени-тарихи түрлер» ұғымы Н.Данилевский ілімінің негізі болды. Ол тарих жүзіндегі негізгі мәдени-тарихи түрлерді былайша бөлді: 1) египеттік; 2) қытайлық; 3) ассирия-вавилон-финикиялық, немесе халдей немесе ежелгі-семиттік; 4) үнділік; 5) ирандық; 6) яһудилік; 7) гректік; 8) римдік;

9) жаңа-семиттік, немесе аравийлік, және; 10) герман-романдық, немесе еуропалық, сонымен қатар өз дамуын жетілдіріп үлгермеген мексикандық және перуандық.

Н.Данилевский герман-романдық және славяндық түрлерге ерекше көңіл бөлді. Славяндық түрдің болашағы туралы тұжырымдап, болашақта герман-романдық түрдің құлдырауына орай Ресейде славяншылдық тарих төріне шығатындығын дәлелдеді. Ол славян халықтарының герман халықтарына қарағанда үш ерекшелігі бар деп тұжырымдады, атап айтқанда, олар: 1) этнографиялық; 2) діндарлығы; 3) тарихи тәрбиедегі ерекшелігі.

Николай Данилевскийдің айтуынша: «Әрбір славян орыс, чех, серб, хорват, словенец, болгар (поляк) үшін — Құдай мен оның Қасиетті шіркеуінен соң — славян идеясы идеядан жоғары, бостандықтан жоғары, ғылымнан жоғары, білімнен жоғары, жер бетіндегі барлық игіліктерден жоғары болуы керек». Әрине, Н.Я.Данилевскийдің идеялық ұстанымының негізінде славяншылдық басым болды.

«Россия и Европа» деген еңбегінде Н.Я.Данилевский Ресей тарихын Еуропа елдерімен үздіксіз байланыста қарастыра отырып, Батыстың саяси, мәдени экспансиясынан сақтану қажеттігі туралы жазды. Сондай-ақ ол мұнда еуроцентристік көзқарасты сынға алды.

Вернадский Георгий Владимирович еуразияшылдық қозғалысына 1923 жылы қосылады. Ол еуразияшылдық тарихи тұжырымдамаларының авторы болды. Г.Вернадскийдің нағыз еуразияшылдық туындылары қатарында «Начертание русской истории», «Опыт истории Евразии», «Звенья русской культуры» атты еңбектерін атауға болады [8].

Георгий Вернадский тұжырымдамасы Дала мен Еуропаның өзара қарым-қатынасы контекстінде Еуразия континентінің дамуына негізделді.

Г.Вернадскийдің «Русское масонство и царствование Екатерины II» атты монографиясында сол уақыттағы Ресейдегі масондықтың ықпалын саяси және мәдени тұрғыдан қарастырады. Ғалым Ресей тарихындағы монғол шапқыншылығы мәселесіне келгенде, оның зардаптарымен қоса, жағымды жақтарын да атап көрсетті. Оның тұжырымдауынша, монғол шапқыншылығы орыс жерлерінің біріктірілуіне, Ресейдің оңтүстікке және шығысқа бет бұруына, орыс халқының өмір сүру кеңістігінің кеңеюіне әсер етті.

Жалпы алғанда, еуразияшылдық доктринаның постулаттарын Г.В.Вернадский былайша айқын тұжырымдады: «Азиялық» және «еуропалық» Ресей арасында табиғи шекара жоқ. Демек, «еуропалық» немесе «азиялық» деп бөлшектенетіндей, екі Ресей де жоқ. Тек «еуразиялық», немесе Ресей Еуразия, деп аталатын бір ғана Ресей бар» [6; 2]. Сондықтан оның ғылыми еңбектері «Еуразия тарихы бұл Орман мен Дала арасындағы үнемі өзара әрекеттесу: «Орман мен Даланың» бірлігі» деген қағидатқа сүйеніліп жазылды.

«Южная Россия впервые была политически организована киммерийцами (1000–700 гг. до н.э.), затем скифами (700–200 гг. до н.э.) и сарматами (200 г. до н.э. – 200 г. н.э.), затем последовали готы (200–370 гг. н.э.), смененные гуннами (370–454 гг. н.э.)... Скифское государство было скорее конфедерацией сильных кочевых родов. Как социально, так и по легальному статусу оно соответствовало государству, базировавшемуся на родовом законе» [9], — деп пайымдады Георгий Вернадский. Ол Еуразия тарихындағы біртұтас мемлекет құру үрдісін кезең бойынша зерттегенде Сақ мемлекетінен бастап КСРО-мен аяқтады.

Қорыта айтқанда, классикалық еуразияшылдық идеясының теориялық негіздерін қалыптастыруда орыс ғалымдары — Н.С.Трубецкой, П.Н.Савицкий, Н.Я.Данилевский, Г.В.Вернадскийлердің үлесі зор болды.

Классикалық еуразияшылдықтың негізін салған орыс ғалымдарының басымы еуразияшылдықты тарихи және саяси тұрғыда қарастырды. Сондай-ақ олар Еуразиядағы көне түріктердің саяси, тарихи және мәдени рөлдерін айқын көрсетті.

References

- 1 *Evrasiystvo problems*, Astana: ENU Publ., 1998, 232 p.
- 2 Trubetskoi N.S. *Europe and mankind*. — Sofia, 1920. [ER] /www.primeestate.lv. URL: <http://oboguev.tripod.com/nstev.htm> (date of the address 18.03.2013), p. 179.
- 3 Dugin A.N. *Nazarbayev's Euroasian mission*, Astana: Astana, 2005, 256 p.
- 4 Personov V.M. *Evrasiystvo: social philosophy and historiosophy* // *Evrasia*, 2011, № 4, p.45, 46.
- 5 Abdimanapov S.A. *Life and L.N.Gumilev's scientific activity*, Astana: ENU, 2004, p. 16.

- 6 Akseleu S. *Gumilev* // Egemen Kazakhstan, 2004, 1 oct.
- 7 Lavrov S.V. *L.N.Gumilev and evraziystvo* // Evrasia, 2010, № 3, p. 44.
- 8 Galperin Ch. *Russia and steppe: George Vernadsky and evraziystvo*. — P. I., Russia and Golden Horde. Contribution of Mongols to medieval Russian history. P. II / Trans. from Eng. D.M.Kostina / Originator M.K.Koigeldiev, Almaty: Sanat, 2005, p. 187.
- 9 Vernadskii G.V. *Tracing of the Russian history*. — Moscow: Algoritm, 2002, p. 31.

Т.С.Каленова

Классическая евразийская идея: истоки, этапы формирования и развития

Классическое евразийство как общественно-политическое движение сформировалось русскими учеными-эмигрантами в начале двадцатых годов прошлого века. В статье даны истоки, основные этапы формирования и развития классической евразийской идеи. Проанализированы основные аспекты теории евразийства в начале XX в. Раскрыты основные этапы развития классического евразийства, рассмотрены труды его основоположников — Н.С.Трубецкого, П.Н.Савицкого, Г.В.Вернадского, Н.Я.Данилевского. Всесторонне освещены сущность и значение концепции ученых-евразийцев «Евразия — географическая, экономическая и историческая целостность». Автором сделан вывод: евразийцы изучали не только географическую общность евразийских народов, но и исторические, экономические и культурные взаимосвязи и взаимодействие народов Евразии.

T.S.Kalenova

Classical eurasian idea: sources, stages formations and developments

In this article sources, the main stages of formation and development of classical Euroasian idea are considered. The classical evraziystvo as political movement was created by the Russian scientists-emigrants in the early twenties the last century. The author analysed the main aspects of the theory of an evraziystvo at the beginning of the XX century. The main stages of development of a classical evraziystvo reveal. Works of founders of a classical evraziystvo as N.S.Trubetskoy, P.N.Savitsky, G.V.Vernadsky, Danilevsky N.Ya. are considered. In article the essence and value of the concept of Eurasian scientists «Eurasia — geographical, economic and historical integrity» comprehensively reveal. Eurasians studied not only a geographical community of the Euroasian people, but also historical, economic and cultural interrelation and interaction of the people of Eurasia.

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: karenov_r@inbox.ru)

Алашорда үкіметінің Батыс бөлігі жетекшілерінің бірі, көрнекті қоғам қайраткері Жаһанша Досмұхамедов

Белгілі саяси қайраткер Жаһанша Досмұхамедовтің өмірбаянының деректері бейнеленген. Оның жиырмасыншы ғасырдың басында қазақ зиялы қауымының жарқын өкілі болғандығына көңіл бөлінген. Алаш қозғалысы және оның ішінде Ж.Досмұхамедов айрықша орын алатын көрнекті өкілдерінің қызметі Қазақстан тарихында елеулі із қалдырғандығы туралы айтылған. Қазақстанның Батысында «Алаш» қозғалысын басқарған Досмұхамедұлы қазақ қоғамының ең алдыңғы қатарлы бөлігінің көшбасшысы болғандығы дәлелденген. «Алаш» қозғалысы шеңберіндегі Ж.Досмұхамедұлының қызметі қазақ халқы тарихындағы елеулі қоғамдық-саяси құбылыс болғандығы туралы қорытынды жасалған.

Кілтті сөздер: Алашорда, қайраткер, заңгер, Батыс бөлімі, саяси күрес, үкімет, қуғын-сүргін, ақталу, құжат.

Кіріспе

Халқымызда «өшкені жанып, өлгені тірілді» дейтін қанатты сөз бар. Жетпіс жылдан астам уақыт аттарын атауға тыйым салынып, еңбектерін архивтің шаң басқан сөрелерінен шығартпай қойған солақай саясаттың заманы өтіп, бүгінгі тәуелсіздік тұсында Алаш арыстарының рухы халықпен қайта қауышты. Бүгінде Алаш қайраткерлерінің қайсыбірінің аты аталса да, өткен ғасырдағы зиялылардың тағылымды істері кісіні еріксіз толғандыратыны бар.

Қазақтың Ресей патшалығы құрсауынан босаған шақтағы өз жолын іздеу үдерісіне атсалысқан тұлғалар шоғыры қомақты. Солардың бірі — Батыс Алашорданы құруға белсене атсалысқан, Ресей империясы округінің орынбасар-прокуроры дәрежесіне дейін көтерілген, юстиция (әділет) генералы мәртебесіне жеткен Жаһанша (Жаһанша) Досмұхамедов.

Өкінішке орай, Алашорданың Батыс бөлімі туралы зерттеулер әзірге аз. Алашорда үкіметі, соның ішінде оның Батыс бөлімі жайында құнды мәлімет беретін еңбектің бірі «Жизнь национальностей» деп аталған газеттің 1921 жылғы 3 қарашадағы № 20 (118) нөмірінде Тер-Погос Асетисовтың мақаласы жарияланған. Автор қазақ зиялы қауымының қалыптасу эволюциясына тоқтала келе: «1918–1920 жж. «Алашорда» атты ұлттық мемлекет құрылып, кейін оның екіге бөліну себебі бірін-бірі түсінбеушіліктен емес, қазақ жерінің кеңдігінен болды»,— дейді. Осы еңбекте Батыс Алашорда алғашқы күннен-ақ Орал мен Орынбор казактарымен, башқұрттарымен бірігіп, Кеңес үкіметіне қарсы және елде мобилизация жариялап, әскер құрғаны жайлы мәліметтер берді [1; 16].

Тоталитарлық жүйенің толық орнауы отандық тарихнамада 1930 жылдардың ортасынан 1980 жылдардың соңына дейін Алаш қозғалысы туралы зерттеулер жүргізуге мүмкіндіктер бермеді. Сондықтан да кейінгі жылдары ел тарихындағы ақтаңдақ беттердің бірі және бірегейі саналатын Алашорда үкіметінің Батыс бөлігін басқарған ұлт қайраткері Жаһанша Досмұхамедовтің есімін ұрпақ жадында қалдыру мақсатында Оралда Жаһанша Досмұхамедов атындағы «Қайраткер» қоғамдық қоры құрылды. Қала орталығынан қайраткерге көше атауы берілсе, Оралдағы педагогикалық колледжге Жаһанша Досмұхамедовтің есімі берілді.

2012 жылы Астанадағы Күләш Байсейітова атындағы Ұлттық опера және балет театрында Алашорда көсемдерінің бірі Жаһанша Досмұхамедовтің 125 жылдық мерейтойы аталып өтті. Салтанатты кешке Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрі Дархан Мыңбай қатысып, сөз сөйледі. Министр өткен ғасырдың басында ұлт мұратына қызмет еткен Алаш қайраткерлерінің ел тарихындағы еңбегі мен олардың өскелең ұрпаққа берген тағылымы жайында айтып өтті.

Ол Алаш қайраткері Жаһанша Досмұхамедов қазақ халқының оқу-білімге ұмтылуына жол ашып, білім алып жатқан қазақ балаларына стипендия бергізіп, қазақ тіліндегі оқу құралдарының көптеп шығуына үлес қосқанын, тәуелді болудан құтылудың төте жолы оқу екенін жақсы түсінгенін және өз халқының алдыңғы қатарлы дамыған ұлттар тәрізді білімге ұмтылғанын, қалағанын тілге тиек етті. Қазақ сахарасындағы ең құнды құжат Тәуке ханның «Жеті жарғысын» қазақтың тұңғыш заңдар жинағы

ретінде көрсетіп, түркі жұртшылығына дәлелдей білгенін де атады. Шешендігі жайында сөз еткенде, оның шын мәнінде алғыр ойлы болғанына тоқталды: «Жаһанша Досмұхамедов саясаткер ретінде Алашорданың Батыс бөлігін басқарып, қазақ сахарасында орныққан саяси және экономикалық ахуалды реттеп отыруға күш-жігерін салды. «Алаштың бірігуіне, Батыс өңіріндегі Алаш жұртын сақтап қалуға, дамытуға үлкен еңбек сіңірді. Орта Азияда, Қазақстанда түпкілікті ұлттар мен этностардың мекендейтінін ескере отырып, осы халықтарды бір-бірімен өзара біріктіру саясатын қолдады. Алаш арысы мемлекет құру үшін ең әуелі мемлекеттік аппарат қалыптастырудың маңызды екеніне баса назар аударды. Ол бұл жөнінде «мемлекеттік билік әзірге үстемдік құрған кезде қазақ халқы өзін сақтап қалу үшін мемлекеттік аппаратқа қол жеткізуі тиіс» деген ұстанымын жұртшылыққа жария етіп, сол аппараттың қалыптасуына үлкен еңбек етті», — деді министр [2].

Мерекелік жиында Жаһанша Досмұхамедовтің дербес мемлекет құрудағы сіңірген еңбегі, 1918 жылы мамырда «Ойыл уәлаяты» деп аталатын тұңғыш аймақтық автономияны жариялағаны, Үкімет төрағасына сайланып, Премьер-Министр және Әскери істері министрі қызметтерінде болғаны аталып өтілді.

Алаш қайраткерінің өмірбаянына қатысты жүргізілген зерттеулер

Бүкіл саналы ғұмырын ұлтының азаттығы жолына бағыштаған Жаһаншаның әкесі Досмұхамед Жайық өңіріне аты мәлім, дәулетті, көзі ашық, көшелі кісі болыпты. Ал анасы Рабиға атақты Сырым батырдың елінен шыққан көрегенді, ағайынға қолы ашық, қайырымды жан екен. Жаншаның асқан шешендігі осы нағашы жұртынан жұққан болуы мүмкін. Осындай әулетте дүниеге келген Ж.Досмұхамедұлы жастайынан зерек, алғыр болып өсті. Оның өмірбаянына қатысты соңғы жылдары жүргізілген кейбір зерттеулерге көңіл бөлген жөн.

Ұлттық энциклопедияның үшінші томында мынадай деректер келтірілген: «Досмұхамедов Жанша (Жаһанша) (1886, қазіргі Батыс Қазақстан облысы, 1932) — Алаш қозғалысының қайраткері, заңгер, 1912 жылы Санкт-Петербург университетінің заң факультетін бітіріп, Томск округтік сотында 1917 жылдың ақпанына дейін қызмет істеді» [3; 277].

М.Ескендірұлының «Алаш Орда» министрлері» атты кітабында мынадай мәліметтерді оқуға болады: «Ол 1887 жылы Орал облысы, Орал уезі, Жымпиты болысының № 1 ауылында дүниеге келген.

1899 жылы тамыз айында Орал әскери-реалдық училищесіне түсіп, онда 1905 жылы 31 мамырға шейін толық курсы оқып бітіріп, сол жылғы 27 қарашада № 991 аттестатпен 1906 жылы тамыз айында, Орал облысының стипендиаты ретінде Мәскеу университетінің заң факультетіне түсіп, оны № 175 бітіру куәлігімен 1910 жылы 4 наурызда бітіріп шыққан. Осы жерде айта кететін бір нәрсе, энциклопедиялар мен әдебиеттерде Жаншаның «туған жылын және жоғары оқу орнында оқыған жері Санкт-Петербург университетін 1912 жылы бітірген» деп қате көрсетілген. Ол ауыз дерекке негізделсе керек.

Дұрысы: ұзақ жылғы ізденіс, көп машақатпен зорға дегенде алдырылған Жаншаның төңкеріске шейін толтырылған жеке ісінде жоғарыда келтірілген мәліметтер болып табылады» [4].

Зерттеуші Т.Қажыбай «Алаштың ардақты азаматы еді» мақаласында былай жазады: «Ол 1887 жылы Орал облысы Жәмбейіт болысына қарасты № 1 ауылда малмен күнін көрген Досмұхамедтің отбасында дүниеге келді. Жәмбейіттегі екі кластық ауылдың орыс-қазақ мектебін тәмамдап, Оралдағы әскери училищенің даярлық класына, артынан, яғни 1899 жылы оның толық құқықты оқушысы болып қабылданды. Бұл училищені қалай тамамдағаны жөнінде материал табылған. Онда шәкірттің «сызу» мен «француз тілі» пәнінен, басқа он шақты пәнді «4» пен «5-ке» оқығандығын аңғарамыз. Сондай-ақ Мәскеудегі Император университетін бітіргендігі жөніндегі дипломы да сақталған. Жаншаға азаматтық құқық, қылмыстық құқық, мемлекеттік және әкімшілік құқық, сондай-ақ шығармадан кілең «5-ке» тапсырғандығы үшін I дәрежелі диплом табыс етілген. Осы құжатқа қарап, Жаншаның Санкт-Петербург университетін бітірген деген пікірдің жансақтығын аңғарамыз.

Қыр баласына Мәскеуде оқу, өзін асырау, пәтеракы төлеу, оқулықтар сатып алу оңайға түспегендігі өзінен өзі түсінікті. Әйтсе де білімге деген зор іңкәрлік оны алған бетінен қайтара алмаған. Оның сыдырғы ашқұрсақ болып жүрсе де оқуына Орал облыстық земствоның босатқан қаржысы өз септігін тигізді. Осы қаржының өтеуі үшін ол күні ертең Оралда қызмет етуге тиіс болатын. Бірақ үздік оқығандықтан, Жанша бұл міндеттен босатылды [5].

В.Ғайнуллина жоғарыда келтірілген мәліметтерді былай толықтырады: «Оның туған жылы жөнінде әр түрлі деректер айтылып келді. Ал негізгі құжатты дерек — Қазақстан Республикасының

Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағатынан алынған № 424-інші Тергеу хаттамасы. Бұл хаттама 1930 жылдың желтоқсанында Ж.Досмұхамедовтің өз қолымен толтырылған. Онда Жаһанша: «Мне 43 года», — деп жазған. Жылдармен салыстыра есептегенде, оның туылған жылы жоғарыда аталған жылға сәйкес келеді. Ал Халел Досмұхамедовтің қызы Қарашаш Халелқызының айтуына қарағанда, оның туған күні 28 маусым болса керек» [1; 16].

XX ғасыр басында еліміздің барлық өңірінде жаппай орын алған белсенді ұлт-азаттық қозғалыс легіне араласқанға дейін, Жаһанша Досмұхамедов патшалық сот органдарында қызмет атқарып, маңызды мемлекеттік іспен шұғылданған. 1910 жылы университет бітіріп, Орал облысына келген соң, Орал аумақтық сотының жанындағы сот лауазымына үміткер ретінде қызмет атқарып, бітімгершілік соты және қылмыстық бөлім хатшысы көмекшісінің міндеттерін орындаған. 1912 жылдың жазында Барнаул уезінің 10-учаскесіндегі бітімгершілік сотының міндеттемелерін орындау үшін іссапарға шығып, кейін Омбы сот палатасына аға үміткер ретінде ауыстырылды. 1913 жылы аталған лауазым бойынша Змеиногорск уезінің 1-учаскесіне және осы жылдың күзінде Барнаул қалалық прокуратура органдарына шақырылып, 1914 жылдың наурыз айында Каин уезі бойынша Томск округтік сотында прокурордың орынбасары қызметіне тағайындалды. Осы міндетті атқарып жүріп, ол әділет генералы шенін иеленді [6; 5].

1915 жылғы «Памятная книга Томской губернии» («Томск губерниясының естелік кітабы») атты кітапқа Томск губернаторының нұсқауымен губернияның көрнекті қайраткерлерінің аты-жөні енгізілген. «Прокурорлық қадағалау» бөлімінде Ж.Досмұхамедұлының да есімі тұр.

Ресей заңдарын терең білуі, адалдығы мен шынайылығы арқасында қазақ заңгер өзі жүрген ортада өте танымал болды.

Жаһаншаның мықты заңгер екенін өз отандастары да жақсы білетін. Мысалы, Гурьевте (Атырау) атышулы сот процесі тағайындалған кезде танымал, белді заңгер Б.Қаратаев адвокат болуға өз келісімін беріп, прокурор ретінде заңдылықты қамтамасыз ету үшін Томск қаласына Ж.Досмұхамедұлы үшін арнайы хабарлама жолдаған [7; 20].

Жанша Досмұхамедов қазақ жұртынан шыққан тұңғыш прокурор болды. Көп зерттеулерде Жаһанша мен Халел Досмұхамедовтер есімдері қатар аталады. Олар бір-біріне ағайын адамдар емес. Өзара мүдделестер, бір мақсат-идея мен ой-пікірдегі адамдар болған.

Жаһаншаның саяси күреске бел байлауы

1917 жылдың атышулы Ақпан төңкерісінен бастап Ж.Досмұхамедов саяси іске батыл араласады. Сол жылдың сәуірінде Жанша Орал облыстық атқару комитетінің төрағасы Ғұбайдолла Әлібековтің шақыруымен осы өлкеге келеді.

19–22 сәуір аралығында Орал қаласында облыстық Қазақтардың бірінші съезі өтті. Съезге 800 делегат қатысты. Съезд өз жұмысына тыңғылықты дайындықпен келді. Атқарушы комитет пен Ұйымдастыру бюросы съезге дейін Уақытша облыстық қазақ комитетін құрды. Оның төрағасы болып Ғұбайдолла Әлібеков тағайындалды.

Съезді Ғ.Әлібеков құттықтау сөзбен ашып, съездің төрағасы және оның екі орынбасары мен үш хатшысын сайлауды ұсынды. Төраға болып Жаһанша Досмұхамедов, орынбасарлары болып Ғ.Әлібеков пен А.Қалменов, ал хатшылыққа Ғ.Жетпісов, Х.Ахметшин, Н.Арғыншиев сынды азаматтар сайланды.

Ғ.Әлібековтың ұсынысымен съезд жұмысы күн тәртібінің алғашқы үш мәселесін: мемлекетті басқару түрі; Уақытша үкіметке қарым-қатынас; соғысқа көзқарас туралы мәселелерді талқылады. Делегаттар монархияны түпкілікті құртуды қолдап, «демократиялық республика идеясы, ұлттық-территориялық федерация мәселесін басы ашық мәселе ретінде кейінге қалдыруды» ұсынды. Съезд Уақытша үкіметті «жарияланған бағдарламаны іске асыру және демократиялық мүдделерді қорғау бағытында қызмет атқарған жағдайда ғана қолдайтынын» ескертті. Уақытша үкіметтің соғыс жөніндегі көзқарасы көпшілік жағынан қолдау таппады [8; 179].

Съездің үшінші күнгі жұмысында Халел және Жаһанша Досмұхамедовтердің қазақ облыстарын басқаруды қайта құру және «Орал облысының далалық бөліктерін басқарудың уақытша ережесі» туралы баяндамасы талқыланды. Онда ауылдар мен болыстар, уездер, облысты басқару мен билік органдарының құрылуы және қызметі туралы нақты нұсқаулар 100-ден астам тармақтар мен ережелерде көрсетілді. Құрылым тармақтарын жан-жақты талқылау нәтижесі билік органдарының міндеттері мен басқарудың ең күрделі мәселелерін шешіп, өзін-өзі басқарудың қажет екендігі

дәлелденген. Екінші жағынан, бұл автономия құруға дайындық жұмыстарының бастамасы болатын [8; 180].

Жаһаншаның ұсынысы бойынша, облыстық съезд мынадай шешімдер қабылдады [9]:

1. Ресей халықтарын құлдықта, қараңғылықта ұстаған монархия жойылсын.
2. Ресейде демократиялық республика орнату идеясын түгел қуаттай отырып, қазақ халқына ұлттық-территориялық автономия беруді талап ету.
3. Қазақ жеріне келімсектерді жіберуді тоқтатып, жерді қазақтарға қайтару.
4. Бұрынғы бюрократтық-әкімшілік жүйесі жойылып, оның орнына қазақ жерінде халық сайлаған өкілетті комитеттер құру.
5. Халық ағарту ісін қанағаттанғысыз деп тауып, мұғалімдер съезін өткізу. Оралда гимназия бағдарламасы негізінде қазақ балаларына арнайы оқу орнын ұйымдастырып, оны қазақ қаражатына салынған бұрынғы кәсіптік мектептің үйіне орналастыру белгіленсін.
6. Қазақ тілінде газет, кітапшалар шығару шаралары жүзеге асырылсын.

Съезде облыстың қазақ комитетінің құрамына мыналар сайланды: Ж.Досмұхамедов, И.Танберменов, Х.Тасымов, Т.Сыпырболиев, И.Мұқанов, Д.Сәрсенбаев, Ғ.Әлібеков, Д.Күсіпқалиев, Б.Жанқадамов, Р.Қаржаубаев, Д.Жұлтызов, Х.Досмұхамедов, И.Топтаев, И.Әбенев, К.Жәленов, Ғ.Есенғұлов, С.Қаратілеуов, Б.Жұмағалиев, С.Омаров, Б.Тілепов.

Съезд халық арасындағы беделі жоғары қайраткерлер — заңгер Ж.Досмұхамедов, дәрігер Х.Досмұхамедов және заңгер Ғ.Әлібеков сынды азаматтарды Жалпыресейлік Мұсылман съезіне Мәскеуге делегат ретінде жіберетін болып шешті.

Ж.Досмұхамедов Жалпыресейлік Мұсылмандар съезінде ерекше белсенділігімен көзге түсті. Ол мұсылман істерін басқаратын «Шуро-и-Ислам» комитеті төрағасының орынбасарлығына сайланды. «Шуро-и-Ислам» ісімен Мәскеуде біраз болды.

Жаһанша 1917 жылы жазда және желтоқсанда өткен I және II Жалпықазақ съездеріне Орал қазақтары атынан делегат болып қатысып, соңғы съезде Алашорда үкіметіне мүше, «Шуро-и-Исламға» II Жалпықазақ съезі атынан өкіл болып сайланды.

Тарихи деректер сыр шерткендей, II Жалпықазақ съезінде автономияны жариялау төңірегінде болған қызу айтыстарда Халел және Жаһанша Досмұхамедовтер бірден қазақ автономиясын жариялауды талап еткен батыл ұстанымда болды. Ә.Бөкейханов Қазақстанды мекендейтін орыстардың еркін білмейінше автономияны жариялауды кідірте тұрудың қажеттігін айтады. Дегенмен, ұлттық, халықтық мүддені жеке басының саяси ұпай жинауынан жоғары қойған Ә.Бөкейханов басқарған съезд делегаттары «Алаш» автономиясын жариялауға байланысты ортақ келісімге келеді.

Алашорданың Батыс бөлімінің құрылуы

1918 жылы 1 сәуірде Халел және Жаһанша Досмұхамедовтер Мәскеуге барып, Орталық Кеңес үкіметінің басшысы В.И.Ленинмен және Ұлт істері жөніндегі халық комиссары И.В.Сталинмен кездеседі. «Алашорда» атты ұлттық автономиялық үкімет құрылғанын, «Алашорда» үкіметінің төрағасы Ә.Бөкейханов екенін мәлімдейді. Бірақ «Алашорда» мемлекетінің қойған талап-тілектерін Орталық Кеңес үкіметі толықтай мойындамайды.

Осынау аласапыран заманда Алаш арыстарының ішінде дербес мемлекет құру ісін барынша жедел қолға алып, қалған мәселелер сол мемлекет шеңберінде шешілуі тез болады деген пікір ұстанған азамат — ол кәсіби заңгер Жанша Досмұхамедов болатын. Сондықтан да Мәскеуден қайтып оралған бойында Жаһанша мен Халел қазақтың Батыс аймағын басқаратын үкімет құруға кірісті. «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі — XX ғасырдың басында Жайық өңірінде орнаған мемлекеттік-автономиялық құрылым болды. Ол 1918 жылдың мамыр айының соңында Жымпитыда өткен IV Орал облыстық қазақ съезінің қарарымен құрылды.

Ешкімге бағынышты болмаған сол тұңғыш Қазақ үкіметінің құрамы төмендегідей болды:

1. Үкімет төрағасы — Жанша Досмұхамедұлы, Премьер-министр және әскери істер министрі қызметін атқарды.
2. Үкімет мүшелері: Халел Досмұхамедов — төрағаның орынбасары; Дәулетше Күсепқалиев — Үкімет кеңесін басқарды; Жанқожа Мергенов — Ішкі істер министрі; Салық Омарұлы (Сырым батырдың ұрпағы) — жер шаруашылығы министрі; Хазірет Сағидолла Ізтілеуов — Рухани істер министрі; Иса Қанжасаров Қаржы министрі қызметін атқарды [10].

Сөз жоқ, қазақ жеріндегі Алаш қозғалысының тарихында «Ойыл уәлаятының» Уақытша үкіметінің алатын орны ерекше. Мемлекеттіліктің алғашқы нышандарын белгілеп, оны қалыптастыруға ұмтылыс жасаған жас ұлттық үкіметтің жан-жақтан анталаған сыртқы және ішкі саяси қарсыластарына төтеп беруі оңайға түспеді. Бір жағынан, Кеңестік үкіметтің саяси қыспағы, екінші — казактардың ала шапқын шабуылы елдің бейбіт жолмен өз тағдырын айқындауына мүмкіндік бермеді. Бірақ ұстанған негізгі тұғырнамасы Әлихан Бөкейханұлы бастаған Алашорда үкіметінің идеясымен ұрандас болған Жанша Досмұхамедұлы, Халел Досмұхамедұлы, Дәулетше Күсіпқали сияқты және т.б. қазақ зиялылары ұлттық мемлекет ретінде автономиялық дербестік алу бағытындағы қажырлы күресін тоқтатпады. Олардың ұстанған саяси бағыты тұтастай сол Батыс өңірінде алаштық қозғалыстың толқуына түрткі болды. 1918 жылы мамыр айында құрылып, бар-жоғы төрт айдай ғана өмір сүрген Ойыл алашордалық Уақытша үкіметі алдына қойған мақсатын толықтай орындап шығуға мүмкіндігі жетпесе де, мемлекет ретіндегі құрылымдарын айқындады, шекарасын белгіледі, құрамына отыз қазақ болыстарын кіргізді, өзінің рәмізі — жасыл түсті, жарты ай белгісі бар туы болды. Жымпитыда земство банкіні ашып, өз ақшасын шығаруға талпыныс жасады. Өз органы «Еркін қазақ» газетін шығаратын баспаханасы жұмыс істеді. Өзінің әскерін құрды.

Ж.Досмұхамедов қазақ офицерлерін дайындауға көп көңіл бөлді. Жымпиты мен Ойыл жерінде қазақ жастарына арнап орта білім беретін оқу орнын ашты. Оған Ресей әскері қатарындағы орыс офицерлерін оқытушы ретінде жұмысқа шақырды. Ресейлік үлгіде ашылған Ойыл юнкерлер мектебі, Жымпиты прапорщиктер мектебі болды.

1918 жылы 11–14 қыркүйекте тарихта «Уфа Директориясы» деген атпен қалған кеңес шақырылды. Ол Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы мүшелерінің, Уақытша Сібір үкіметі өкілдерінің, Орынбор, Орал, Сібір, Иркутск, Жетісу, Енисей, Астрахан казак әскерлерінің, Башқұрт, Алаш, Түркістан үкіметтерінің, бірқатар саяси партиялар өкілдерінің басын қосты. Жиында Уфа Директориясының құрылуына байланысты Ресейде бір орталықтан басқарылатын биліктің құрылатындығы және автономиялық басқаруды тоқтату жөнінде шешім қабылданды. 1918 жылы 4 қарашадағы осы органның арнайы грамотасында барлық облыстық үкіметтердің қызметтері тоқтатылатыны, оның ішінде «1-Алаш үкіметі — Алашорда өз қызметін тоқтатты» деген қаулы шығарылған. Осылайша Кеңес үкіметіне қарсы күштердің басын қосқан Уфа Директориясы өзінің шешімімен Алашорданың қызметін тоқтатты [8; 196].

Уфада өткен шұғыл мәжілістің шешімімен Алаш автономиясының Батыс өлкелерін басқару үшін «Ойыл уәлаятының» орнына Алашорданың Батыс бөлімі құрылды. Оның жетекшісі Ж.Досмұхамедов болды. Бұл мәселе бойынша: «Әскери жағдай мен жол қатынасының нашар дамуына байланысты Алаш автономиясының Батыс бөлігін басқару үшін Алашорда бөлімі құрылады», — деп көрсетілді. Батыс бөлім құрамына: Орал облысы, Бөкей Ордасы, Маңғыстау уезі, Торғай облысының Ақтөбе, Ырғыз уездері кірді. Алашорданың Шығыс бөлімінің орталығы Семейде орналасты.

Алашорда үкіметінің кейінгі тағдыры бүкіл Ресей аумағын қамтыған азамат соғысының күрделі оқиғаларымен тығыз байланыста өрбіді. 1919 жылы олар Колчак үкіметінің (Бүкілресейлік Уақытша үкімет) ықпалында болды. Бірақ Колчак үкіметі де Алашорда жетекшілерінің автономия құру жөніндегі үмітін ақтамады. Керісінше, адмирал Колчак монархиялық билік орнату идеясын көтере бастаған еді. Осылайша қазақ зиялылары өте күрделі жағдайда қалды [8; 196].

Бұған қоса Кеңес басшылығының Алашорда мүшелеріне сенімсіздік танытатыны анық болды. Сөйтіп, Фрунзенің ұсынысымен Батыс Алашорда басшылары халықтан оқшауландырылып, Жанша бастаған бес адамнан тұратын топ Мәскеуге жөнелтілді. Алашорда бөлімшесі таратылып, оның жетекшілері біраз уақыт қазақ даласынан аластатылды.

Ж.Досмұхамедұлының 1920 жылдан бастап атқарған жұмыстары

Батыс Алашорда бөлімшесі таратылғаннан кейін, Жаһанша 1920 жылы жаз айларында Мәскеуде Бас тоқыма өнеркәсібі басқармасында инспектор болып, қыркүйек айында аталған мекеменің жолдамасымен Ташкентке жіберіліп, Түркістан Республикасы Халық шаруашылығы Орталық кеңесінің бөлім меңгерушісі болады.

1922–1925 жылдары ол Ташкентте қазақ зиялылары құрған мәдени-ағарту «Талап» қауымдастығына мүше болып, оның тапсыруымен қазақ тілінде алғашқы Қылмыстық кодекс жобасын әзірледі. РСФСР Қылмыстық кодексін 1924 жылы «РСФСР-дың жауыздық нызамнамасы»

деген атпен қазақ тіліне аударды. Бұл аударма 1000 данамен жарық көріп, оған Міржақып Дулатов сыни пікір жазды [3; 277].

1926 жылы Ж.Досмұхамедұлының басшылығымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілген «РСФСР-дың Қылмыс заңы» мен «Қылмыс тексеру заңы» аудармалары жарияланды.

1927 жылдың қараша айы мен 1929 жылдың аралығында Ж.Досмұхамедов Қызылорда қаласында ауыл шаруашылығы банкінің заң кеңесшісі болып, 1928 жылы адвокат қызметін атқарды.

Қызылорда облысының мұрағат және құжаттама бөлімінен табылған құжаттарда Қызылорда округтік халық сотының қорынан 1927 жылдың желтоқсан айында Ж.Досмұхамедұлына сенімхат берілгендігі көрсетілген. Оған сәйкес Қазақ КСР халық шаруашылығының Орталық Кеңесі заң кеңесшісі Досмұхамедов Жаһанша Досмұхамедұлына келесідей өкілеттілік берілген: аталған ұйымның атынан барлық сот отырыстарында талапкер және жауапкер ретінде шығу, істерге үшінші тұлға ретінде қатысу және іске үшінші тұлғаларды тарту, талап арыз ұсынып, соттан қамтамасыз етуін сұрау, актілердің шынайылығына күмән келтіру, жалғандығы туралы наразылық білдіру немесе дауласу және мұндай талаптар мен арыздарға жауап беру, айып тағу және мұндай істер бойынша жауап беру, сот отырыстарында Қазақ КСР халық шаруашылығының Орталық Кеңесінің істерін қорғау және т.б. [7; 20].

1929 жылы Жанша Алматыға келіп, мамандығы бойынша жұмыс жасайды. Ал 1930 жылдың ақпан айында жұмыс бабымен Мәскеуге ауыстырылып, бірінші қамауға алынғанға дейін жұбайы Ольга Константиновнамен сонда тұрады.

Жаһаншаның Кеңес үкіметі ұйымдастырған саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болуы

Қай заманда болмасын, бір халықты бағындыру, мойынсындыру үшін қолданылған ең тиімді тәсілі — оны бассыз қалдыру болатын. Ең бірінші кезекте оның көсемдерін, оқымысты білгірлерін құртуға тырысады. Қаймағын сыпырып алған сүттің тез ашып, іритіні белгілі.

Бұл туралы профессор Е.С.Қуандық «Қазақстан тарихы» атты құнды еңбегінде былай ой өрбітеді: «Қазақстанда осы бағытта жүргізілген саяси қуғын-сүргін үш толқын болып өтті. Бірінші толқын қазақ зиялыларының ең жетекші тобын, әсіресе, Алаш қозғалысының көсемдерін жалмады...

Қуғын-сүргіннің бірінші толқынының екінші иірімі 1930 жылдың күзінде болды. Бұл жолы тағы 40 қазақ зиялысы ең әуелі Абайдың немере інісі Кәкітайдың баласы Даниял Ысқақов, Уәлихан Омаров, Алдарбек Үмбетбаев, дәрігер Жұмағали Тілеулин, атақты қайраткер жол инженері Мұхаметжан Тынышбаев, әйгілі заңгер Жақып Ақбаев, Мұхтар Мурзин, Сейітказы Қадырбаев, Әбдіхамит Ақбаев, Әшім Омаров, Батыс Алашорда басшылары Халел Досмұхамедов, Жаһанша Досмұхамедов, қазақ әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезов, Мұстафа Бұралқиев, биолог, ғалым Жұмахан Күдерин, жазушы Қошке Кемеңгеров, Нәзір Қожамқұлов, Біләл Сүлеев, Әбдірахман Мұңайтбаев, ең соңында қазақтың тұңғыш математика саласының профессоры Әлімхан Ермеков абақтыға қамалып, олардың 15-і түрлі мерзімге жер аударылды. Әлімхан Ермеков пен Мұхтар Әуезов үлкен көрегендік жасап, «Ашық хат» жазып құтылды» [11].

Ж.Досмұхамедов 1930 жылдың 30 қазанында Мәскеу қаласындағы «Мал шаруашылығы» басқармасында аға экономист қызметін атқарып жүргенде «Алаш» партиясы және бұрынғы Алашорда үкіметінің мүшесі ретінде Қазақ КСР БСМБ (ОГПУ) органдарымен қамауға алынып, Бутырка түрмесіне жіберілді. Кейін Алматыға ауыстырылды.

Анықталған процессуалдық құжаттардың, алдын ала тергеу кезіндегі беттестіру, жауап алу хаттамалары негізінде, Ж.Досмұхамедов өзінен жауап алу барысында өзін кінәлі деп мойындамады және контрреволюциялық ұйымның мүшесі болмағанын, және ешқандай контрреволюциялық жұмыстармен шұғылданбағанын мәлімдеді. Контрреволюциялық ұйымның мүшелерімен өзінің байланысын жоққа шығарып, мұндай ұйым туралы естімегенін, Кеңеске қарсы үгіт насихат жүргізбегенін атап көрсетті.

1930 жылдың 5 қарашасындағы Ж.Досмұхамедовтен жауап алу хаттамасында ол: «Мен Мәскеуден Ташкентке 1920 жылдың қазан айында келдім. Бұл жылы және 1921 жылы да Ташкенттегі қазақ жиындары туралы білмеймін. 1922 жылдың көктемінде, кешкі мезетте «Ақ жол» газетінде жұмыс жасайтындардың бірі, кешкілікте «арқалық» қазақтары (яғни, солтүстіктің қазақтары) бір іс жөнінде әңгімелесу үшін жиналатынын айтты. Қандай іс туралы деген менің сауалыма барған соң білетіндігім туралы айтты. Сол күні менің үйіме 7–10 қазақ азаматтары келді, олардың кейбірі есімде, Х.Досмұхамедов, М.Дулатов, Бірімжанов секілді, ал қалғандары есімде жоқ. Келгендер «Алаш» қазақ қайраткерлерінің бұрынғы бағдарламасы ешкіммен қабылданбағанын, уақытылы жасалмағанын және жасау қажеттігін, саяси сауалдарға қатысты бұрынғы Алашорда қайраткерлерінің рәсімделген саяси

пікірі болғанын айтты. Мен ашық түрде мұндай қайта өңдеуге қарсылығымды білдіріп, біріншіден, біз, алашордалықтар, саясаттың жекелеген сауалдары бойынша әр түрлі саяси көзқараста екендігімізді, бұрын бізді тек ұлттық белгілеріміз біріктіргенін және қазір біздер саяси жағынан нөл, сондықтан да аталған мақсатсыз бағдарламаны жасау төтенше органдар тарапынан тек жағымсыз салдар алып келетінін жеткіздім.

Алайда, саяси келбеттің қажеттігі туралы қызу пікірлерден соң, бағдарлама жобасы жасалып, бұрынғы Алаш Орданың қайраткерлерімен келісуге Орынборға жолдау үшін оны «Ақ жол» газетінің жұмысшылары алып кетті.

Кейін, мен Түркөндіріскенестің жұмыстарымен Пржевальскіге (Қаракөл) іссапармен кетіп қалдым, Ташкентке үш айдан соң, көктемде келдім. Іссапарда болған мезетте менің балдызым, Надежда Константиновна, Т.Рысқұловқа тұрмысқа шыққан. Т.Рысқұлов Ташкентке Түркістан Республикасы Халық Кеңесі комиссариатының төрағасы ретінде келген. Екеуміз жақсы араласып, жиі кездестік. Сол мезеттен бастап, жоғарыда аталған тұлғалардың қызметі, бағдарламамен не жасағандығы туралы білмеймін. Қызылордада мен олармен аталған бағдарлама туралы сөйлеспедім, олардан мүлдем алыстап, өзімнің кәсібіммен шұғылдандым. Бұл жәйттерді алғашқы жауап алу барысында хабарламау себебім, біріншіден, менің көзқарасым бойынша, аталған әрекетті «еріккен сарт... укалайды» деген қазақ мәтелімен сипаттауға болады. Екіншіден, маған өзге фамилияларды атау қиын болды. Мен КСРО-да Кеңестік билікті төңкеретін күш бар екендігіне бұрын және қазір де жол бермегенмін, және бермеймін де, ешқашан Кеңес билігіне қарсы шыққан жоқпын, және қазір он жыл бойы өзімнің кәсібім бойынша адал әрі шынайы жұмыс жасаудамын», деп айтқан [6; 5].

Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағатынан алынған құжат 1932 жылдың желтоқсанында Алаш ардагерлеріне (Жаһанша мен Халел Досмұхамедовтерге) мынандай үкім шығарылғанын дәлелдейді:

- бастапқыдағы ату жазасы Воронежге жер аударумен алмастырылады;
- Жаһанша мен Халел Досмұхамедовтер Воронеж жеріне отбасыларымен жер аударылады.

Бұл туралы мына анықтамадан көз жеткізуге болады. Ж.Досмұхамедов туралы ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Алматы қаласы мен Алматы облысы бойынша Департаментінен 24 шілде 2001 жылы алынған құжатта: «В Департаменте КНБ РК по г. Алматы и Алматинской области хранится архивное дело № 06610 производства 1930–1932 годов, по которому проходят бывшие члены партии «Алаш» и Алашордынского правительства, в том числе и Д.Досмұхамедов. Все следственные материалы дела касаются «контрреволюционной» деятельности обвиняемых в 1918–1920 годах...

... Проживая в г. Москве и работая в Центральном правлении «Скотовод» старшим экономистом, 30 октября 1930 года был арестован и Постановлением Тройки при ПП ОГПУ в Казахстане от 20 апреля 1932 года по ст. ст. 58–7–8–11 и 59–3 УК РСФСР осужден к заключению в концлагерь на 5 лет с заменой, высылкой в Центральную Черноземную область в г. Воронеж на тот же срок» [1; 16].

1935 жылы 17 тамыз күні Воронеж облыстық Ішкі істер басқармасының бөлім бастығы Булатов төмендегідей шешім шығарды:

«Мен, УВД УНКВД-нің І-бөлімінің Воронеж облысы бойынша бастығы Булатов, жер аударылып келген, 1887 жылы туған, бай семьядан шыққан, Досмұхамедов Жаһаншаның үстінен қозғалған № 3400 жеке істі қарап шықтым.

Ол:

- 1) 21-жылға дейін астыртын контрреволюциялық ұйымға қатысқаны және ұйым бағдарламасын жасап, оған жаңа мүше тартқаны үшін;
- 2) ұлтшыл ұйымның жетекшісі ретінде басмашылардың бастығымен байланыс жасағаны және 27-жылы Әділев басқарған бандыларға қолдау көрсеткені үшін;
- 3) 28-жылы Қазақстандағы жер саясатын бұрмалауға белсенді түрде қатысып, шаруашылығы тәркіге ұшыраған байларды қолдағаны үшін — ПП ОГПУ-дің қаулысымен РСФСР-дің ҚК-нің 58–10–11, 53-баптары бойынша Қазақстанда 20.IV. — 32-жылы түрмеге қамалған.

Көрсетілген қылмыстары бойынша 5 жылға концлагерге жер аударылған, 30-жылдың 31-қазанынан бастап есептелетін концлагердегі кесімді мерзімі аяқталды, бірақ та Қазақстанға қайтқысы келмейді. Мәскеуде жұмыс істейтін бауыры Макешевтің қасына орналасқысы келеді. Жаһанша Досмұхамедовтің жер аударылуға кесілген мерзімінің 35-жылы 31-қазанда аяқталатынын және осы уақыттың ішінде ешқандай қылмыстық әрекетінің байқалмағанын ескере отырып, мерзімі біткеннен кейін Жаһанша Досмұхамедовтің ссылқадан босатылатынын хабарлаймын» [12].

Бір қызығы, воронеждік тергеушінің мәліметіне қарағанда, Алаш азаматтарының үстінен қозғалған қылмысты істің мазмұны мүлдем өзгеріп, Ж.Досмұхамедов «басмашылардың бастығымен байланыс жасап», «бандының бастығы Әділевтің өзін» қолдаған болып шыға келген. Ал тергеу істерінде Ж.Досмұхамедовтің Д.Әділевке мүлдем қатысы жоқтығы көрсетілген еді.

Түйін

«Біздің мақсатымыз — ел билеуді халықтың өз қолына беру, қазақ халқы автономияға ие болып, алдағы уақытта тағдырын өз қолына алады. Қалың қазақты аяусыз қанаған патша орнынан түсті. Ендігі жерде қазақты елдің тұрмысын, тілін, мінез-құлқын, әдет-ғұрпын білетіндер ғана басқарады. Осыған байланысты қалай болғанда да біз Ресейден автономия алуға тиістіміз», — дегенді айтқан Жаһанша айдау мерзімін өтеген соң, 1938 жылдың 1 маусымында Мәскеу облысы бойынша КСРО ПХК басқармасының (НКВД) органдарымен қайтадан қамауға алынды.

Сол жылдың 16 шілдесіндегі Мәскеу облысы бойынша ПХК басқармасының (НКВД) жанындағы Үштіктің шешімімен Жаһанша Досмұхамедовке жеке өзіне тиесілі мүлкі тәркіленіп, ату туралы үкім шығарылды. Үкім 1938 жылдың 3 тамызында орындалды [6; 5].

Осынау жазаның жоғарғы шарасы жайындағы үкім негіздемесінде Жанша Досмұхамедұлы «жер аударудан 1935 жылы Мәскеуге оралған бойда» «контрреволюциялық ұйым» мүшелерімен байланысын қалыпқа келтірді, «халық жауы Рысқұловпен тығыз байланыста болды» деп айыпталды.

«Үлкен террордан» жиырма жыл өткенде, Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Қылмыстық істер бойынша арнайы комиссиясы 1958 жылғы 28 ақпандағы ұйғарымымен Жаһанша Досмұхамедовті өзге де алашордашылармен бірге ақтап шықты. Алайда оның адал есімі қоғам өміріне қайтарыла қоймады. Тағы отыз жылдан кейін, 1988 жылғы 4 қарашада, оны Қазақ КСР Жоғарғы Соты басқа алашордашылар қатарында тағы да ақтады.

Содан бері бұл қайраткердің күрескерлік жолына зерттеушілер едәуір мән беріп келеді. Әсіресе бұған себепкер болған жайт — ол «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі № 2200 Заңының негізінде Жаһанша Досмұхамедовтің саяси қуғын-сүргін құрбаны ретінде толық ақталуы.

References

- 1 Gaynullina V. *Zhakhansh Dosmukhamedov // Gave Kal's exchanges*, 2008, June, 13, p. 16.
- 2 Isayeva B. *Solemn evening in honor of one of Alash's leaders // Anna түлү*, 2012, № 48 (1149), November, 29-December, 5, p. 3.
- 3 *Kazakhstan. National encyclopedia: Vol. 3 / Editor-in-chief A.Nysanbayev. — Almaty: Kazakh encicl.: home edition*, 2001, 720 p.
- 4 Yeskendirula (Abdeshev) M. *Ministers «Alash Ordy»*, Almaty: Altynbek Sarsenbayula's fund, 2008, p. 22.
- 5 Kajibai T. *On was the prominent representative of the movement «Alash» // I ate*, 2007, № 34 (110), August, 23, p. 5.
- 6 Mazhitov R. *The prosecutor accused as «Enemy of the people» // Egemen Kazakhstan*, 2012, July, 18, p. 5.
- 7 Mazhitov R. *From the general of justice to «The enemy of the people» // The Three-copecks piece the Horde*, 2012, № 7, February, 16, p. 20.
- 8 Cannes G.V., Shayakhmetov N.U. *History of Kazakhstan: Textbook*, Almaty: Almatykitap, 2007, 264 p.
- 9 Kurmanalina Sh. *Zhakhansh // Akikat*, 2009, № 2, p. 51.
- 10 Azizula M. *Nice son Alasha // Kazakh*, 2012, № 48 (614), November, 30, p. 8.
- 11 Kuandyk E.S. *History of Kazakhstan. (Soviet period and years of Independence of Kazakhstan): Textbook*, Almaty: Daur, 2012, p. 310, 311.
- 12 Jurtbai T. *The ominous period of mass political repressions. (About Hael and Zhakhansh Dosmukhamedovs) // Zhalyn*, 2011, № 8, p. 68.

Р.С.Каренов

Руководитель Западной части Алашорды, видный общественный деятель Жаханша Досмухамедов

В статье приведены биографические данные известного политического деятеля Жаханши Досмухамедова. Подчеркнуто, что в начале двадцатого столетия он стал ярким представителем казахской интеллигенции. Отмечено, что движение «Алаш» и деятельность его видных представителей, среди которых особое место занимает Ж.Досмухамедов, оставили заметный след в истории Казахстана. Доказано, что, возглавив «Алаш» на Западе Казахстана, Досмухамедов стал лидером наиболее передовой части казахского общества. Сделан вывод, что деятельность Ж.Досмухамедова в рамках движения «Алаш» явилась заметным общественно-политическим явлением в истории казахского народа, в его стремлении к национальной государственности.

R.S.Karenov

The eminent public figure who has headed the movement «Alash» in the West Zhahansha Dosmukhamedov

Biographic data of the known politician, Zhahansha Dosmukhamedov are described. It is emphasized that at the beginning of the twentieth century he became the bright representative of the Kazakh intellectuals. It is noted that the movement «Alash» and activity of his prominent representatives among which the special place is occupied by Z.Dosmukhamedov, left a noticeable trace in the history of Kazakhstan. It is proved that having headed «Alash» in the West of Kazakhstan, Dosmukhamedov became the leader of the most advanced part of the Kazakh society. The conclusion is drawn that Z.Dosmukhamedov's activity within the movement «Alash» was the noticeable political phenomenon in the history of the Kazakh people, in its aspiration to national statehood.

ӘОЖ 94 (574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: karenov_r@inbox.ru)

Алаш қайраткері Қошке Кемеңгерұлының ұлтты дамыту жолындағы ізденіске толы қызметі

Алаш қозғалысының көрнекті өкілі — Қошке Кемеңгерұлының өмірі мен қызметі бейнеленген. Жақсы білім алған, оның педагогикалық және журналистік қызметін атқарғаны, белгілі тарихшы, әдебиетші, қоғам қайраткері болғаны көрсетілген. 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін оның Омбыда мәдени-ағартушылық мәселелерімен шұғылданған жастар ұйымының құру бойынша қызметі бөлек сипатталған. Қ.Кемеңгерұлының Дала өлкесінде мемлекеттік билік ұйымы ретінде рәсімделуге мәжбүр болған жаңа тарихи жағдайдағы Алаш қозғалысының белсенді мүшесі болғандығы жайлы баяндалған. Оның 1920–1929 жылдар аралығындағы Алаш қозғалысының көшбасшыларының бірі ретіндегі көп қырлы шығармашылық және қоғамдық жұмысы талданған. Байырғы ұлттық зиялы қауым қудалауға ұшыраған және оның көп бөлігі жойылған 1930 жылдардағы Қ.Кемеңгерұлының өмірінің соңғы жылдары жан-жақты зерттелген.

Кілтті сөздер: қайраткер, дамыту, үлес, қаламгер, Алаш, ғылым, зерттеу, қызмет, еңбектер, мұра.

Kipicne

Білім мен білікке ұмтылған Алаш қайраткері Қошке (Қошмұхамбет) Дүйсебайұлы Кемеңгерұлы 1915 жылдан бастап 1930 жылға дейін үзіліссіз ұлт әдебиетіне, тарихына, драматургиясына, журналистикасына, ғылымына айрықша үлес қосты. Осы уақыт аралығында ол өз қатарластарымен бірге отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық күреске қатысты. Оның сан-салалы ізденіске толы ұлтты

дамыту жолындағы қызметін өткен ғасырдың отызыншы жылдарында басталған Кеңес үкіметінің репрессия науқаны үзді.

Қошке Кемеңгерұлы 1896 жылы 15 шілдеде сол кездегі территориялық бөлініс бойынша Ақмола облысы, Омбы уезі, Беке болысындағы «Ауыздағы Қаржас» деген ауылда дүниеге келген. Ата-бабасы мұнда Баянауылдың Сарытауынан қоныс аударған болатын. Деректерге қарасақ, Қошке — Арғын тайпасына жататын Қаржас руының Құлеке атасынан (тармағынан), Ақша ұрпағы (сызбаны кара.). Кезінде Қаржас руының атақты биі Шорман: «Омбыға барғанда тамақ ішетін, намаз оқитын жерім жоқ», — деп, баласы Мұса оқыған кадет корпусы көрінетін Ертістің сол жақ бетінен 250 сомға жер сатып алып, сол жерге 1849 жылы сенімді ағайыны Атанұлы Кемеңгерге, өзіне арнайы үй салдырып, қызметшілері үшін тұрғын жай, малы үшін қора-қопсы тұрғызады. Кемеңгер Атанұлы Дүйсебай, Дүйсебай есімді екі ұл сүйген. Дүйсебайдан тарайтын Қошмұхамбет есейе келе қалам ұстағанда, жазғандарына «Қошке Кемеңгерұлы» деп қол қояды [1; 4].

Қошкенің әкесі Дүйсебай жастай қажыға барып, оқу-ағарту ісіне ықыласты болған. Сондықтан да болашақ қаламгер, Алаш қайраткері көзі ашық, ауқатты, берекелі отбасында туып, жан-жақты тәрбие алған.

Жас Қошкенің халыққа тез танылуы

Қошке алғаш Белгібай молдадан дәріс алып, мұсылманша сауат ашқан. Одан кейін Омбыда шіркеу мектебінде, ветеринарлық-фельдшерлік мектепте оқиды. Арнаулы оқу орны болғандықтан, мұнда ол зоотехника, медицина негіздері бойынша сабақ алады. Содан кейін Омбы ауылшаруашылық училищесіне түсуге аңсары ауады.

Қошмұхамбет 1913 жылы 1 тамызда Омбы ауылшаруашылық училищесінің ауыл шаруашылығы бөліміне түсуге талапкерлер қатарында 34-ші болып құжатын тапсырады (Омбы облыстық мемлекеттік архиві, 65-қ., 1-т., 36-іс, 65-б.). Осы жылы аталған білім ордасына Қошкемен бірге Ахмет Әбдірахымұлы, Смағұл Қазыбекұлы, Мұхтар Саматұлы сынды шәкірттер де түседі. Бұлардан бір жыл бұрын училищеге Сүлембек Байжанұлы, Бірмұхамед Айбасұлы, Асфандияр Шорманұлы секілді қазақ балалары қабылданған екен. 1916 жылы бұл оқуға Смағұл Садуақасұлы түседі. Сонымен Қошке бастаған Омбы шаһарындағы оқуға ұмтылған шәкірттер Алаш жастарының бір жерге ұйысып, топтасуына мұрындық болған тәрізді [1; 4].

Қ.Кемеңгерұлы Омбыдағы Қазақ жастарының тұңғыш қоғамдық-саяси ұйымы «Бірлікке» (1914–1918) мүше болып кіреді [2]. «Бірлік» ұйымы өзінің алдына қазақ халқының мәдениетін, өнерін, әдебиетін көтеру арқылы оның ұлттық санасы мен сезімін оятуды мақсат етіп қойды. Осы мақсатқа жету үшін ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, оларды бастырып шығаруды, ауыл мектептерін оқулықтармен қамтамасыз етуді, қаражатқа мұқтаж оқушыларға көмек ұйымдастыруды қолға алды. 1917 жылдың 1–4 қазан аралығында ұйымның кеңейтілген жиналысы өтіп, онда ұйым мүшелері Алаш партиясына қолдау көрсететіндіктерін білдіріп, халық арасында оның бағдарламасын насихаттауды өз мойнына жүктеді [3; 121].

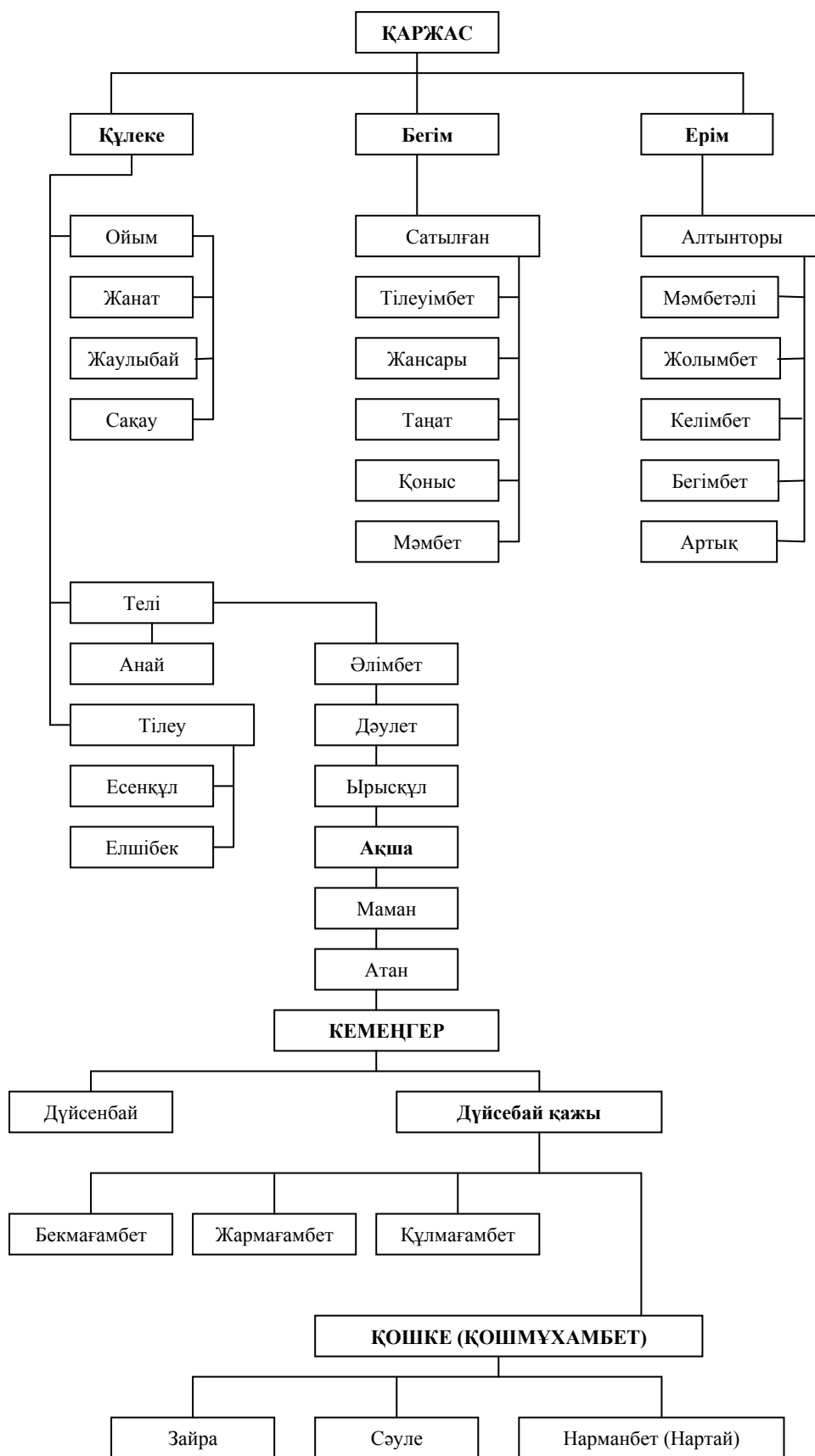
1916–1918 жылдары «Бірлік» жастар ұйымы «Балапан» атты қолжазба әдеби журнал жариялап тұрды. Оның редакторы Қошке болды. М.Жұмабаевтың «Балапан қанат қақты» атты аллегориялық әңгімесі осы басылым туралы. Бұл журнал Алашқа тыныс болған жас толқынның қалам тәжірибесін шындаған мектеп болып тарихқа енді [3; 97].

Қошке Кемеңгеровтің халыққа тез танылуына себепші 1915 жылы «Айқапта» шыққан бірнеше өлеңі мен осы «Бірлік» пен «Балапандағы» қызметі болды.

1917–1919 жылдары Қошкенің сергелдеңге түскен халқының ішінде жүруі

Осы жылдардағы саяси оқиғалар тұсында Қ.Кемеңгеров сергелдеңге түскен халық пен оқығандардың ішінде жүрді. Бұл кезде заман қатал, саясат құбылмалы еді. Осыған қарамай Алаш зиялылары сендей соғылысқан жұрттың арасынан бөлінбей, мәмілегерлік жолын іздеді.

1917 жылы сәуірде Қошке Кемеңгерұлы Дінше Әділұлын ертіп, Ақмола облыстық қазақ комитеті атынан (Омбыдан) Ақмола қаласына келіп, Уездік қазақ комитетін ашады. Оның төрағасы болып Сәкен Сейфоллаұлы тағайындалады. Қазақ комитетін құрушылар Ақмола шаһарында бірде медреседе, бірде қала басқармасының үйінде жиналып, аласапыран заманның қиындығынан халықты қалай аман сақтап қалу жолы туралы ақылдасады.

Сызба. Қаржас руының шөпшегіне дейінгі генеалогиялық түзілісі және Қошке (Қошмұхамбет) Кемеңгеровтің ата-тегі [4; 255]

Қошке Ақмолада Сәкен ұйытқы болған «Жас қазақ» ұйымының жұмысына да қатысады. Бірақ облыстық қазақ комитеті мен уездік қазақ комитеті арасындағы кейбір маңызды мәселелер бойынша туған келіспеушіліктен соң және «Жас қазақ» басшылары Алаш Ордадан бойын аулақ салғаннан кейін 1917 жылы тамызда Қошке Омбыға қайтады [1; 4].

Қ.Кемеңгерұлы 1917 жылдың күз-қыс айларында Ақмола облыстық Алаш комитетін ашуға қатысады. Комитетке А.Сейітов, М.Жұмабаев, М.Саматов, А.Тұрлыбаев, Б.Серкебаев, С.Мұқашев, С.Итбаев, Д.Әділов, Қ.Кемеңгерұлы, М.Сейітов, Ж.Тілеулин, О.Ахметов, Х.Қожамберлин, К.Кәменов мүше болды. Комитеттің төрағалық қызметін бастапқыда А.Тұрлыбаев, Алашорда Ұлт Кеңесінің мүшесі ретінде Семей қаласына ауысуына орай С.Итбаев атқарды. Комитет мүшелерінің қатысуымен Ақмола облысында 5 уездік Алаш комитеттері құрылып, Құрылтай жиналысына депутат сайлауға байланысты халық арасында түсіндірме жұмыстар жүргізілді [3; 24].

Қ.Кемеңгерұлы 1917 жылы желтоқсанның 5–13 арасында Орынборда әйгілі Алаш Орда үкіметін жариялайтын ІІ Жалпықазақ съезіне делегат ретінде қатысады. Жиырмадан енді асқан ол күрестен де, ізденістен де шет қалмайды.

1918–1919 жылдары Алаш Ордаға қалтқысыз жәрдем берген, ел бірлігі мәселесінде біршама тиянақты жұмыс жасаған «Жас азамат» ұйымы мен газеті еді. Қошке осы ұйымның алқасына кірді, оның Қызылжар қаласында шығып тұрған үні — «Жас азамат» газетіне редактор болды.

1918 жылдың 30 шілдесінен 1919 жылғы 8 ақпанға дейін алашшыл қазақ жастарының саяси-қоғамдық, экономикалық тұңғыш газетінің 22 нөмірі араб әрпімен жарық көрді.

Газетті шығарушы — «Алаш» серіктестігі. Іс жүзінде қазақ жастарының «Бірлік» мәдени-ағарту ұйымы мен барша Алаш жастарының ұйытқысы болған «Жас азамат» ұйымының органы болды. Газет беттерінен негізінен Қ.Кемеңгерұлы, С.Сәдуақасов, А.Жанталин, М.Әуезов, Б.Серкебаев және т.б. алашшыл авторлардың Ресейдегі саяси жағдай, жер мәселесі, Алашорда үкіметі мен Уақытша үкімет қызметі, елдегі шаруашылық жайлары мен мәдени хабарлар, оқу-ағарту мәселелеріне қатысты деректер жарияланып тұрды [3; 167]. Газет большевиктердің имансыз әрекеттерін елге жария қылып, жастарды ауызбірлікке шақырды.

Қ.Кемеңгерұлының саяси сапырылыстарға толы жиырмамыншы жылдары атқарған жұмыстары

1919 жылы Қошке Омбы политехника институтына оқуға түседі. Мұнда ол бірінші курсты ғана оқиды. 1920 жылы Ақмола облысына (орталығы — Омбы) қарайтын Петропавл (Қызылжар) уезіне мұғалімдікке шақырылады. Ол жерде жаңадан құрылған, аты заманына сай «Қызыл мұғалімдер курсында» оқытушы ретінде дәріс оқи бастайды.

1920 жылы 7 желтоқсанда Қазақстанның Сібір ревкомындағы өкілеттігі Сібір ауылшаруашылық және өндіріс институтының басшылығына Қ.Кемеңгерұлы мен М.Сейітұлы ветеринария факультетінің медицина бөліміне курстан тыс қабылдауын өтініп, арнайы хат жолдайды. Қошке осында оқып жүргенде аталған институт аты «Батыс Сібір мемлекеттік медицина институты» болып өзгереді.

Қ.Кемеңгерұлы ІІІ-курсты тамамдағаннан кейін 1924 жылдың 21 тамызында Орта Азия мемлекеттік университетінің медицина факультетіне ауысуға өтініш береді. Сол жылы ол Түркістан Республикасының орталығы Ташкентке кетеді.

Өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарында Түркістандағы ғылымның дамуына әсер еткен маңызды кезең болды. Бұл кезеңде республикадағы ғылыми-зерттеу жұмыстары негізінен Түркістан (Орта Азия) мемлекеттік университеті, Түркістан Шығыс институты және кейбір салалық ғылыми-зерттеу мекемелері ғалымдарының күшімен жүргізілді. Қазақстан ғылымының 20-жылдарындағы дамуының мәнді сипаты өлкетанушылық және гуманитарлық зерттеулердің басым болуынан. Өйткені, біріншіден, барлық ғылыми ошақтардың ішінде белсенді де жемісті жұмыс істегені Қазақстанды зерттеу қоғамы болса, екіншіден, тарих, әдебиет, тіл, өнер саласы бойынша іргелі еңбектер жарық көрді [5].

Қошке Кемеңгерұлы Орта Азия мемлекеттік университетінің жұмысшылар факультетінде, даярлық бөлімінде, шығыстану және педагогика факультеттерінде қазақ тілінен дәріс оқып, Түркістан әскери училищесінде де сабақ берген. Университетте екі жыл қызмет жасағаннан кейін Қ.Кемеңгерұлы біржола ғылымға ден қойып, түріктану жолын таңдайды. 1928 жылы 23 қазанда Қошке шығыстану факультетінің түріктану кафедрасына аспирант болып қабылданады. Бұл

кафедрада А.Шмидт, М.Гаврилов, А.Дубсон тәрізді мықты ориенталистер тәлімгерлік жасайтын. Ғылым жолына түскен Қошке Кеменгерұлы батыл түрде белгілі ғалымдармен ашық, жүйелі пікірсайыстарға түскен. Мәселен, 1929 жылы мамыр айында болған орфографияға арналған конференцияда жаңа орфография мен термин жасау принциптері жөнінде Қ.Кеменгерұлы Е.Омаров және Қ.Жұбановтармен бірге орнықты пікір білдіріп, Юдахин, Поливанов және Шмидт тәрізді тәлімгерлермен қазақ тілінің күрделі мәселелерін бұра тартқан еуропалық ғалымдармен айтысқан (ӨР ОММ, 368-к., 13-т., 3-іс, 16–26-б.).

Қошке осы жоғары оқу орнында жүріп, қазақ тілі ғылымының мәселелері туралы бірқатар зерттеу еңбектерін жазды. Ташкентте ол «Ақ жол» газетінде, «Сана» журналында жұмыс істеді. Тек бір Ташкентпен ғана тоқырап қалмады. Орынбор, Қызылорда, Семей, Шымкент қалаларына түрлі іссапармен барып, қаламгерлермен байланыс жасап тұрды.

Қошкенің репрессияның ұлт қайраткерлеріне бағытталған алғашқы толқынында тұтқындалуы

Қошке Кеменгеров 1930 жылы 17 қыркүйекте М.Әуезовпен, М.Күдеринмен бір күні тұтқынға алынады [6].

«Кеңес үкіметіне қарсы әрекет жасаушы» деген жалған айыппен Ташкентте ұсталып, абақтыға жабылады. 1930 жылдың қазан айының соңында Ташкенттен Алматы абақтысына айдалады. Ол Алматы түрмесінде 1932 жылдың сәуір айының соңына дейін отырады. Өйткені ұзақ уақыт нақты айып тағылмай, сұраққа тартылмайды. Оған төмендегі оның Мәлімдемесі дәлел: «ҚСР-ындағы ОГПУ басқармасына тергеуде жатқан Қошмұхабет Кеменгерұлынан Мәлімдеме.

Жазықсыз абақтыда отырғаным, міне, 10 ай өтті. Маған Қылмыс кодексінің 58 (11–7) бабы бойынша айып тағылыпты. Бірақ мен өзімді кінәлі санамаймын. Кеңес өкіметіне қарсы күресу үшін жекебасылық немесе қоғамдық сипаттағы салмақты негіз болу керек. Менде ондай жағдай болған емес, нақтырақ айтсам, мұғалім кезімде материалдық тұрғыдан толық қамтамасыз етілген едім, бұған қоса шығыстану факультетінің аспиранты ретінде маған ғылыми перспективалар ашылғанды. Қоғамдық сипаттағы негізде Кеңес өкіметіне қарсы болу деген — қаражүзділердің реакциялық әрекеттерін, ұлы державалық шовинизмді қайта жандандыру. Мұндай қаскүнемдікті кім жақтайды? «Алаш Орданың» басшылығындағы буржуазиялық-ұлттық қозғалыспен байланысымды 1919 жылдың басында үзгенмін. Содан бастап мен өзімді ілгері ұмтылғандардың қатарындамын деп есептеймін, мұны жарияланған еңбектерім (дұрыстап аударылып, түсінік жасалса) растайды. Ұлтшылдық дүниетаным қалдықтарынан 1922 жылы, Қазақстандағы коллективтендіру мен таптық айырылым қатаң басталған уақытта біржолата құтылдым.

7 жыл ішінде мен Ташкентте түрлі оқу орындарында сабақ бердім. Осы уақытта менен дәріс тыңдаған шәкірттердің қайсысы болсын сабақ үстінде Кеңес өкіметіне қарсы ой білдіргенімді айтса, өзімді айыпты санар едім. Маған шығыстану факультетінің екі студенті жала жауып, куәлік беруі мүмкін деп ойлаймын, өйткені олар өздерінің жеке карьерасының жолында мені бәсекелес деп пайымдаушы еді. Жыл сайын жазда қымызбен емделу үшін мен Сібір өлкесіндегі ауылыма барамын. Егер туған ауылымдағы біреу мені кеңестік шараларды бұзды, Кеңеске қарсы үгіт жүргізді десе, өзімді айыпты санар едім. Қайта мен туған елімде егінді кеңейтуге, жайылымды жақсартуға, колхоз құруға ықпал жасадым. 10 ай ішінде маған шімірікпестен жала жапқандармен жүздестірмеуді заңсыздық деп есептеймін.

Мен Сіздерден өз қолыммен жазған куәліктеріме ғана назар аударуларыңызды сұраймын. Ташкентте тергеуші Ағабековке берген жауабымды біржақты деп санаймын. Өйткені ол: қараңғы карцерге саламын, тіпті атқызамын, — деп қорқытты. Мен ІІІ дәрежелі туберкулезбен ауырамын, мұны анықтаған комиссияның 2 шілдеде берген актісі бар. Олар мені І-топтағы инвалид деп тапты. Абақтының ауыр жағдайында туберкулездің салдарынан ерте жан тапсыруым мүмкін.

Менің осы айтқандарыма назар салып, емделу үшін босатуларыңызды өтінемін. Тіпті болмаған жағдайда қолхат беріп аз-кем сауығып алсам деймін.

17 шілде, 1931 жыл. Алматы абақтысы» (Қ.Кеменгерұлы. Шығармалары / Құраст. Д.Қамзабекұлы. — Алматы: Алаш, 2005. — 199–200-б.).

Әкесінің отызыншы жылдардағы өмірі хақында нақты деректі баласы Нарманбет (Қошкенің Ташкент қаласында туған перзенті) 1990 жылы Омбы облыстық МХК архивінен сұрап алған екен. Онда: Қошкенің 1925 жылда «Алқаға» қатысқандығы; әдебиетшілер арасында М.Әуезұлы, Ж.Аймауытұлы, Даниал Ысқақұлы, Абдолла Байтасұлы сияқты азаматтармен араласқандығы; 06.10.1930 жылы сотталып, Алматыға жіберілгені; ол жерде 20.04.1932 жылы Үштіктің Шешімімен

58–10; 11-бап бойынша («Отанды сатты» деген) ұсталған мерзімінен бастап 5 жылға Валуйки қаласына айдалғандығы айтылған [7].

Украинаның Валуйки қаласына жер аударылған Қ.Кемеңгерұлы мұндағы темір жол жүйесінде дәрігер болды. Дәл осы жол құрылысында 1932–1933 жылдары С.Садуақасұлы инженер болып қызмет жасаған еді. Сондай-ақ Валуйки, Воронеж бағытында Х.Досмұхамедұлы, Ж.Досмұхамедұлы, Е.Омарұлы, С.Қадырбайұлы, К.Тоқтыбайұлы, М.Тынышбай, Ж.Күдеріұлы, М.Мырзаұлы сынды азаматтар жер аударылған еді. Міне, осы кісілер амалын тауып, жүздесіп тұрды деуге негіз бар [1; 4].

Қ.Кемеңгеров 1935 жылы босанып, Омбының Шарбақкөл аудандық ауруханасында дәрігер болып қызмет істеді. 1937 жылы 7 тамызда қайта ұсталып, 21 қарашада Омбы қаласында атылды. Алаш қайраткері әділет, азаттық жолында шейіт болды.

Ғалымның тарих, әдебиет, педагогика, журналистика салаларындағы зерттеулері

Қ.Кемеңгеров шығармашылығы «Айқап» журналында 1915 жылы жарияланған «Жазғытұры», «Бақ іздеген», «Солған гүл» өлеңдері мен «Пайғамбар» (А.Пушкиннен), «Сәскелік көлдің жағасында» (Никитиннен) секілді аудармаларынан басталды. А.С.Пушкиннің «Пайғамбар» («Пророк») деген өлеңінің аудармасы жөнінде ақын-ғалым С.Сейітов «Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүрі» дейтін зерттеуінде: «Тәржімашы 19 жастағы Қошке (Қошмұхамбет) Кемеңгеров зерттеу құралын қалпынан айнытпай түсіруге тырысқан... Тәржіманың тілі жатық, сөз кестесі әжептәуір» [4; 313], — деп бағалайды.

Жазушының прозадағы алғашқы туындыларының бірі — «Тұтқынның ойы» әңгімесі (1919). Осы және «Отаршылдың ұсқындары» (1925), «Қанды толқын» (1926) әңгімелерінде қазақ қауымының күрделі әлеуметтік жай-күйі шебер суреттеледі. Қаламгер «Ерлік жүректе» (1924), «Қазақ әйелдері» (1924), «Жетім қыз» (1924), «Момынтай» (1925), «Дүрия» (1927), «Назиқа» (1928) атты әңгімелерінде үлкен өзгерістерді бастан кешіп жатқан қоғамдағы қазақ қыздарының бейнесін жасайды. Прозадағы ірі еңбегі — замандас қайраткерлер туралы 1925–1937 жылдары жазылған романы. Бұл кітаптың қолжазбасын 1937 жылы НКВД тәркілеген [8].

Қ.Кемеңгерұлы тарих, этнография, әдебиеттану, тілтану, көркем аударма, тағы басқа мәселелер бойынша қалам тербеген. 1926 жылы қаламгердің «Көркем әдебиет туралы» белгілі мақаласы шықты. Бұл мақала Сәбит Мұқановқа жауап ретінде жазылған. Өз еңбегінде Мағжан мен Міржақыпты қорғап, «Оян, қазақ!» пен «Шолпанды» Сәбиттің «көже» деп сынауы диалектикаға жатпайды дейді. Қошке нені болса да орнына, заманына, тарихи жағдайларға қарай бағалау керек», — деп, әдебиеттанудағы тарихи контекст қажеттілігін еске салады. Осы тұрғыдан келесі тұжырымға келеді: «Оян, қазақ!» алғашқы шыққанда Грибоедовтің «Горе от ума»-сындай болған. «Оян, қазақ»-ты ел қазақтары Құрандай жаттаған. Міржақыптың атын алты Алашқа таратқан «Оян, қазақ» болған. Міржақыптың «Бақытсыз Жамалы» «Бедная Лиза» сияқты болған», — деп пікір білдіреді. Мақаладағы Гегель, Маркс, Плеханов, Воровский, Луначарскийлерден келтірілген сілтемелердің қазақша берілуі Қ.Кемеңгерұлының аудармашылық даралығын көрсетеді. Бұлар Сәбиттің Мағжанды кінәлауына тосқауыл қою үшін қажетті ғылыми ақпарат ретінде келтірілген [9; 330].

Қ.Кемеңгеровтің 1927 жылы Г.Архангельскийдің құрастыруымен орыс тілінде жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы», сондай-ақ оның «Қазақ тарихынан», «Бұрынғы езілген ұлттар», «Егін салу турасында» деген зерттеулері қазақ ғылымында өзіне лайықты орнын алды. Алаш әдебиетшісі әдебиетті танытуды ұлттың тарихымен тығыз байланыстырды.

Қошкенің «Қазақтың тарихы тұрмысынан» («Темірқазық» журналы, 1923, № 2, 3, 53–68-б.) зерттеуі — қазақтың жайы мен әскері, сот, оқу және жер мәселесі, ру жайында. 1924 жылы Мәскеуде жарық көрген «Қазақ тарихынан» атты кітапшада Қ.Кемеңгерұлының қазақ тарихы туралы ойлары қамтылған. Қазақтың Ресей отаршылығына қарсылығы ерекше сөз болған.

«Бұрынғы езілген ұлттар» (Мәскеу, 1925) атты зерттеу кітабында патшалық Ресейдің езгісіне ұшыраған 36 ұлттың тұрмысы (тарихы, жер-суы, мәдениеті, шаруашылығы, қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік жағдайы) сұрыпталған. «Егін салу турасында» (1923) атты зерттеуінде қазақ жерінде егін өсіру жайы жазылған. Алаш ғалымының аталған еңбектері тарих саласының кәсіби зерттеулері болып табылады.

Қ.Кемеңгерұлы қазақ, орыс тілдеріне бірдей шешен болған. Ол неміс, араб, парсы тілдерін де біршама жақсы білген. Оған өзі жазған «Қазақша-орысша тілмаш» атты кітабында араб, парсы тілдеріне талдау жасауы айқын дәле бола алады. Бұл кітап 1925 жылы Мәскеуде басылып шықты.

Тіл білімі және оқулық саласында Қошке екі кітаптан тұратын «Оқу құралын» жазып шығарды (Ташкент, 1928; Қызылорда, 1929).

Қ.Кемеңгеров драма саласында жемісті еңбек етті. «Әулие тәуіп» (1918), «Қасқырлар мен қойлар» (1920), «Бостандық жемісі» (1919), «Күнәсіз күйгендер» (1930) атты пьесалары кезінде әуесқойлық театр сахналарында қойылған. Көпке белгілі пьесалары: «Алтын сақина» (1923), «Парашылдар» (1926), «Ескі оқу» (1927).

1926 жылы 13 қаңтарда Қазақ драма театры (тұңғыш директоры әрі бас режиссері — Д.Әділов) Қ.Кемеңгерұлының «Алтын сақина» пьесасымен тұңғыш шымылдығын ашты.

Қошке шебер журналист ретінде де қабілет-қарымын аңғартты. Газет-журналдарда жариялаған сон алуан мақалаларында ол білім, ғылым, денсаулық, өнер, шаруашылық, тағы басқа тақырыптағы мәселелерді камтиды. Әсіресе оның «Қазақ», «Сарыарқа», «Абай» сынды ұлтжанды басылымдардың ізбасары іспеттес «Жас азамат» бетінде Алаштың мұңын мұндап, жоғын жоқтаған мақалалары нөмір құрғатпай шыққанына бүгінде мұрағат қойнауында сақтаулы үнжарияның 22 саны дәлел.

ҚАЗАПП ұйымының 1932 жылғы съезінде Алашордашыларды және оларды қолдаушыларды «байшыл, ұлтшыл» деп, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Ж.Аймауытұлы, С.Садуақасұлы, С.Торайғырұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Әуезов және басқалардың шығармаларын тексеру керек деп нұсқау берілді. Жоғарыда аты аталған қаламгерлер төл туындыларында халық мұңын мұндап, жоғын жоқтағаны үшін «байшыл-ұлтшыл жазушылар» болып танылды. Алаш тұлғаларының халықтың болашағын толғаған мұралары кінә болып тағылды [9; 327].

Қаулы жарыққа шыққаннан кейін көп ұзамай-ақ 1937 жылдың қара құйыны Шарбаккөлдегі дәрігер Қ.Кемеңгеровті қиналмай-ақ тапты. Қайраткерді ату туралы үкім тез арада орындалды.

Түйін

Саяси қуғын-сүргін құрбаны Қошмұхамбет Кемеңгеров 1957 жылы 17 тамызда Сібір әскери округы әскери трибуналының қаулысымен ресми ақталды. 1965 жылы оның «Алтын сақина» атты шағын жинағы жарық көрді. Бірақ Кемеңгерұлының мұрасы ХХ ғасырдың 80-жылдарының аяғында ғана еркін шығарыла бастады.

1995 жылдан бері Қошкенің мұрасы бірнеше дүркін кітап болып шықты. 2004–2006 жылдары «Алаш» баспасы қайраткердің үш томдық шығармалар жинағын жариялады.

Қаламгер құрметіне Баянауылда мектеп, Астанада көше аты берілді. Қошкенің артында қалған ұрпақтары Омбыда, Алматыда, Астанада әкелерін ұмытпай өмір сүріп жатыр.

References

- 1 Kamzabekula D. *To koshke* // Egemen Kazakhstan, 2007, August, 15, p. 4.
- 2 *North Kazakhstan area: Encyclopedia*, Almaty: Arys, 2006, p. 326.
- 3 *Alash. Alashorda: Encyclopedia* / Originators: G.Anes, S.Smagulova, Almaty: Arys, 2009, 544 p.
- 4 Zhaksybayev S.I. *Sort «Karzhas» family tree*, Pavlodar: EKO, 2008, 400 p.
- 5 Rasheva G. *Contribution to science of the intellectuals of Turkestan* // Cossack history, 2010, № 4 (103), p. 73, 74.
- 6 Zhurtbay T. *Fallen in a bottomless abyss...* (Mannan Turganbayev, Zhakip Akbayev, Danial Isakov, Koshke Kemengerov and...) // Akikat, 2012, № 9, p. 87.
- 7 *Red terrors* / Originators: K.Kasenov, A.Torekhanov, Almaty: Kazakhstan, 1994, p. 61.
- 8 *Kazakhstan: National encyclopedia*, Vol. 4, Almaty: Main edition (The national encyclopedia), 2002, p. 491.
- 9 Ismakova A. *Alash's literary criticism*, Almaty: Mektep, 2009, 560 p.

Р.С.Каренов

Неоценимый вклад в развитие казахской национальности видного представителя движения Алаш Кошке Кеменгерулы

В статье описаны жизнь и деятельность видного представителя движения Алаш Кошке Кеменгерулы. Отмечено, что, получив хорошее образование, он занимался педагогической и журналистской деятельностью, был известным историком, литератором, общественным деятелем. Автором выделена его деятельность по созданию в Омске после Февральской революции 1917 г. молодежной организации, которая занималась культурно-просветительскими проблемами. Показано активное участие Кеменгерулы в движении Алаш, которое в новых исторических условиях было вынуждено оформиться в орган государственной власти в Степном крае. Проанализирована его многогранная творческая и общественная деятельность как одного из лидеров Алашского движения в период 1920–1929 гг. Изучены последние годы жизни К.Кеменгерулы, когда в 1930-х гг. репрессиям подверглась старая национальная интеллектуальная элита и большая ее часть была уничтожена.

R.S.Karenov

Invaluable contribution to development of the Kazakh nationality prominent representative of movement Alash Koshke Kemengerula

Life and activity of the prominent representative of movement Alash Koshke Kemengerova are described. It is shown that, having got a good education, he was engaged in pedagogical and journalistic activity, was the known historian, the writer, the public figure. His activities for creation in Omsk after February revolution of 1917 of the youth organization which dealt with cultural and educational problems are allocated. Kemengerula's active participation in movement Alash which in new historical conditions was compelled is noted will be issued in public authority in a steppe cut. His many-sided creative and public work as one of leaders of Alashsky movement in the period of 1920–1929 is analyzed. The last years K.Kemengerov's lives when in the 1930th years the old national intellectual elite and its most part underwent repressions are studied was destroyed.

Б.И.Карипбаев, П.П.Солощенко

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: karipbaev@mail.ru, p_soloschenk@mail.ru)*

Проблема образования в контексте социальной модернизации

В статье рассмотрена проблема образования как фундаментального элемента социальной системы. Предложены философские идеи, связанные с совершенствованием системы образования в общем процессе социальной модернизации. Проанализированы методологические и социально-философские аспекты влияния социальных трансформаций на образование. Авторами аргументирована необходимость решать проблемы образования с позиций гуманистического мышления.

Ключевые слова: проблема образования, философия образования, гуманизация образования, творческое мировоззрение, целостная личность.

В современном мире на образование возлагаются большие надежды. Именно в ресурсах образования, точнее, в их улучшении и расширении, большинство интеллектуального сообщества ищет выход из ситуации кризиса. Ведь понятно, что никакая политическая инициатива или экономическая инновация не могут успешно осуществиться без участия в их реализации, прямого и опосредованного, образованных индивидов, т.е. людей, обладающих необходимыми знаниями и умеющих эти знания применять. Однако мы можем обратить внимание на тот факт, что на протяжении всей истории человечества любое общество для решения насущных проблем своего развития стремилось выработать соответствующие знания и организовать устойчивую систему передачи этих знаний новым поколениям с целью их дальнейшего пополнения и совершенствования. Поэтому актуальность исследования проблем образования является необходимой составляющей любой социальной системы образования. И достаточно познакомиться с любым исследованием по истории педагогики, чтобы убедиться, что проблемой образования в той или иной степени занимались признанные выдающиеся умы человечества. Более того, с ростом числа людей, получивших образование, особенно после распространения по всему миру идей Просвещения, практически каждый человек считает возможным и необходимым рассуждать на эту тему, поскольку процессы, происходящие в системе образования, затрагивают его личные интересы. Современное глобальное информационное пространство предоставляет возможность познакомиться со всем многообразием спектра этих рассуждений, но при этом всегда оставляет место для новых оттенков, поскольку основой как любых научно обоснованных концепций, так и квазинаучных проектов «преобразования образования» остается философский вопрос о смысле образования.

В чем же все-таки проблема образования и есть ли она вообще? На наш взгляд, главная проблема заключается в том, что система образования не успевает за динамично меняющимся миром, поскольку остается придатком к другим сферам социума, подстраивается под их интересы и обслуживает их частные, сиюминутные запросы. В этой ситуации возникает настоятельная необходимость пересмотреть базовые императивы образовательной деятельности, определить важнейшие ее приоритеты. Это требование современной эпохи глобальной неустойчивости, в которой действия одного человека способны привести к планетарным последствиям [1; 4,5]. Игнорируя проблемы образования, мы тем самым «способствуем» формированию генерации людей, не способных к критическому, творческому мышлению, к активному участию в различных формах социальных коммуникаций

[2; 17]. Поэтому нам нужна система образования, которой обеспечена возможность и дано право далеко опережать все ситуативные запросы общества и более того — задавать тон, создавать атмосферу поиска для всех существующих и иных, возможных в будущем сфер социума, помогая становлению инициативно-творческого типа личности. Нам нужна система образования, в которой не будет места одностороннему воздействию на обучающихся по аналогии с объектами-вещами, но в которой основой общения станет логика взаимной сопричастности к идеалам истины, добра и красоты, неразрывно связанная со взаимным глубинным уважением к душевно-духовному миру каждого. И если современная система образования имеет дело лишь с внешними социальными ролями, готовыми знаниями и нормами, культивируя лишь одностороннее интеллектуалистское развитие, рассудочность и технизм, выдаваемые порой за самое разумное, то мы предлагаем задуматься над построением системы образования на фундаменте целостно-культурного становления: мировоззренческого, нравственного, художественного и познавательно-научного в дружеской полифонической гармонии друг с другом.

В деле решения этих проблем особое место отводится разработке методологических, концептуальных основ образовательной деятельности. Понятийное определение образования не может быть адекватным, если оно содержательно не связано с понятием субъекта. Понятие образования не может, в современных условиях особенно, игнорировать историю субъективности, идентичности. В этом смысле, образование может и должно предлагать основу, на которой человек должен реализоваться, прежде всего, как субъект [3; 22, 23].

Усилившиеся в последние годы научные дискуссии по проблеме образования свидетельствуют о проблематичности отношений индивида и общества, не охватываемых более привычными моделями. Интеграция субъекта в общество, возможности его участия в общественной жизни должны развиваться через его личностный рост и самоактуализацию. Образование функционирует в конкретном обществе, с его социально-экономическими проблемами. Любые проблемы в обществе, изменения социальных и экономических структур неизбежно влияют на состояние образования, влекут развитие образовательных структур, а иногда и тормозят этот процесс. Переход общества на новый социальный уровень — к информационному обществу — требует радикального преобразования системы образования, основополагающих новых определений и новых форм образования. Это объясняется взаимозависимостью образования и общественного развития. Обучение и образование являются как результатом и следствием, так и неотъемлемыми предпосылками процессов модернизации общества. С одной стороны, процессы модернизации общества проявляют эффекты образования и обучения на людях: они учатся на изменениях и решениях новых проблем, накапливают опыт и, таким образом, расширяют потенциал новых знаний. С другой стороны, образование представляет решающую предпосылку для социальных, экономических структурных преобразований. Недостатки в системе образования могут быстро стать тормозом экономического, общественного развития [4; 20]. При этом нельзя редуцировать образование, односторонне сводя его только до элемента экономического значения, а следует учитывать его всеобъемлющее общественно-культурное значение.

В информационном обществе, где бюрократия сменяется адхократией (властью специалистов), где наука занимает центральное положение, большое значение приобретают образование и квалификация. Знания в эпоху информации сами становятся решающим фактором производства, создания ценностей, основой производства общественного богатства. Получение новых знаний и их творческое использование в виде новых решений проблем, товаров и услуг способствуют повышению благосостояния общества. Но выработка и использование знаний происходят не сами по себе. Они непосредственно связаны со способностями человека, с мастерством, со специфическими знаниями, с творчеством, инициативой, энтузиазмом и т.д. А приобретение подобных личностных качеств осуществляется через образование. Поэтому информационное общество заинтересовано в расширении и ускорении образовательных процессов, массовых инвестициях в образование людей. Многие обучающиеся будут периодически продолжать полученное вначале образование. Полученное в школе, при профессиональном обучении и в университете базисное знание («школьный рюкзак») постоянно будет дополняться и расширяться, приобретая более универсальное содержание. Скорость технического и экономического преобразования ведет к тому, что знание, получаемое после школы, вуза, профессионального образования, становится гораздо важнее по отношению к первичному образованию. Помимо традиционных институтов образования, важными становятся предприятия, в которых приобретаются дальнейшие знания. Система образования и экономика находятся в динамичном взаимодействии, оказывают взаимное влияние и обуславливают друг друга.

Определяющая роль образования в информационном обществе имеет далеко идущие последствия, как в отношении количества, так и в отношении способов усвоения обществом знаний и, таким образом, целей, содержания и методов обучения. Последнее означает изменения подлежащих усвоению знаний для профессиональной подготовки в целом, индивидуальных сроков обучения, а также роли участников процесса обучения и образования. В информационном обществе количество подлежащих усвоению знаний будет значительно увеличиваться. Господствующая в индустриальном обществе тенденция «обучение на перспективу» вытесняется «обучением в течение всей жизни». Возрастает необходимость более высокой профессиональной и региональной мобильности. Основными причинами увеличения усваиваемого человеком количества знаний являются как возросший объем производимых знаний, так и снижающийся «период полураспада» усвоенных знаний. Общество, основанное на инновациях и знаниях, вынуждено по экономическим причинам непрерывно расширять знания [см.: 5]. Новые знания и новые технологии приводят к тому, что имеющиеся знания становятся непригодными. На базе инноваций сокращается время, за которое происходит снижение ценности приобретенных знаний. Оно составляет на сегодняшний день, по оценкам специалистов, для школьных знаний 20 лет, для вузовских — 10 лет и для компьютерно-технологических знаний — от одного до трех лет.

В таком ракурсе образование обозначается совершенно по-новому, как процесс, который в настоящее время в общественной практике уже ощущается в перемещении от тенденции «образование на перспективу» к «образованию в течение всей жизни». Необходимость географической и профессиональной мобильности предполагает подвижность в приобретении квалификаций. Образование не концентрируется больше на начальной фазе трудовой жизни, а должно проходить в форме фазы образования и фазы повышения квалификации в течение всей активной жизни личности, приобретшей эти знания. Востребованным становится «образование в течение всей жизни». Растущие требования к знаниям вынуждают человека к постоянному совершенствованию своих знаний и умений. В системе непрерывного образования ключевым фактором станет самостоятельная работа учащихся, следовательно, их доступ к учебным ресурсам и технологиям. Обучение будет характеризоваться большим объемом самостоятельной работы обучающихся и вовлечением в реальные проекты. Только так человек имеет возможность занятости в стремительно меняющемся мире труда. Иначе невозможно переключение в другую область профессиональной деятельности.

Информационное общество предъявляет не только все более растущие требования не только к квалификации людей, но и требует постоянного изменения самой квалификации. Наряду с предметными, содержательными квалификациями значение приобретает и социальная компетенция; в будущем — круг значимых социальных компетенций будет включать: способность распознавать и решать проблемы, знание общих взаимосвязей, способность к собственной мотивации, саморазвитию и самостоятельному обучению, самостоятельная, ориентированная на результат организация трудовых процессов, способность к кооперации, целенаправленному и ориентированному на результат сотрудничеству, а также овладение новыми информационно-техническими приборами и системами. Некоторыми из этих ключевых квалификаций можно овладеть только в практической деятельности. Но школьное образование должно создать предпосылки для этого овладения. Речь идет о том, как передать способность к обучению как базовую квалификацию. Человек в информационном обществе должен быть в состоянии в большей мере, чем раньше развивать свои способности и знания самостоятельно и по собственной инициативе. Способность самостоятельно обходиться с переменами одна из важнейших в постоянно меняющемся обществе. Для этого школы и университеты должны, как и прежде, учить самостоятельно и свободно мыслить. Отсутствие этой способности нельзя заменить наличием большого количества информации.

Таким образом, проблема образования — это не только и не столько проблема учителя и ученика, сколько проблема социокультурного характера. Острые этой проблемы определяется поиском гармонического сотрудничества обучающего и обучающегося, подкрепленного соответствующими ценностными императивами социально-экономического, духовного, культурного развития нашей страны. Поэтому столь важное значение для обсуждения проблем образования в современном социогуманитарном знании имеет понятие гуманизации образования. Под гуманизацией образования мы понимаем способность образования, как социального института, обеспечить обретение человеком осознанной самостоятельности в освоении пространства и времени его жизни. По возрастанию (или уменьшению) степени самостоятельности субъекта образовательной деятельности можно судить о преобладании положительной (или отрицательной) тенденции в процессе гуманизации системы обра-

зования, выступающей главнейшим условием воспроизводства общественной жизни во всем ее многообразии. При этом общие теоретические представления о форме и содержании образовательного процесса чрезвычайно подвижны, а конкретно-исторические типы образовательных программ того или иного социума пребывали и пребывают в состоянии постоянной трансформации. Поэтому для современного Казахстана проблема гуманизации образования, на наш взгляд, связана с тем, чтобы, учитывая в организации и структуре своей образовательной системы общий вектор развития мирового образования в условиях глобализации, сохранять и использовать собственный позитивный опыт в этой деятельности [см.: 6, 7].

Мы разделяем опасения тех представителей отечественного социогуманитарного знания, кто полагает, что существующая система образования, и в особенности такой ее элемент, как высшая школа, продолжает, в первую очередь, выполнять социальный заказ на подготовку узких специалистов для общественного производства, квалифицированных работников-исполнителей, функционеров, востребованных технологизированной системой организации труда. Это приводит не только к преобладанию утилитарно-прагматического подхода к обучению, в котором знание становится информационным товаром, продуктом для продажи и потребления, но и к утрате обучающимся собственной тотальности, к формированию «одномерного человека» (Маркузе), к фрагментарности человеческого бытия, поскольку в современном технократическом мире «человек уже редко встречается сам с собой» (Хайдеггер).

Признавая объективный характер широкого распространения в наши дни информационно-коммуникативных технологий, не следует переставать задумываться и об их неоднозначном влиянии на культуру мышления. С нашей точки зрения, адаптация человека к миру информационных технологий формирует «мозаичный» стиль мышления, происходит ослабление рефлексивной способности, что ведет к фрагментарности сознания и оказывает негативное влияние на становление целостной личности, усложняет процесс ее самоидентификации. И как итог: ослабление способности суждения (по Канту, «отсутствие способности суждения есть глупость»), снижение критической потребности, профанация объективного и доказательного знания, пропаганда культа чувственной жизни, усиление социальной апатии и инфантилизма, распространение иррациональных взглядов и суеверий. Все это ведет к уменьшению степени самостоятельности человека в выборе своих взаимоотношений с окружающим миром, к постепенной утрате им способности быть самостоятельным и ответственным в осознании и решении проблем общественного и личного бытия.

Однако главное противоречие, связанное с указанными тенденциями, на наш взгляд, состоит в следующем. Стремление быть интегрированным в новую социотехническую систему обусловлено изменением определенности человека в информационном мире. Благодаря Интернету личная жизнь человека практически безгранично расширяет свое пространство, что приводит к смешению норм индивидуальной и общественной жизни. Приобщение к виртуальным, сетевым, интерактивным формам организации общественного бытия, которые отличает значительное ускорение социального времени, позволяет пользователям Интернета становиться более активными представителями гражданского общества, быстрее реагировать на поступающую информацию о происходящих событиях. Это приводит к тому, что, с одной стороны, человек активно и целенаправленно начинает моделировать свой образ в соответствии с новыми нормами и ценностями, связанными с желанием повысить свой статус, добиться самовыражения, субъективного благосостояния и высокого качества жизни, с другой — человек становится объектом манипулирования со стороны финансовых и политических групп, которые используют информационные потоки в своих корыстных интересах и тем самым лишают рядового индивида способности к самостоятельному мышлению, пониманию, ответственности. В результате возникает парадоксальная ситуация: чрезмерная активность человека по утверждению своего статуса в обществе, достижению свободы индивидуального самовыражения при отсутствии осознанной потребности в самосовершенствовании; все возрастающее желание потреблять и получать удовольствие от потребления при отказе от проявления творческой самоотдачи в своей деятельности; постоянное повышение требований к социальным условиям своей жизни при отсутствии умения принимать социально ответственные решения усилиями собственного мышления. Указанный парадокс обнаруживает себя в сфере современного образования как деуниверсализация личности, низведение ее образовательной деятельности до уровня получения образовательных продуктов и услуг. Вследствие чего происходит неоправданное упрощение и облегчение (оптимизация) содержания образовательных программ, повышение роли развлекательно-игрового компонента образовательной деятельности, нарастание претензий обучающихся к аттестационным показателям своих зна-

ний посредством вымогательства хороших и отличных оценок. Можно констатировать, что в обществе увеличивается число дипломированных специалистов, имеющих в своей массе различный уровень профессиональных знаний и навыков, но снижается общий уровень образованности, сокращается сфера творческой деятельности каждого человека, уменьшаются возможности образования в деле всестороннего развития человека как личности. В нашем понимании образование как процесс становления личности — это, прежде всего, пробуждение интереса к целям и смыслам своего существования, бытия других людей, человеческого общества. Одинаково малопригодны и даже опасны знание без смысла и смысл без знания, иными словами, специалист без твердых нравственных убеждений и социальной позиции и фанатичный последователь какой-либо идеи, но без знаний — конкретно-специальных и философско-этических. По мере становления личности к образованию как социальной потребности добавляется еще и процесс самообразования. Самостоятельная, углубленная работа над своими взглядами, над уровнем своих знаний делают доступными для личности разнообразные творения человеческого духа, позволяют ей самосовершенствоваться в избранной сфере деятельности, получая удовлетворение от воплощения своих возможностей в реальные дела.

Подлинная личность, писал известный советский философ Э.В.Ильенков, проявляется именно в умении делать то, что умеют делать все другие, но лучше всех, задавая всем новый эталон работы. Поэтому становление личности невозможно без обретения человеком свободы для раскрытия своего созидательного потенциала. Свободы не в обывательском смысле (в смысле стремления делать то, что хочу и желаю), а в смысле развитой способности самостоятельно находить решения вопросов, которые возникают в реальной жизненной практике, а значит, в способности каждый раз действовать не только согласно уже известным эталонам, стереотипам, алгоритмам, но и каждый раз индивидуально варьировать всеобщие способы действия применительно к индивидуально-неповторимым ситуациям [8; 236, 237].

Поэтому государству, провозгласившему своим приоритетом социальную модернизацию, необходимо самым активным образом «заботиться о том, чтобы построить такую систему взаимоотношений между людьми (реальных, социальных взаимоотношений), которая превратит каждого живого человека в личность» [9; 416]. Однако что же нам мешает делать это непременно и каждодневно в условиях, казалось бы, благополучной для полноценной жизни человека, современной, высокоразвитой в плане научно-технического обеспечения цивилизации? Почему рядом с сообщениями в СМИ о самых высоких достижениях человеческого духа в области технического прогресса и научных открытий мы постоянно встречаем репортажи о бесчеловечных преступлениях и примитивной обывательской агрессивности?

Э.В.Ильенков объяснял это следующим образом: «Дело в том, что буржуазная цивилизация закрывает трудящемуся большинству доступ в высшие этажи развития человеческой психики, поскольку обрекает это большинство на пожизненную работу ради куска хлеба, ради крыши над головой, ради грубо примитивных или гипертрофированных, извращенных этой цивилизацией требований плоти» [9; 41]. При существовавшем в XX столетии и сохраняющемся сегодня способе разделения общественного труда лишь меньшинство индивидов оказывается в нормальных условиях человеческого развития. Вся социальная система, начиная с такого основополагающего элемента, как система воспитания, созданная этой цивилизацией, приспособлена к тому, чтобы формировать армию наемных работников, ориентированных на исполнение извне навязанных действий и схем, репродуктивный способ мышления. «Посулы поощрений и угрозы наказаний — кнут и пряник — вот те единственные способы «педагогического воздействия», с помощью которых буржуазная цивилизация стремится получить от своих работников соответствующее ее идеалам и стандартам поведение» [9; 41]. Вот и получается, что ограничиваемый в своем развитии с самого детства невысокими социальными стандартами и запросами индивид либо действует по шаблону установленных норм поведения для «среднего класса», либо «бунтует» против бессмысленности существования, культивируя разнообразные формы девиантного поведения как в «плебейском», так и в «патрицианском» вариантах. Тем более что современное массовое информационное пространство всячески рекламирует и поощряет такие формы, настойчиво убеждая свою аудиторию в том, что только таким образом и можно почувствовать себя «настоящим человеком». Всем же остальным предлагается решать вопрос о смысле своего существования в духе Раскольникова — «тварь я дрожащая, или право имею?». И получать на него ответ в бесконечных сюжетах криминальной хроники.

Выходом из этого состояния деградации человека и общества, по Э.В.Ильенкову, является всестороннее и гармоничное (а не уродливо-однобокое) развитие каждого человека, воспитание лич-

ности, умеющей самостоятельно думать и понимать окружающий мир, путем создания социальных условий, «внутри которых талантливость и одаренность были бы нормой, а не счастливым исключением из нее» [9; 29]. Социальная система тем совершеннее, чем более полно она обеспечивает расцвет всех индивидуально-человеческих сил, развертывание всех заложенных в человеке возможностей и чем более широкой массе людей она открывает простор для такого подлинно человеческого развития. Сам человек, живущий здесь и сейчас, есть единственная мера, которой можно и нужно мерить все остальное. «Всестороннее развитие личности предполагает создание для всех без исключения людей равно реальных условий развития своих способностей в любом направлении» [10; 181]. Э.В.Ильенков подвергал самой острой критике любые попытки теоретически обосновать и, тем более, воплотить в практику образования идею «природного неравенства способностей», согласно которой лишь немногие одарены способностью овладеть всем богатством культуры, большинство же обречены на существование в качестве «бездарных репродуктивов». Для Э.В.Ильенкова реальной основой осуществления программы всестороннего развития человека выступал тот факт, что по своей биологической природе все люди в потенции талантливы, способны, одаренны. «Основная особенность биологии человека заключается именно в отсутствии заранее predetermined генами специализации в направлении к тому или другому определенному способу жизнедеятельности» [9; 371]. То есть человек потенциально способен освоить любой вид деятельности, и это составляет то естественное, материалистическое основание, на которое может и должна опираться коммунистическая идея социального равенства людей. Поэтому радикальным противоречием в любой системе образования остается альтернатива: «либо вы всем детям создаете абсолютно равные (т.е. обеспеченные не только формально, юридически и морально, но и реально, т.е. прежде всего экономически) условия интеллектуального, психического развития (и притом с колыбели), либо вы создаете систему привилегий в отношении социальных условий для детей, уже до школы попавших в более благоприятные условия развития» [9; 375].

Ну а если требуемые условия уже существуют или, по крайней мере, есть экономические предпосылки для их формирования, можно ли быть уверенным, что всестороннее развитие станет потребностью каждого индивида? И сам Э.В.Ильенков опасался того, что вместо обучения обращению со всем богатством культуры, ставшей доступной индивиду, формальный владелец материальных и духовных сокровищ, созданных умом человечества, будет «отплясывать твист или пить портвейн». Но опасаясь этого, он ясно понимал, что дело заключается в нашем неумении привить каждому молодому человеку личной потребности в расширении духовного багажа, сделать эту потребность основным жизненным интересом индивида. Более того, это свое неумение воспитывать в каждом человеке с момента его рождения такие специфические человеческие качества, как ум, совесть, чувство собственного достоинства, уважение к личности другого человека мы всячески оправдываем ссылками на объективные законы, условия, обстоятельства, которые не позволяют каждому человеку состояться в качестве «универсально развитой личности». И уже с первых ступеней социализации человека выстраиваем иерархию «одаренных» — «талантливых» — «конкурентоспособных» и «обыкновенных» — «средних» — «несостоятельных». Для одних у нас предназначены элитарные образовательные учреждения, а другие, кому мы не сумели помочь развить его способности, вынуждены выживать в условиях «конкурентоспособности», подчиняясь законам биологического отбора. Поэтому для Э.В.Ильенкова подлинный гуманизм означает не что иное, как открытие каждому человеку доступа к условиям целостного развития, к условиям развития способности самостоятельно мыслить, что и должна делать любая по-человечески устроенная школа. Именно там и реализуется гуманистический идеал — рождается личность, умеющая самостоятельно определять пути своей жизни (а не подчиняться «отчужденным» формам), свое место в ней, свое дело, интересное и важное для всех, в том числе и для самого человека. «Ум, способность самостоятельно мыслить, формируется и совершенствуется только в ходе индивидуального освоения умственной культуры эпохи. Он, собственно, и есть не что иное, как умственная культура человечества, превращенная в личную «собственность», в принцип деятельности личности... Он — индивидуализированное духовное богатство общества... А говоря попросту, ум (талант, способность и т.д.) представляет собой естественный статус человека, норму, а не исключение» [11; 157, 158].

Известный казахстанский философ и общественный деятель Ж.М.Абдильдин пишет о том, что мы должны учиться быть людьми, подключаясь к контексту культуры, приобщаясь к общественным формам жизнедеятельности, к духовным и материальным ценностям. С точки зрения гуманизма, которую отстаивает Ж.М.Абдильдин, причина пороков обнаруживается не в индивиде самом по себе,

а в той форме социальных отношений, в той форме социального разделения труда, которая уродует человека, воспитывает однобоко и потому должна быть совершенствована. Не потому злобен, коварен, завистлив человек, не потому глупы, неталантливы иные люди, что таковыми их создала природа. Необходимо сами обстоятельства сделать человеческими. Реальный гуманизм, еще раз напоминает нам философ, есть революционное изменение социальных отношений, строительство такого общества, которое выявит талантливость, универсальность каждого человека, его нравственное совершенство, способность к бескорыстному творению добра и красоты [12; 159].

Призвание, назначение, задача каждого — всесторонне развивать свои способности. Вся наша жизнь — решение задач. И надо воспитывать умение самостоятельно решать задачи, а не давать готовые рецепты. Только приобщая к логике борьбы, логике решения задач, можно воспитать способность творчески мыслить, находить новое и не бояться его. Делать работу, которая по душе, — к этому мы стремимся. Но надо идти еще дальше — утверждает Ж.М.Абдильдин. Через осуществление призвания — к осуществлению гражданственности, к воспитанию ответственности, социальной активности, причастности к общему делу. Необходимо, чтобы рост материальных возможностей постоянно сопровождался повышением нравственного и культурного уровня людей. Люди будут утверждать себя через богатство своей личности, через обладание сокровищами мировой культуры, а не через обладание вещами. Задача в том, чтобы, повышая благосостояние народа, создать человека, способного по-человечески потреблять, а это значит — приобщить каждого к непреходящим ценностям культуры. Творчески освоить культурные ценности способен только тот, кто одновременно творчески трудится, сам развивает духовную и материальную культуру. Творческий труд является проявлением свободы, условием достойной и счастливой жизни человека, ключевым принципом его всестороннего развития [12; 161–163].

Мечты о целостном, универсальном человеке высказывались давно, констатирует Ж.М.Абдильдин, но общество, к сожалению, по-прежнему создает условия для формирования «частичного», одностороннего, однобокого индивида, превращенного в винтик, в послушный механизм. Однако для решения своих многочисленных проблем современное общество реально нуждается во всесторонней, полноценной личности. Творческая, интересная работа — не только для избранных, «одаренных». Каждый способен свободно развивать свои способности, самоутверждаться, самоосуществляться как личность — таково философско-педагогическое кредо Ж.М.Абдильдина. Каждый отдельный человек мыслит постольку, поскольку становится социальным наследником материальной и духовной культуры предшествующих поколений. Только в обществе ребенок включается в контекст культуры, учится мыслить. Ведущим принципом творческого, продуктивного мышления является умение ставить проблемы, выдерживать напряжение противоречий, находить способы их разрешения [2; 172]. Способность мыслить, настойчиво проводить свою мысль философ, надо воспитывать с детства. Проблема обучения — одна из фундаментальных проблем формирования развитой личности. И поэтому по-прежнему остается актуальной разработанная Ж.М.Абдильдиным и его единомышленниками программа обучения, построенная на принципах диалектической логики. В этой программе детей вводят в науку не с конца, не с сообщения готовых результатов — обучение начинается с того процесса, с которого начиналась сама наука, — с постановки вопросов, проблем, выяснения конфликтных ситуаций. Ведь известное еще не есть познанное. Только когда ребенок пройдет путь формирования научной истины, сам войдет в напряженный мир поисков и проблем, он получит понятие об изучаемом предмете. Тогда не будет нужды тренировать память, насильно вдалбливать какую-то сумму знаний. Исчезает само понятие «неспособный ученик». Верно, что способность мыслить нельзя «подарить» в виде готовых правил на все случаи жизни. Но ссылки на природную неспособность мыслить — лишь оправдание лживого нежелания педагога создать условия, в которых бы рождалась и формировалась такая способность. Подобная позиция, доказывает Ж.М.Абдильдин, не согласуется с научной и диалектической концепцией мышления. Перспективная установка обучения — вовсе не специализированные школы. Каждый здоровый ребенок может освоить предметный мир культуры, развить свое умение мыслить, сформировать подлинно человеческий разум [12; 173, 174]. Но возможно это только в том случае, «когда человек с малых лет, со школы, с первых дней трудовой деятельности реально вовлекается в напряженную, содержательную жизнь общества», решает задачи, «соответствующие его возрасту и социальному развитию» [13; 20].

Реализуя все богатство идей философии образования в нашей социально-исторической практике, мы, безусловно, сможем «поставить дело таким образом, чтобы каждый человек не только видел эко-

номический эффект своего труда, но и социально развивался, постигал политическое и нравственное значение своей деятельности» [13; 20].

References

- 1 Moiseyev N.N. *New civilization begins with educational programs* // Ecology and life, 2011, № 8, p. 4–8.
- 2 Mukushev B.A. *The problem of forming a non-linear way of thinking personality* // Alma mater = Bulletin of high school, 2009, № 4, p. 15–22.
- 3 Safonov K.B. *Modernization of education. Problems of innovative development of society* // Alma mater = Bulletin of high school, 2012, № 10, p. 22–25.
- 4 Karpov S.A. *The modern theory of science education: problems of formation* // Problems of Philosophy, 2010, № 5, p. 15–24.
- 5 Kudaibergenov B.K., Goncharova K.L. *Computer science and society: social and philosophical analysis*, Almaty: Kazakh University, 2004, 103 p.
- 6 Izotov M.Z. *Social and philosophical problems of education in independent Kazakhstan* // Proceedings of National Academy of Sciences of Kazakhstan. Series of social sciences and humanities, 2011, № 6, p. 52–59.
- 7 Izotov M.Z. *Philosophical and methodological problems of improving the quality of education in the context of human capital* // Proceedings of the National Academy of Sciences of Kazakhstan. Series of social sciences and humanities, 2012, № 4, p. 8–15.
- 8 Pyenkov Ye.V. *What is personality?* // How to start a personality / Ed. R.I.Kosolapov, Moscow: Politizdat, 1979, 238 p.
- 9 Pyenkov Ye.V. *Philosophy and culture*, Moscow: Politizdat, 1991, 464 p.
- 10 Pyenkov Ye.V. *Art and the communist ideal: featured articles on philosophy and aesthetics*, Moscow: Art, 1984, 352 p.
- 11 Pyenkov Ye.V. *Of idols and ideals*, Moscow: Politizdat, 1968, 319 p.
- 12 Abdildin J.M. *Time and Culture: reflections of a philosopher*, Almaty: Alash, 2003, 477 p.
- 13 *Dialectics and ethics* / Ed. J.M.Abdildin and L.M.Archangelsky, Alma-Ata: Nauka, 1983, 304 p.

Б.Ы.Кәріпбаев, П.П.Солощенко

Әлеуметтік модернизация контекстіндегі білім беру мәселесі

Мақалада әлеуметтік жүйенің іргелі элементтері түріндегі білім беру мәселесі қарастырылды. Әлеуметтік модернизацияның жалпы процесіндегі білім беру жүйесін жетілдірумен байланысты философиялық идеялар ұсынылды. Әлеуметтік өзгерістер мен білім берудің өзара әсерлесуінің әдіснамалық және әлеуметтік-философиялық аспектілері талданды. Гуманистік ойлау ұстанымдары жағынан білім беру мәселесін шешу қажеттілігіне дәлелдер келтірілді.

B.I.Karipbayev, P.P.Soloschenko

The problem of education in the context of social modernization

The problem of education as a fundamental element of the social system. Offered philosophical ideas related to improving the education system in the overall process of social modernization. Analyzes methodological and socio-philosophical aspects of interaction of social transformation and education. Advance arguments the need to solve the problems of education from the standpoint of humanistic thinking.

П.П.Солощенко, С.Н.Михаленя

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: 0mikhalenya@gmail.com, p_soloschenk@mail.ru)*

Философские аспекты политической модернизации в Казахстане

В статье проанализированы актуальные для современного казахстанского общества политические процессы. С позиций философского подхода показана специфика казахстанской политической модернизации. Рассмотрены проблемные и перспективные тенденции активизации участия казахстанцев в обсуждении и решении вопросов политической модернизации. Аргументировано требование сохранения и укрепления внутривнутриполитической стабильности, национального единства, консолидации политических сил в казахстанском обществе.

Ключевые слова: политическая модернизация, политическая активность, внутривнутриполитическая стабильность, национальное единство, политическая консолидация.

Противоречивый, неоднозначный характер современной действительности, коренные культурные, социально-экономические, политические перемены, сопровождающиеся существенными трансформациями различных сфер деятельности, переоценкой прежних ценностей и идеалов, утратой привычных представлений и жизненных установок, делают особо актуальной для каждого человека проблему социальной и нравственной ответственности. Расширение социального пространства, связанного с самостоятельными и самодеятельными формами экономической и политической деятельности, заставляет задуматься о самоактуализации каждого человека, а значит, о роли и месте каждого человека как личности в историческом развитии и социальном творчестве. Вместе с тем постепенное высвобождение людей из-под власти тоталитарных и авторитарных установок сознания, отказ от командно-административных методов управления социальными преобразованиями, распространение критических принципов мышления в процессе общения не только способствуют утверждению новых условий свободного и творческого развития человека, но и предоставляют возможности для проявления стихийных форм индивидуального самовыражения, которые, будучи не подкрепленными ответственностью, становятся основой для деструктивных субъективистских действий. Поэтому одной из важнейших задач любого общества, стремящегося к самоорганизации на демократических началах, является создание условий, позволяющих человеческой индивидуальности проявить свою неповторимость в реальном социальном действии, в сфере реальных взаимоотношений с другими людьми, проявить себя в качестве личности в действиях действительно важных, значимых не только для себя, но и, в первую очередь, для других. Именно о такой личности размышлял известный советский философ Э.В.Ильенков, когда писал, что подлинная личность — это та, в которой «сконцентрировано, как в фокусе, социально значимое (то есть значимое для других) дело их жизни, ломающее косные штампы, с которыми другие люди свыклись, несмотря на то, что эти штампы уже устарели, стали тесны для новых, исподволь созревающих форм отношений человека к человеку» [1; 233]. Обращаясь к исследованию процесса политической модернизации в Казахстане, мы исходим из убеждения, что нельзя провести строгую границу между жизнью отдельного человека, его «частными» интересами и жизнью общественной. В нашем понимании жизнь человека в обществе и его положение как гражданина определенного государства являются необходимыми предметами размышления каждого ответственного индивидуального сознания. Поскольку, как заметил еще Аристотель, государство существует «не просто ради существования, но скорее ради благой жизни» [цит. по: 2; 281] и появляется государство только тогда, когда «создается общение ради благой жизни между семьями и родами, ради совершенной и достаточной для самой себя жизни» [цит. по: 2; 281]. Соответственно, основным элементом любой политической системы как способа решения проблем, важных для всего общества, является наличие прямой зависимости между совершенствованием нравственных устоев отдельного человека как личности и совершенствованием порядка общественной жизни, действующих в ней социальных норм и учреждений.

Основная же трудность в культивировании указанного элемента, с нашей точки зрения, заключается в том, что в своей повседневной деятельности человек, по преимуществу, опирается на более простые и доступные средства, воздействующие на ситуацию внешним образом, и старается избегать

средств более трудных, связанных с изменением своего отношения к действительности, с самоизменением. Так и в своей общественной жизни человек, по мере усложнения создаваемых им же самим политических порядков, все в большей мере привыкает к мысли о том, что совершенствование общественных порядков и нравов зависит от предлагаемых политическим руководством реформ и преобразований, а «задача внутреннего нравственного и духовного исправления и улучшения людей по сравнению с этим отступает на задний план, считается, по меньшей мере, задачей второстепенной, менее существенной, и на нее не возлагается больших надежд в деле общего улучшения жизни» [3; 456]. Поэтому, связывая процесс политической модернизации в Казахстане, в первую очередь, с усилением активности граждан, раскрытием их творческого потенциала, вследствие чего будет «расширяться стремление людей активнее защищать свои права и свободы, повысится степень самоорганизации общества» [4], мы обращаемся к поиску тех мировоззренческих установок, которые будут способствовать формированию у подавляющего большинства граждан сознания личной ответственности за организацию эффективной политической системы в казахстанском обществе.

Опыт первых лет казахстанского суверенитета, связанный с преодолением материальных трудностей и последствий крушения прежней социальной системы, показал, насколько опасен для общества именно духовный кризис. «Многие казахстанцы оказались в состоянии фрустрации, испытывая апатию, чувство потери перспективы исторического развития, растущую неуверенность в завтрашнем дне, обесценивание стимулов созидательной деятельности, неопределенности своего места в социальных процессах. Находясь в состоянии душевного дискомфорта, подавляющее большинство населения Казахстана фактически жило одним днем и было замкнуто на элементарном выживании» [5; 44]. Именно в этот непростой для Казахстана исторический момент появилась ясная и четкая политическая цель, требующая нравственного и ответственного отношения каждого гражданина к своим общественным обязанностям. Эта цель была сформулирована Президентом Республики Казахстан Н.А.Назарбаевым в «Стратегии становления и развития Казахстана как суверенного государства». Ее основная идея была связана с выбором концептуальной модели развития Казахстана как общества открытого типа, демократического, миролюбивого государства. Н.А.Назарбаев заявил: «В Казахстане будет не либеральный или народный капитализм, не истинный или модернизированный социализм, а просто нормальное демократическое общество, с многоукладной рыночной экономикой, открывающей каждому человеку равные возможности самостоятельного выбора и экономического самоопределения в реализации своих экономических, социальных, национальных и политических интересов» [6; 67]. Предлагая не очередной утопический проект немедленного перехода на новый уровень социально-экономического и политического развития страны, а конкретный план постепенного движения по пути социально-экономического реформирования и политической модернизации, Н.А.Назарбаев назвал основные принципы демократического переустройства казахстанского общества, открыто признавая всю сложность их реализации. Говоря о том, что псевдодемократические институты, существовавшие в советском обществе, рухнули под напором стремительных перемен, Н.А.Назарбаев подчеркнул: «мы хотим создать в республике осязаемую демократию, которая вырастет из реальной жизни, на общечеловеческой и, вместе с тем, специфически казахстанской основе». Президент отметил, что для казахстанского общества необходима система реальной демократии, которая обеспечит «полное равенство и одинаковую свободу всем людям, живущим в нашей республике..., экономическую, духовную и политическую свободу личности для максимальной реализации всех потенциальных возможностей каждого человека» и позволит Казахстану стать полноправным членом мирового сообщества. При этом важно помнить о том, что «демократия — не медицинская прививка от тоталитаризма, не лекарство, приняв которое, с детства больной человек сразу выздоровеет. Наивно думать, что демократическое общество и рыночную экономику сознательно жаждут все... Поэтому мировоззренческие и психологические стереотипы людей... — едва ли не самое главное препятствие на пути проводимых нами широких экономических преобразований, принципиальными целями и ориентирами которых являются рынок, экономическая свобода личности, самостоятельность товаропроизводителей, конкуренция» [6; 106, 107].

Современные исследователи процесса политической модернизации в Казахстане, анализируя уже пройденный страной исторический путь, уверены в том, что казахстанские реформы в политической сфере соединили в себе лучшие достижения европейского и азиатского пути. Их отличительная особенность состоит в том, что это «не эклектический механизм, в рамках которого отсутствует выбор и отбор, а синтез уникальной материи политического и экономического реформирования, которая, в конечном счете, и определяет логику казахстанского пути» [5; 5]. Вступая в фазу «нового ин-

дустриально-инновационного развития, системной модернизации всех сторон общественной жизни, мы опираемся на достижения прошлого в самом широком контексте — от исторических традиций до завоеваний периода независимости. В соединении традиций и инноваций, в сплоченности народа Казахстана, в его творческих возможностях — залог успешного выполнения поставленных задач» [5; 5, 6]. В этом отношении роль научного сообщества по разработке эффективных прогнозов и проектов дальнейшего политического реформирования становится все более ответственной.

Известный казахстанский философ А.Н.Нысанбаев, размышляя о трудностях процесса демократизации, справедливо отмечал, что в Казахстане формируется институциональная демократия, но отсутствует внимание к институциональной этике. Поэтому те или иные проекты общественного развития, выдвигаемые различными политическими силами, не находят в обществе широкой социально-психологической поддержки. В условиях правового нигилизма, отчуждения и злоупотребления властью, социальной поляризации общества происходит рост взаимного недоверия граждан и политических институтов. И гражданское общество не вырастает автоматически из институциональной демократии. Необходимы факторы нравственного, аксиологического характера. В этом смысле А.Н.Нысанбаев соглашается с мыслью К.Поппера о том, что демократия будет успешно функционировать лишь в обществе, разделяющем ценности свободы и терпимости. Она не будет работать в обществе, которое не имеет понятия об этих ценностях. Демократия может способствовать сохранению свободы, но не может создать свободу там, где граждане не нуждаются в свободе [см.: 7; 342, 343]. Поэтому содержательный характер процесса политической модернизации в Казахстане, с нашей точки зрения, во многом зависит от усилий самой власти по созданию благоприятных условий для реализации демократических принципов социальной организации в повседневной жизни людей. Современная политологическая теория настаивает на том, что для стабильного укоренения и развития демократии необходимы стройное и системное агрегирование коллективных мнений и хотя бы относительная свобода их артикуляции (выражения). Без необходимого пакета «прав человека и гражданина», включающих в себя свободы совести, слова, участия, собраний и мирных массовых акций, сами основы демократического процесса могут быть подорваны и заменены химерой, которую часто называют «латиноамериканской моделью» гражданского общества, где государство само создает институты для диалога с самим же собой. Формируя, таким образом, исключительно замкнутую среду принятия решений, государство рискует попасть в волну снижения собственной эффективности, вызванную отсутствием диалога по ключевым вопросам развития и роста, что негативно скажется не только на эффективности общественного управления, но и на стабильности конкретного властного политического режима [см.: 8].

В нашем понимании современная политическая организация общества является результатом взаимодействия органов государственной власти и населения, которое представлено в различных общественных организациях, начиная от объединения собственников жилья и до политических партий. Основой успешного функционирования первых является эффективная система законодательства (правовое государство), условием возникновения вторых — постепенное отделение общества как свободной деятельности людей от государства. Следствием такого отделения и явилось возникновение и устойчивое существование различных организаций — политических партий, союзов, движений, которые выступают основным звеном связи между государственными органами власти и основной массой населения. Многие ученые правомерно утверждают, что в идеале демократическое государство есть государство, основанное на общественном мнении. Общественное мнение есть отношение массового сознания к тому или иному социально значимому событию на какой-то момент времени. Оно и выступает практическим звеном в той самой обратной связи между властью и объектом управления — народом, который и оценивает полученные в обществе результаты, степень их отклонения от первоначально поставленных целей.

В государствах, далеких от демократических принципов управления, обратная связь от объекта управления к субъекту управления, т.е. от народа к власти, бывает весьма затрудненной, а порою вообще может отсутствовать. Ведь проблема обратной связи состоит в том, что информация о процессах, реально происходящих в толще народа, должна идти по другим каналам связи, чем властные распоряжения, идущие сверху вниз — от высших органов власти до рядового исполнителя. Если в обществе отсутствует сколько-нибудь свободное выражение мнения, отсутствует общественная мысль в форме публицистики, литературной критики, открытых выступлений интеллигенции, то власть фактически оказывается без достоверной информации о результатах своей деятельности. Это обстоятельство приводит к резкому снижению эффективности управления, особенно в условиях, ко-

гда государство стремится направить общество по пути ускоренного развития. В конечном итоге власти теряют контроль над происходящими процессами в обществе, и наступает управленческая катастрофа, вызывающая революционные потрясения. В демократически устроенном обществе вмешательство государственной власти в ход общественных процессов строго ограничивается правовыми законами, которые принимает парламент или другой законодательный орган власти.

В связи с усложнением современного общества, ростом численности населения, разнообразных форм объединения людей и отношений между ними во всем мире наблюдается рост самоуправленческих тенденций. Самоуправление, т.е. управление со стороны организаций, выведенное за рамки государственной административной власти, давно уже является нормой во многих странах мира, особенно в малых городах, в сельской местности, в производственных и научных организациях, в творческих объединениях. Политическая жизнь в современном обществе приобрела широкие масштабы и разнообразные формы. Самые различные партии и политические организации пытаются уловить настроение тех или иных слоев населения, завоевать к себе доверие, стать их представителями в законодательных органах власти.

Современная цивилизация вступила в новый этап своего развития, получивший название информационного общества. Появление компьютерной техники в массовых масштабах, возникновение локальных и мировых сетей общения и обмена информацией свидетельствуют о формировании новой технологической основы функционирования общества. В ходе становления информационного общества сталкиваются и борются две тенденции в использовании информационной техники и информационных возможностей для более эффективного управления обществом. С одной стороны, многое делается для того, чтобы современное общество превращалось не просто в массовое общество, а в общество массового информационного манипулирования человеческим сознанием. Основная задача здесь — добиться жесткого программирования выбора, который должен делать человек в конкретных ситуациях. Потребительский выбор, идет ли речь о политике или поп-звезде, о вещах или идеях, оказывается единственным творческим актом свободы человека. Люди в обществе массовой манипуляции все больше перестают быть творцами собственной истории. Они начинают жить в виртуальном, иллюзорном мире, который тщательно планируется и создается средствами массовой информации. Если же событие, политик, идея оказались незамеченными в информационном пространстве, они как бы и не существуют в реальной действительности. Массовому сознанию они остаются неизвестными.

Другая тенденция, также пробивающая себе дорогу в современном мире, представлена в виде первых ростков возникающего коммуникативного общества, т.е. общества, основанного на различных формах свободного общения людей между собой. Одним из создателей теоретической модели коммуникативного общества стал немецкий философ и социолог Ю.Хабермас. Он полагает, что между властью, государственно-политическими структурами и частной сферой гражданской жизни (предпринимательством, семейной жизнью и т.д.) должны располагаться автономные, самостоятельные объединения граждан. Цель деятельности этих объединений — достижение взаимопонимания и согласия между различными социальными слоями в обществе. Средством их достижения выступают непрерывный диалог, непрерывное общение людей, взаимный обмен информацией, аргументами в пользу своей точки зрения, выслушивание иных мнений. Причем все стороны, участвующие в диалоге, исходят из намерения достигнуть согласия [см.: 9,10].

Вектор политической модернизации в Казахстане связан именно с этой тенденцией и обозначен следующим образом: «Следует развивать самоорганизующие начала в жизни казахстанцев, в том числе органы местного самоуправления, «осовременить» институты гражданского общества, которые должны стать действенными инструментами реализации социальных инициатив граждан» [4]. Участие в политической жизни является непосредственным показателем самоопределения личности, реальной востребованности ею своих прав, выражением понимания человеком своего статуса социального субъекта и своих возможностей по изменению общественных порядков. Именно участие конкретного индивида в политике, в конечном счете, показывает, насколько эта сфера жизни способна служить не только интересам крупных социальных групп, но также запросам и чаяниям рядового гражданина, обычного человека. Политическая активность социального субъекта является одной из основных форм, используемых человеком для достижения своих собственных, индивидуально осознанных целей. Причем данная форма реализации личных потребностей формируется в процессе взаимодействия индивида с правительством, органами власти, другими политическими институтами и силами. Благодаря такому инструментальному отношению к политике, индивидуальное «участие»

характеризует только конкретные формы практических действий человека, независимо от их мотивации или условий осуществления. Иными словами, к «участию» относятся только реально совершаемые в политике действия индивида. Осуществляя такие действия, индивид переступает через порог того умозрительного отношения к политическим событиям, которое выражается в эмоциях, оценках, суждениях и иных сугубо идеальных реакциях. В этом смысле политическое участие предстает как качественно иной практический уровень включенности индивида в политическую жизнь, заставляющий его совершать там конкретные поступки [см.: 11].

Практические и целенаправленные формы политического участия характеризуются масштабом и интенсивностью. Например, индивид может участвовать в решении местных или общереспубликанских вопросов, заниматься постоянной активной деятельностью по организации избирательных кампаний, а может изредка принимать участие в выборах — и все это будут разные по значимости и интенсивности формы его политического участия. Непосредственно характеризуя поступки индивида, политическое участие дает косвенную аттестацию и самой политической системе, т.е. той внешней среде, которая сопутствует или препятствует политическим действиям граждан. Так, в одних политических системах индивид имеет возможность практически реагировать на затрагивающие его поступки властей, предпринимать те или иные действия в качестве реакции на сложившуюся в стране (регионе) ситуацию, а в других то же стремление действовать натывается на жесткость и неприспособленность политических структур к такого рода желаниям индивидов. Например, во многих демократических странах широко распространены судебные процессы, в которых рядовые граждане оспаривают действия правящих структур. В то же время в тоталитарных и деспотических государствах невозможны не только индивидуальные, но и групповые формы политического участия человека (в виде деятельности партий, общественно-политических движений и т.д.). Так что разнообразие форм политического участия неизменно определяется наличием условий и разветвленностью структур, способных воспринимать индивидуальные запросы граждан к власти [см.: 12].

У казахстанцев существует уникальный исторический шанс превратить наше государство из чисто формального объединения граждан в единство, сплоченное общими ценностями. Единство, в котором отдельные члены общества не исключают друг друга, а, напротив, взаимно полагают себя один в другом, солидарны между собой; когда они не исключают социального целого, а утверждают свое личностное бытие на единой основе; когда это социальное целое не подавляет и не поглощает личностной самореализации, а раскрывая себя в каждом конкретном человеке, дает ему полный простор в себе, когда все люди равны в своем чувстве собственного достоинства и в своем праве на участие в общем деле социального совершенствования. Наверное, тогда мы начнем понимать, что истинное величие человека и подлинность его личности заключаются не в занятии какой-либо должности и в продвижении по лестнице социальной иерархии, а в свободном и сознательном достижении социального благополучия для всех и каждого. И личность, занимающая активную политическую позицию, ответственно и сознательно участвующая в процессе политической модернизации, будет формироваться только в таких социальных условиях, в которых есть свобода действительного развертывания человека в реальных делах, во взаимоотношениях с другими людьми, свобода расширения сферы творческой деятельности каждого человека. Поэтому будем помнить о том, что «слишком велика цена политики, ставящей во главу угла личные амбиции, попытки монополизировать право на истину» [13; 253].

References

- 1 Piyenkov E.V. *What is personality?* // How to start a personality / Ed. Kosolapov R.I., Moscow: Politizdat, 1979, 238 p.
- 2 Asmus V.F. *Ancient Philosophy*: 3 ed., Moscow: Higher school, 2001, 400 p.
- 3 Frank S.L. *Spiritual foundations of society*, Moscow: Republic, 1992, 511 p.
- 4 Nazarbayev N.A. *Social modernization of Kazakhstan*: Twenty steps to a Society of General Labor [electronic resource] // Memorial [site]. URL: www.kazpravda.kz (date accessed 06.02.2013).
- 5 Bisembayev A.A., Koishybayev G.T. *The basic elements of a political design in the Republic of Kazakhstan. Methodology Kazakhstani reforms*, Astana: «Publishing and Printing Center», 2010, 188 p.
- 6 Nazarbaev N.A. Selected speeches. Vol. II: 1991–1995, Astana: Saryarka, 2009, 670 p.
- 7 Nysanbayev A.N. *The philosophy of understanding*, Almaty: Home Edition «Kazakh entsiklopediyasy», 2001, 544 p.
- 8 Thelin K. *Democracy and Identity: correlation with uncertainty* // Scientific news magazine «Peace and Politics» [electronic resource] // Memorial [site]. URL: <http://mir-politika.ru> (date accessed 11.02.2013).

9 Habermas J. *Democracy. Mind. Morality: moscow lectures and interviews*, Moscow: Kami: ACADEMIA, 1995, 245 с.

10 Habermas J. *Reconciliation through the public use of reason. Remarks on John Rawls's political liberalism* // *Problems of Philosophy*, 1992, № 4, p. 53–67.

11 Buluktayev Y.O. *Political modernization as a vector of democratic development* // *Sayasat–Policy*, 2011, № 8, p. 72–75.

12 Zhankuliyeva C. *Political modernization: Theory and specificity of Kazakhstan* // *Analytic = Analytical Review*, 2011, № 5, p. 109–115.

13 Nazarbayev N.A. *Without the right and left*, Moscow: Young Guard, 1991, 254 p.

П.П.Солощенко, С.Н.Михаленя

Қазақстандағы саяси модернизацияның философиялық аспектілері

Мақалада қазіргі заманғы Қазақстан қоғамы үшін өзекті болып саналатын саяси процестер талданды. Философиялық көзқарас тұрғысынан қазақстандық саяси модернизацияның ерекшелігі көрсетілді. Саяси модернизацияның мәселелерін шешуде және талқылауда қазақстандықтардың қатысуын белсенді етудің мәселелері және болашақтағы тенденциялары қарастырылды. Ішкі саяси тұрақтылықты, ұлттық бірлікті, Қазақстан қоғамындағы саяси күштердің консолидациясын нығайту және сақтаудағы талаптарға дәлелдер келтірілді.

P.P.Soloschenko, S.N.Mihalenyа

Philosophical aspects of political modernization in Kazakhstan

In this article analyzes topical to contemporary Kazakh society political processes. From the standpoint of a philosophical approach shows specificity of Kazakhstan's political modernization. Considered problematic and future trends increase the participation of Kazakhstan in the discussion and resolution of issues of political modernization. The requirement is argued to preserve and strengthen political stability, national unity and consolidation of political forces in the Kazakh society.

Paolo De Lucia

Università degli Studi di Genova, Genov (E-mail: paolo.delucia@unige.it)

Italianita e cattolicesimo in Giovanni Gentile

Il lavoro analizza i problemi di comprensione ideologica delle varie fasi della filosofia italiana in quale si riferiscono ad un sistema assiologico della visione spirituale cattolica. Questa analisi è offerta attraverso lo studio del concetto originale del filosofo italiano Giovanni Gentile, che tenta di creare in modo diverso concetti filosofici e religiosi che riflettono la vista spirituale, socio-culturale del mondo. Grande importanza è dedicata all'analisi delle principali categorie di concetti che costituiscono la principale teoria filosofica di base della religione. Attraverso l'analisi del patrimonio creativo di Giovanni Gentile, l'autore va alle generalizzazioni sociali e filosofiche generali, universali, che a loro volta delineano più accuratamente delineano la ricerca spaziale di Paolo de Lucia.

Keywords: Religion, philosophy, christianity, value, revival, humanism, society, state, law, tradition.

Come è noto, le gentiliane *Origini della filosofia contemporanea in Italia*, insieme alla crociana *Letteratura della nuova Italia*, costituiscono il frutto più cospicuo del tentativo — in larga misura riuscito — compiuto dai due diòscuri della filosofia italiana del primo Novecento, di imporre l'idea di una tradizione nazionale, filosofica e letteraria, che ritrova sé stessa, si compatta e si europeizza, nel momento in cui — lungo l'asse Spaventa-Gentile, e lungo l'asse De Sanctis-Croce — si pone alla sequela dei principi, speculativi e critici, scaturiti dalla grande lezione dell'idealismo classico tedesco [1].

Sviluppando spunti di Rosmini, Gioberti, e del fratello, Bertrando Spaventa aveva elaborato la teoria di una plurisecolare circolazione della speculazione filosofica europea, secondo la quale le prospettive elaborate dai filosofi italiani del Cinquecento, da intendersi come manifestazioni di un pensiero dell'immanenza, sarebbero state soffocate, in patria, dall'avvento della Controriforma, mentre avrebbero trovato compimento e sviluppo nei Paesi europei meno condizionati dall'oppressiva ipoteca religiosa e chiesastica, per poi riaffacciarsi in Italia attraverso le istanze «trascendentali», ravvisabili nel pensiero di Galluppi, Rosmini e Gioberti.

Orbene, intervenendo tredici anni or sono sull'*antica sapienza italica*, Paolo Casini intese liquidare la tesi che a tal mito in molti sensi succedette: proprio la dottrina spaventiana della circolazione della filosofia italiana nel corpo vivente della filosofia europea.

Secondo l'autorevole studioso, infatti, tale dottrina, che venne opposta da Spaventa al mito suddetto, non sarebbe stata meno deformante di esso, ma lo avrebbe semplicemente surrogato per quasi un secolo [2; 297].

«La teoria della circolazione,» — infatti — «era una sorta di *monstrum*, che banalizzava ulteriormente i percorsi schematici delle *Vorlesungen* hegeliane sulla storia della filosofia. Occultava l'influenza incalcolabile che Ficino e Pico avevano avuto in tutta Europa fino alla metà del Seicento; laicizzava artificiosamente la riflessione del tardo Rinascimento, ne tagliava fuori non soltanto le correnti ermetizzanti e occultiste, ma l'intera vicenda di Galileo e la rivoluzione scientifica da Bacone a Newton; riduceva Campanella e Bruno al ruolo paradossale di precursori di Cartesio e Spinoza, e via dicendo. Spaventa fissò *a priori* confini molto stretti attorno alla nazionalità della filosofia. Il suo schema speculativo, riduttivo e singolarmente povero, soprattutto nella forma adottata e svolta da Gentile, impose gravi inibizioni alla storiografia filosofica italiana fino alla metà del Novecento. I momenti centrali dell'intreccio tra pensiero italiano e pensiero europeo, esclusi nel 1861 dalla «circolazione del pensiero italiano», sono tornati lentamente in piena luce nella storiografia dell'ultimo cinquantennio soltanto dopo il tramonto dell'egemonia idealistica, soprattutto ad opera di studiosi refrattari al fascino dell'hegelismo»[3; 307–308].

È allora evidente che in altri ambiti andrà cercata l'originalità del contributo di Gentile alla edificazione di una costituenda filosofia della nazione italiana, che faccia tutt'uno con una lettura *filosofica* del nostro Risorgimento.

Ora, dati i visibili, strettissimi legami che intercorrono — in generale — tra italianità e Cattolicesimo, sembra opportuno interrogarsi altresì circa il modo in cui Gentile ha pensato il ruolo dell'Italia all'interno della vicenda storica della Chiesa cattolica.

«Io sono cristiano, perché credo nella religione dello spirito. E sono anche cattolico, perché credo che il cristianesimo sia una chiesa; e non ci può essere altra chiesa cristiana che la cattolica. (Chi dice chiesa dice comunione, e la comunione non può essere che universale)».

Le parole appena citate costituiscono l'*incipit* della prima stesura del testo di quella conferenza su *La mia religione* che Gentile tenne a Firenze il 9 febbraio 1943 [4; 73], e che nell'ambito della vicenda biografica ed intellettuale del pensatore siciliano costituisce una specie di *unicum* [5]. In questa sede, del brano appena citato a noi interessa sottolineare la sostanziale valenza ecclesiologica: la teorizzazione, cioè, della piena identità tra la Chiesa di Gesù Cristo e la Chiesa cattolica.

Sarebbe tuttavia fuorviante leggere in quelle parole la tendenza ad una eccessiva dilatazione del ruolo di quest'ultima in ordine alla espressione storica della esperienza cristiana. Ne è prova il fatto che discorrendo del volume di Giovanni Semeria [6] su *Dogma, gerarchia e culto nella Chiesa primitiva* [7], Gentile critica a fondo l'interpretazione letterale del brano evangelico che mostra Gesù mentre attribuisce all'apostolo Simone il nuovo nome di Pietro, assegnandogli appunto il ruolo di pietra o roccia sulla quale verrà a fondarsi la Chiesa [8]. Dal punto di vista del Nostro, le parole del Cristo, per essere rettamente intese, vanno lette alla luce della precedente confessione di fede, nella quale Simone ha riconosciuto in Gesù il Figlio del Dio vivente, e quindi vanno interpretate nel senso che il cristianesimo e la Chiesa sorgono semplicemente in virtù della fede nella divinità di Gesù [9; 9–11].

Ciononostante, Gentile nella *Mia religione* non manca di sottolineare il fatto che la libertà del credente, il quale ha liberamente aderito ai dogmi proposti come rivelati, necessita dell'autorità come della propria norma interiore: la vita cristiana, a ben vedere, si sostanzia proprio del rapporto dialettico tra autorità e libertà. Nella Chiesa, i detentori dell'autorità debbono tenere ferma la consapevolezza del fatto che la cura spirituale dei fedeli ai quali sono preposti, va attuata con le armi dell'amore, dell'indulgenza, del perdono; i medesimi fedeli, d'altra parte, non debbono cedere alla tentazione di provare avversione nei riguardi di coloro che sono investiti del carisma dell'autorità, ma guardare ad essi con amore filiale, e con quel rispetto che si deve a chi, fra l'altro, conta un maggiore numero di anni, ed ha alle spalle una maggiore ricchezza di esperienza [10; 57–60].

Alla dimensione individuale della libertà, si affianca quella collettiva; di fatto, nei secoli del Medio Evo, fu proprio la Chiesa cattolica ad impedire il consolidarsi e l'affermarsi della libertà politica dell'Italia, trovando — in ciò — un fiero avversario, nella persona di Dante Alighieri. In Dante, va ravvisato un autentico profeta di un rinnovamento radicale della civiltà, da attuarsi mediante la riforma della Chiesa. In tale veste, sono degni di figurare al suo fianco soltanto Francesco d'Assisi e Girolamo Savonarola; mentre tuttavia l'empito riformatore di Francesco si ferma all'ambito religioso, e il fervore riformatore di Savonarola finisce schiacciato dall'alleanza tra Chiesa e Stato, Dante rivolge opportunamente il suo sguardo *e* alla Chiesa *e* allo Stato, nella consapevolezza della compresenza in entrambi — in diversa misura — tanto della dimensione spirituale quanto della dimensione temporale della realtà umana [11]. È appena il caso di ricordare che questa interpretazione, ancorché non immune dal rischio dell'enfasi e della retorica, è stata in un certo senso continuata dagli studi di Bruno Nardi e Francesco Ercole, ed ha suscitato l'interesse di Augusto Del Noce [12].

Come è noto, in Dante è ancora ben presente la dottrina medievale che vede nella Chiesa e nell'Impero i rappresentanti di Dio sulla terra. Da questa concezione, conseguiva una prospettiva secondo la quale l'uomo era tenuto a sottomettersi ad una verità e ad una legge che lo trascendevano. Ma in questo modo, secondo Gentile, la cristianità veniva a discostarsi dal significato profondo del cristianesimo, che consisteva e consiste nella valorizzazione dell'uomo, visto come partecipe della natura divina. Da ciò discende che, sul finire del Medio Evo, del messaggio profondo della rivelazione cristiana non si fa banditore l'uomo di Chiesa in quanto tale, ma il letterato umanista [13; 139,146].

Analogamente, secondo Gentile, in quella che potremmo indicare come la storia dello spirito, la Riforma protestante riveste un ruolo assiologicamente inferiore alla funzione svolta dal Rinascimento [14]. «Forse perché il primato della grazia, la proclamazione luterana del servo arbitrio, la depressione delle opere e la salvezza fatta dipendere da tutt'altro che dall'impegno intellettuale e umano dell'individuo offendevano in lui il pensatore dell'atto puro e, potrebbe dirsi, dello *Streben* incessante? [...]. La ragione dell'ostilità risiede nella conseguenza che, almeno per un verso, Gentile non dedusse dalla sua premessa, e cioè dall'orientamento generale del suo pensiero. Risiede, potrebbe dirsi, in una scelta filocattolica che aveva in realtà origini lontane, perché risaliva, se addirittura non si creda di dover chiamare in causa il *Rosmini e Gioberti*, agli scritti antimodernistici» [15; 173–177].

Alla stimolante ermeneusi di Gennaro Sasso, si potrebbe forse conferire una curvatura che collochi la «scelta filocattolica» di Gentile più alle origini del suo pensiero teoretico che alle fondamenta della sua prospettiva religiosa, come attesta in qualche misura il fatto che approntando, alla vigilia della morte, la riedizione del *Rosmini e Gioberti*, il filosofo siciliano vi inseriva una nota, nella quale sosteneva che il suo concetto di «Atto puro» «non è se non lo sviluppo dello stesso trascendentale kantiano-rosminiano, intorno al quale la mia mente giovanile si travagliava quasi mezzo secolo fa» [16].

In ogni caso, in più di una circostanza Gentile sembra procedere nei giudizi in modo scevro da un anticattolicesimo di tipo pregiudiziale: se ne ha un significativo esempio nel fatto che, nella Prefazione alla *Filosofia italiana* di Spaventa, non esita a contrapporre alla tesi spaventiana secondo cui l'assenza di una ininterrotta tradizione filosofica italiana — in età moderna — sarebbe dovuta al presunto ruolo liberticida della Chiesa cattolica, la constatazione di un prevalente interesse, nell'Italia di quei secoli, per le scienze naturali, matematiche e storiche [17].

Del resto, a ben vedere, nemmeno il «caso Galilei», che certo alienò alla Chiesa parecchie simpatie, inducendo una percezione negativa dell'atteggiamento della Chiesa stessa nei riguardi dell'avanzamento del sapere [18; 254–255], poté scalfire quella profonda consustanzialità tra cattolicesimo e spirito nazionale italiano, la quale avrebbe trovato espressione nel carattere intimamente religioso del nostro Risorgimento.

In concreto, alla schiera di coloro che a quell'epoca si ispirarono ad una visione etico-religiosa della vita e della politica, appartennero gli uomini che hanno promosso l'unificazione politico-culturale dell'Italia: Capponi, Rosmini, Manzoni, Mazzini, Cavour, Ricasoli [19; 8–11]. In questi termini, la lettura gentiliana del Risorgimento si qualifica come opposta a quella offerta da un Raffaele Mariano, per il quale Risorgimento nazionale e tradizione cattolica costituiscono due dinamiche storiche sostanzialmente inconciliabili [20; 94].

Proprio Mariano, viene reso oggetto, da parte di Gentile, di una stroncatura senza appello, che si può sintetizzare nella negazione del carattere scientifico del pensiero e dell'opera dello studioso campano, accusato da Gentile, tra l'altro, di professare una prospettiva religiosa affatto priva di chiara identità dottrinale [21; 159–169].

Altra e più seria cosa è per Gentile il fenomeno del modernismo, l'anima filosofica del quale è rappresentata dal «metodo d'immanenza» di Maurice Blondel. Seguendo in qualche modo tale metodo, i modernisti rifiutano di accostarsi a Dio come oggetto di speculazione astratta, e rivendicano all'amore lo *status* di mezzo adeguato per attingere l'assoluto, che va cercato all'interno stesso dello spirito di colui che indaga. Orbene, secondo Gentile, l'esito a cui il «metodo d'immanenza» approda, consiste in una posizione paradossalmente ateistica, nel senso che, al termine dell'applicazione di esso, il pensiero non riesce ad incontrare Dio. La ragione di ciò risiede nel fatto che il metodo in questione esplora la dimensione moderna dell'interiorità al fine di rinvenire una realtà suppostamente collocata all'esterno dell'uomo: il vecchio Dio-oggetto, il Dio della rivelazione cristiana e dell'intellettualismo scolastico [21; 41–75].

Ora, così come per Mariano la singolare posizione di un Rosmini, uomo di Chiesa condannato dalla stessa, si spiega alla luce della discrasia tra l'esigenza moderna, e fatta propria dal Roveretano, di concepire la natura umana come partecipe di quella divina, e la volontà di rimanere fedele ai dettati della Chiesa di Roma [22; 146–160], analogamente per Gentile la paradossale situazione dei modernisti, che per rivitalizzare la fede finiscono con il porsi in dissidio con la Chiesa, è spiegabile alla luce della loro volontà di preservare la tradizionale prospettiva teistica, muovendo da una posizione metodologica che conduce inevitabilmente a superarla.

Tale analogia scaturisce evidentemente da una comune presa d'atto, di Gentile e di Mariano, del carattere monolitico, di diritto oltre che di fatto, della Chiesa cattolica, così come questa è venuta effettivamente a configurarsi dal Concilio di Trento in poi. Circa la posizione di Gentile, tuttavia, occorre sottolineare il carattere indebito di una particolare operazione teorica che il filosofo siciliano compie con l'abituale sicurezza, quasi senza accorgersene: l'interpretazione del predetto carattere monolitico della Chiesa cattolica come egli l'ha conosciuta, certamente determinato da circostanze storiche, come di un fattore costitutivo dell'essenza stessa della Chiesa. Tanto alla fine dell'intervento sull'enciclica *Pascendi*, quanto nell'Avvertenza alla seconda edizione del volume che raccoglie i suoi scritti sul modernismo, Gentile prospetta come destino ineluttabile del cattolicesimo il progressivo irrigidimento e ripiegamento su di sé, e il progressivo compimento della più totale estraneazione dal corso della filosofia e della cultura moderne [23; 41–75 e X].

Storicamente, il Concilio Ecumenico Vaticano II si è svolto precisamente con lo scopo di realizzare l'incontro del messaggio cristiano, così come è vissuto dalla più antica tra le Chiese, ed il mondo così come è scaturito dal travaglio della modernità. Non si tratta certo di un processo valutabile nell'arco di una

generazione, né si tratta di evento che Gentile avrebbe potuto in qualche misura prevedere; esso costituisce, tuttavia, un fatto che smentisce qualsiasi visione deterministica dell'esperienza storica, al punto da far emergere una volta di più la problematicità della stessa nozione di «filosofia della storia».

«Farei qualche riserva su l'affermazione del Bontadini, — osserva a buon diritto Armando Carlini — che il Gentile non sia arrivato a «pensare il Cattolicesimo», poiché io direi, anzi, il contrario: che l'attualismo è tutto un ripensamento del Cattolicesimo e dei suoi dogmi fondamentali [...]. In breve: anzitutto, il dogma trinitario, ch'egli riduce fundamentalmente ai tre momenti dialettici dell'atto, proclamando che questa è la vera *monotriade*. Poi, il Logo giovanneo, la dottrina del Verbo, per il quale «omnia facta sunt, et sine ipso factum est nihil quod factum est»: che diventa il *logo astratto*, cardine della nuova logica ch'egli tentò di fondare nella sua opera maggiore, nella quale l'astratto è la *veritas* del mondo, e il concreto è la vita che ha il logo nella personalità morale (*Ego sum veritas et vita*). In quanto, poi, quel Verbo è incarnato e umanizzato nel Cristo, Gentile l'ha [...] pensato e ripensato in continuazione in tutte le sue opere, traendo, proprio da questo dogma, il motivo del suo *umanismo teologico*, in cui la trascendenza non si limita a farsi immanente (come ogni cattolico, credo, potrebbe accettare), ma diventa motivo dialettico dello sviluppo interno all'atto» [24].

Nell'ipotesi che queste osservazioni di Carlini colgano nel segno, ci si può chiedere — in sede teorica — se non sia contraddittoria una posizione che affermi da un lato l'intrinseca invariabilità della dottrina cattolica, e che cerchi dall'altro di declinarla filosoficamente secondo i principi dell'attualismo; a meno che non si cerchi rifugio nella dottrina giobertiana della poligonìa del cattolicesimo, sulla base della quale risulterebbero sostenibili tanto l'idea dell'invariabilità del cattolicesimo stesso così come è professato dal Papa regnante *pro tempore*, quanto l'affermazione della declinabilità in chiave speculativa del cattolicesimo di Gentile. Quantunque Gentile medesimo abbia fatto ricorso più volte alla predetta dottrina giobertiana [24; 89], sembra consentito affermare che non è dato rilevare, in quei suoi scritti che presentano fra l'altro una valenza storico-ecclesiologica, una struttura argomentativa che si serva esplicitamente del dato storico per suffragare la visione poligonica del cattolicesimo, la quale forse può essere intesa come l'unica prospettiva che potrebbe conferire coerenza alla posizione del filosofo siciliano nei confronti della religione cristiano-cattolica.

In questo ordine di idee, che ne è del rapporto tra italianità e cattolicesimo? Anche a tale riguardo, decisivo è il riferimento alla posizione filosofica e storica di Antonio Rosmini. Come osserva Luciano Malusa, «Rosmini partiva dal presupposto che per togliere di mezzo i funesti segni lasciati sulla cultura del nostro paese dalla mentalità razionalistica e sensistica dell'Illuminismo occorreva far ritorno al cristianesimo ed alla trascendenza, instaurando una nuova capacità enciclopedica, questa volta nel segno della religione. Gentile ritiene fondate le preoccupazioni di Rosmini e vede nel ritorno alla religione cristiana un elemento di miglioramento dello spirito pubblico. Inquadrando questo ritorno entro il complessivo fenomeno del Romanticismo, che riuscì a mettere le sue radici in Italia grazie soprattutto ad Alessandro Manzoni (e non è un caso che questi finisse col legarsi di un'amicizia sincera con il prete di Rovereto [25]), Gentile afferma implicitamente che un rinnovamento complessivo dell'Italia non poteva prescindere dall'instaurarsi di un genuino sentimento religioso» [26; 106].

Per Gentile, in realtà, «il Risorgimento non comincia né nel '31, né nel '20 o 21, né nel 1796, né nel periodo delle riforme. Ogni tentativo che si faccia, di segnare un punto di partenza in fatti determinati, ha dell'arbitrario e dell'assurdo, né più né meno di quelle fantastiche cosmogonie che offrono alle immaginazioni pigre e puerili un qualunque inizio determinato agli accadimenti del mondo nel suo complesso [...] Il problema della unità italiana, che per universale consenso è il problema imposto da Mazzini all'Italia e all'Europa del secolo decimonono, è bensì il problema centrale del Risorgimento; ma di un risorgimento che comincia con la stessa storia d'Italia. Ed è naturale, perché l'unità doveva essere prima un bisogno per poter essere poi un programma e un moto politicamente efficace. Bisogno necessario, spontaneo, ovvio, da quando gl'Italiani cominciano a sentirsi un popolo, ad avere cioè coscienza d'una comunanza di elementi morali costitutivi del loro essere, della loro personalità, della loro distinta individualità» [27; 131–133].

Ebbene, ancora nel 1944 Gentile tiene a ribadire che il fascismo ha fatto riascoltare all'Italia proprio la voce di Mazzini, nelle sue note più profonde, sostanziantesi in una concezione religioso-spiritualistica del mondo, nella quale la visione totalitaria della vita si traduce in una avversione del cuore, prima ancora che della ragione, all'individualismo liberale [27; 129, 151–152].

Ma di quale fascismo — è lecito chiedersi — Gentile è il teorico? Il filosofo dell'atto puro non può non tenere ferma la sostituzione idealistica dell'*esse sequitur operari* al classico *operari sequitur esse*, quindi non

può — come osserva Antimo Negri — non avere a cuore la preservazione dell'inquietudine del divenire, che viceversa il maestro Hegel fa in ultima analisi precipitare nel risultato calmo della compiutezza. Di conseguente necessità, il pensatore siciliano si pone allora come il teorico del fascismo-movimento, dell'inizio e della fine, nonché del fascismo istituzionale dei primi anni, garante del principio di libertà dinanzi alla minaccia del totalitarismo marxista [28].

Questo, evidentemente, non gli impedisce di «affermare che il fascismo aveva cambiato l'Italia: aveva cambiato lo Stato, sottraendolo alla falsa democrazia delle sette, delle camarille, dei partiti, e introdotto l'ordine corporativo, gettando le basi di una nuova struttura sociale del Paese. Per Gentile, il fascismo non aveva distrutto il socialismo, ma lo aveva purificato dai suoi aspetti negativi, inquadrando le esigenze dei lavoratori nei sindacati e mediante essi nell'economia nazionale. Per Gentile, il fascismo non aveva neppure distrutto il liberalismo: aveva anzi ripreso quello del Risorgimento, che nel nuovo Stato unitario gli apparve rappresentato dalla Destra storica. Aveva sanato il bilancio dello Stato, rivalutato la lira, dato una nuova coscienza agli Italiani del loro valore. Stava creando una nuova classe dirigente. Quest'ultimo problema sarà per Gentile un assillo fino alla fine dei suoi giorni. Non cessò mai di lavorare perché attraverso la cultura, la scuola, l'università, si formasse un italiano diverso da quello che per secoli era stato l'italiano scettico, fazioso, preso dal suo particolare» [29; 121].

Con ogni evidenza, il giudizio sul fascismo spetta alla storia degli storici, volendo parafrasare una felice espressione di Fulvio Tessoro [30]. Ai filosofi a cui stanno a cuore l'Italia e gli Italiani, spetta viceversa di riconoscere che la ripresa di quest'ultimo compito si pone con chiarezza come l'esigenza del momento.

References

- 1 Cfr. B.Croce, *La letteratura della nuova Italia. Saggi critici*, 4 voll., Laterza, Bari 1929³; G.Gentile, *Le origini della filosofia contemporanea in Italia*, nuova ed. riv. da V.A.Bellezza, 3 voll. in 4 tt., Sansoni, Firenze 1957.
- 2 Cfr. P.Casini, *L'antica sapienza italiana. Cronistoria di un mito*, Il Mulino, Bologna 1998.
- 3 Ivi, pp. 307–308.
- 4 Cfr. G.Gentile, *La mia religione e altri scritti*, Introduzione di H.A.Cavallera, Le Lettere, Firenze 1992² (Sansoni, Firenze 1943¹).
- 5 Cfr. ivi, pp. 84–88 nota 1 (Postilla di Ugo Spirito alla prima stesura della Conferenza).
- 6 Cfr. V.M.Colciago, *Semeria, Giovanni*, in Autori Vari, *Enciclopedia Cattolica*, diretta da P.Paschini, 12 voll., Ente per l'Enciclopedia Cattolica e per il Libro Cattolico, Città del Vaticano 1948–1954; XI, coll. 275–277.
- 7 Pustet, Roma 1902.
- 8 Cfr. Mt 16, 13–19.
- 9 Cfr. G.Gentile, *Il modernismo e i rapporti fra religione e filosofia*, Sansoni, Firenze 1962³ (Laterza, Bari 1909¹).
- 10 Cfr. G.Gentile, *La mia religione e altri scritti*.
- 11 Cfr. G.Gentile, *Studi su Dante*, Sansoni, Firenze 1965.
- 12 Cfr. A.Del Noce, *Giovanni Gentile. Per una interpretazione filosofica della storia contemporanea*, Il Mulino, Bologna 1990, pp. 356–358; cfr. anche A.Lo Schiavo, *Introduzione a Gentile*, Laterza, Roma-Bari 1986² (1974¹), pp. 98–99.
- 13 Cfr. G.Gentile, *I problemi della Scolastica e il pensiero italiano*, Sansoni, Firenze 1963³ (Laterza, Bari 1913¹).
- 14 Cfr. G.Sasso, *Le due Italie di Giovanni Gentile*, Il Mulino, Bologna 1998; un pronunciamento negativo del filosofo siciliano circa il valore della Riforma protestante è in G.Gentile, *Discorsi di religione*, Sansoni, Firenze 1957⁴ (Vallecchi, Firenze 1920¹), p. 62.
- 15 G.Sasso, *Le due Italie di Giovanni Gentile*.
- 16 G.Gentile, *Rosmini e Gioberti. Saggio storico sulla filosofia italiana del Risorgimento*, Sansoni, Firenze 1958³ (Nistri, Pisa 1898¹; Sansoni, Firenze 1955²), p. 222 nota 1; cfr. anche p. XVIII. In proposito, si veda altresì P.Carabellese, *Cattolicità dell'attualismo*, «Giornale critico della Filosofia italiana», 26 (1947), 1–2, pp. 44–61 (poi in Autori Vari, *Giovanni Gentile. La vita e il pensiero*, I, Sansoni, Firenze 1948, pp. 125–144).
- 17 Cfr. G.Gentile, *Prefazione alla seconda edizione* (1908) di B.Spaventa, *La filosofia italiana nelle sue relazioni con la filosofia europea* (con il titolo *Prolusione e Introduzione alle Lezioni di filosofia nella Università di Napoli. 23 Novembre — 23 Dicembre 1861*, Vitale, Napoli 1862; con il titolo attuale, a cura di G.Gentile, Laterza, Bari 1908), in B.Spaventa, *Opere*, a cura di G.Gentile, Avvertenza di I.Cubeddu — S.Giannantoni, Bibliografia di I.Cubeddu, 3 voll., Sansoni, Firenze 1972; II, pp. 405–719; pp. 416–417. Cfr. anche M.Cicalese, *La formazione del pensiero politico di Giovanni Gentile (1896–1919)*, Marzorati, Milano 1972, pp. 146–147.
- 18 Cfr. G.Gentile, *Il pensiero italiano del Rinascimento*, Sansoni, Firenze 1968⁴ (con il titolo *Giordano Bruno e il pensiero del Rinascimento*, Vallecchi, Firenze 1920¹).
- 19 Cfr. G.Gentile, *Discorsi di religione*.
- 20 Cfr. R.Mariano, *Saggio sul Risorgimento italiano secondo i principi della filosofia della storia* (1866), a cura di E.Gaddini, Sandron, Roma 1945.
- 21 Cfr. G.Gentile, *Il modernismo e i rapporti fra religione e filosofia*.

22 Cfr. P.De Lucia, *L'istanza metempirica del filosofare. Metafisica e religione nel pensiero degli hegeliani d'Italia*, Prefazione di L.Malusa, Accademia Ligure di Scienze e Lettere, Genova 2005.

23 Cfr. G.Gentile, *Il modernismo e i rapporti fra religione e filosofia*.

24 Cfr. A.Carlini, *Gentile e il modernismo*, in Id., *Studi gentiliani* (vol. VIII della Serie *Giovanni Gentile. La vita e il pensiero*), Sansoni, Firenze 1958, pp. 75–95; il brano riportato è a p. 88.

25 Cfr. in proposito A.Manzonei — A.Rosmini, *Carteggio* (Edizione Nazionale ed Europea delle Opere di Alessandro Manzoni, vol. XXVIII), Premessa di G.Rumi, a cura di L.Malusa e P.De Lucia, Centro Nazionale Studi Manzoniani, Milano 2003.

26 L.Malusa, *Filosofia e religione nelle pagine del giovane Gentile. La genesi della visione gentiliana della tradizione etico-religiosa in Italia anteriormente all'adesione «liberale» al fascismo (1920–1923)*, «Rivista di Filosofia neo-scolastica», 87 (1995), 1, pp. 83–118.

27 G.Gentile, *I profeti del Risorgimento italiano*, Sansoni, Firenze 1944³ (Vallecchi, Firenze 1923¹).

28 Cfr. Antimo Negri, *Giovanni Gentile*, Edizioni dell'Arcipelago, Genova 1992.

29 D.Coli, *Giovanni Gentile*, Il Mulino, Bologna 2004.

30 Ci riferiamo al prezioso intervento di F.Tessitore su *Mazzarino e lo storicismo degli storici*, Università degli Studi — Facoltà di Lettere e Filosofia, Catania 2003.

Паоло де Лучия

Джованни Джентилениң итальяндық стилі және католицизмі

Мақалада итальяндық философиядағы әлемді католиктік түсінудің аксиологиялық жүйесі қарастырылды. Мұндай талдау итальяндық ойшыл Джованни Джентилениң әлемнің социомәдени, рухани бейнесін құруға бағытталған тұғырнамаларын қарастыру арқылы жасалды.

Паоло де Лучия

Итальянский стиль и католицизм Джованни Джентиле

В статье исследованы вопросы мировоззренческого осмысления различных этапов итальянской философии в преломлении к аксиологической системе католического духовного видения. Данный анализ предложен через изучение самобытной оригинальной концепции итальянского мыслителя Джованни Джентиле, который отличался попытками создать философско-религиозные концепции, отражающие социокультурную, духовную картину мира.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

УДК 101.3. 305 (055.1)

А.К.Эшиев, Г.А.Анарбаева, К.А.Смадияров

*Жалал-Абадский государственный университет, Кыргызстан
(E-mail: asylbekeshiev@gmail.com, gulnara@gmail.com, kanatbek_JSU@gmail.com)*

Психологические факторы изменения маскулинности

Статья посвящена анализу психологических причин трансформации маскулинности. Реалии современной повседневной жизни показывают, что население испытывает большие психологические проблемы, которые, по мнению автора, являются одним из основных факторов трансформации маскулинности в кыргызском обществе. Доказано, что общество пересматривает те основные мужские качества, которые были заложены в любом мужчине с детства, и ему сложно поддерживать стандарт мужской роли. Авторами сделан вывод: многие мужчины испытывают гендерно-ролевой конфликт.

Ключевые слова: психология, повседневность, маскулинность, кыргыз, гендерные стереотипы, стресс, гендерно-ролевой стресс, гендерно-ролевой конфликт, социолог, психолог.

Реалии современной повседневной жизни показывают, что население испытывает большие психологические проблемы. По нашему мнению, именно психологические проблемы — один из основных факторов трансформации маскулинности. Одним из главных психологических факторов являются гендерные стереотипы — стандартизированные представления о моделях поведения и чертах характера, соответствующих понятиям «мужское» или «женское». Считаем, что гендерные стереотипы — внутренние установки каждого человека в отношении места в обществе функций и социальных задач женщины и мужчины.

Именно гендерные стереотипы являются главными определителями жизненного пути, жизненных стандартов, стандартов образа жизни. В то же время гендерные стереотипы отражают общественное мнение на ожидаемое от мужчин и женщин поведение. Они (гендерные стереотипы) являются барьером в установлении подлинного гендерного равенства в нашем обществе, играют большую роль в оценке индивидом как себя, так и других и нередко формируют у личности ошибочные представления и знания людей, процессов.

Именно изменение социальной гендерной роли мужчин и женщин в современном обществе может стать причиной мужского гендерно-ролевого стресса, который, по мнению Бурдые, проявляется в тех ситуациях, когда мужчине сложно поддерживать стандарт мужской роли или когда обстоятельства требуют от него проявления женских моделей поведения (заботы, сопереживания и др.). Эти качества отсутствуют или запрещены мужской гендерной ролью. Это и является основной предпосылкой к формированию стресса [1; 186].

Далее автор пишет: «Мужской гендерно-ролевой стресс — это стресс, возникающий, когда мужчине трудно поддерживать стандарт традиционной мужской роли или он вынужден проявлять поведение, характерное для женской роли...» [1; 187].

По мнению исследователя, причиной гендерно-ролевого стресса может являться гендерно-ролевой конфликт — психологическое состояние, проявляющееся в ситуациях, когда ригидные, сексистские или ограничивающие гендерные роли имеют негативные последствия или оказывают негативное влияние на человека и тех, кто с ним контактирует [1; 187].

Гендерные конфликты в основном вызваны потребностью в перераспределении традиционных женских и мужских ролей. Добавим к сказанному, что гендерный конфликт, например в кыргызском

обществе, может возникнуть, когда мужчина ограничивает свое поведение и поведение других, исходя из традиционных гендерных ролей, когда общество, родители, друзья оказывают на него давление за нарушение «нормативной» маскулинности, когда он подавляет себя или окружающих из-за того, что они не стараются соответствовать роли. В качестве примеров можно привести те же самые гендерные стереотипы, которым подчиняется кыргызский мужчина, например: настоящий мужчина должен иметь сына, уметь добывать деньги, построить дом, не должен плакать и т.д. Тем более мужчина не должен делать то, что, по кыргызской традиции, должна делать женщина — готовить, стирать, убирать в квартире, ухаживать за детьми, сидеть дома и т.д. Таким образом, мужчина должен соответствовать нормам кыргызской маскулинности.

Модель гендерно-ролевого конфликта, по мнению Бурдые, включает в себя ряд паттернов:

- 1) ограничение эмоциональности — трудность в выражении своих собственных эмоций или отрицание права других выражать эмоции;
- 2) гомофобия — боязнь гомосексуалов, включая стереотипы о последних;
- 3) социализация контроля, власти и соревнования;
- 4) ограничение сексуального поведения и демонстрация привязанности;
- 5) навязчивое стремление к соревнованию и успеху;
- 6) проблема с физическим здоровьем, возникающая из-за неправильного образа жизни [1; 188].

Этот конфликт отражается, по его мнению, как во внутриличностной, так и в межличностной сфере. Тревожность, депрессия, снижение самооценки, стресс, проблемы в отношениях, конфликты на работе, физическое и сексуальное насилие — все это возможные результаты гендерно-ролевого конфликта [1; 188].

Мы согласны с автором, и в качестве примера отметим то, как везде и всюду слышим о том, что мужчина должен быть сильным, волевым, смелым, однозначным и непоколебимым при принятии решений. Он не должен плакать и проявлять свои эмоции в присутствии людей, прощать измены и т.д. Но реалии сегодняшней повседневной жизни в Кыргызстане показывают, что в обществе наблюдаются тенденции того, как пересматриваются те основные мужские качества, которые были заложены многим, если не всем, кыргызским мужчинам с детства и формировались в процессе социализации. Считаем, что биологические и социальные факторы, влияющие на половую идентичность, сильно взаимосвязаны. К примеру, когда в семье появляется ребенок, самым главным является желание поскорее узнать его пол. Узнав пол ребенка, с момента его рождения все, сознательно или бессознательно, относятся к нему в зависимости от половой принадлежности.

Продолжая тему о психологических причинах трансформации маскулинности, нам хотелось бы остановиться на такой острой проблеме нашего общества, как семейное насилие. Попытаемся дать гендерный анализ данной проблемы в контексте темы нашего исследования. Насилие в семье предполагает жестокое обращение с любимыми членами семьи (дети, престарелые родители, братья, сестры, другие близкие родственники, супруги).

Ежегодно 25 ноября в Кыргызстане, как и во всем мире, по традиции, отмечают Международный день против насилия по отношению к женщинам. В эти дни проводится огромное количество различного рода мероприятий как правительственными, так и неправительственными организациями. Все источники СМИ публикуют материалы о том, как каждый день во всех уголках планеты тысячи женщин становятся жертвами разного рода насилия, в частности насилия в семье. Однако среди этой огромной информации редко найдешь статьи, в которых поднимается вопрос о мужчинах как жертвах домашнего насилия.

Само супружеское насилие включает в себя два процесса: насилие мужей над женами и насилие жен над мужьями. В Кыргызстане часто поднимается вопрос насилия по отношению к женщинам, но не секрет, что вопросы насилия по отношению к мужчинам не рассматриваются вообще. Пришло время поднимать данную проблему и не только тем, кто имеет дело с насилием в семье, но и в надежде, что можно исправить серьезное недоразумение относительно этой очень важной проблемы. Считаем, что явным примером психологической причины трансформации мужчин является именно насилие со стороны женщин по отношению к мужчинам, или так называемое супружеское насилие.

В Кыргызстане исследований по данному вопросу еще не проводилось. Наоборот, проблема домашнего насилия была искажена и политизирована «гендерными войнами». В большинстве отчетов, касающихся семейного насилия, говорится о женщинах, детях и престарелых членах семьи как жертвах жестокого обращения, при этом накладывается табу на сам факт возможности возникновения ситуации, где пострадавшим будет молодой здоровый мужчина. По этой причине было бы уместным

разграничивать домашнее насилие на виды — насилие над детьми, супружеское насилие, насилие в отношении престарелых членов семьи и др. Без системного подхода к проблеме насилия в семье можно только отдалиться от реальной ситуации и затруднить ее анализ. При рассмотрении супружеского насилия правильно не только выделить его из всего комплекса домашнего насилия, но и не соединять друг с другом такие явления, как насилие мужа над женой и жены над мужем.

Проблема женского супружеского насилия в нашей стране актуальна по следующим причинам. Изменения, произошедшие в социально-экономической сфере, стали причиной изменений в системе ценностных ориентаций, т.е. появляются примеры, когда в силу различных обстоятельств мужчина в семье не является основным «добытчиком». В современной семье между мужчиной и женщиной права и обязанности обговариваются, перераспределяются. Реалии сегодняшнего дня показывают, что уже не существует жесткого закрепления какой-то определенной роли за каждым из супругов. Это, по нашему мнению, постепенно способствовало общему росту напряженности как внутри семьи, так и среди родственников со стороны жены, а также в межличностных отношениях. В результате появляются такие примеры, когда мужчина становится «жертвой» различного рода насилия, а женщина, ее родственники становятся «насилыниками».

Однако такие ситуации редко учитываются, если не сказать; что совсем не учитываются, в общественном осмыслении семейного насилия. Ведь не секрет, что до сих пор в обществе семейное насилие воспринимается исключительно как насилие мужчин по отношению к женщинам.

На наш взгляд, актуальность проблемы определяется необходимостью гендерного анализа проблемы женского насилия в современном обществе. Такой анализ возможен при проведении различных научных исследований проблемы совместными усилиями социологов, психологов, конфликтологов, юристов и др.

На наш взгляд, при анализе женского насилия непроработанными остаются такие аспекты, как отсутствие полной и достоверной статистики, социально-экономические, правовые и морально-этические факторы одностороннего рассмотрения проблемы, механизмы предотвращения жестокого обращения в семье в отношении мужчин.

Настало время отказа от одностороннего подхода к анализу супружеского насилия. Это позволит усовершенствовать систему социальной защиты населения, главной целью которой является оказание необходимой квалифицированной, своевременной помощи пострадавшим в трудной жизненной ситуации, независимо от пола. Позволим себе сказать о том, что разница между насилием над женщиной и насилием над мужчиной в семье состоит в том, что насилие над женщиной чаще всего происходит психологическое насилие.

Сложившаяся ситуация свидетельствует, прежде всего, о том, что мужчины являются жертвами предрассудков, которые делают из них виноватых, а из женщин — вечных жертв. Возможно, борьба против семейного насилия стала бы более справедливой, если бы не опиралась на социальные стереотипы и не приписывала заранее мужчинам роли «преступников», а женщинам — «жертв»? Уверены, что от этого многие выиграли бы.

Важно обратить внимание на исследования, проведенные во многих странах. К сожалению, отметим, что основную часть опубликованных работ по проблеме женского супружеского насилия продолжают составлять материалы зарубежных исследований. Так, например, первые исследования по проблеме жестокого обращения в семье по отношению к мужчинам были проведены в США, европейских странах. Немало исследовательских работ по данной проблеме было проведено российскими исследователями. Постараемся привести примеры некоторых исследований о насилии по отношению к мужчинам, которые мы нашли.

К примеру, из СМИ мы узнали, что в 2010 г. во Франции 28 мужчин умерли от последствий насилия в семье [2]. Далее в материале отмечается следующее: «Справедливости ради надо сказать, что за тот же период и по тем же причинам погибли 140 женщин. Именно это неравное соотношение позволяет ассоциациям по защите прав женщин утверждать, что насилие над мужчинами, конечно, существует, но представляет собой менее важную проблему [2].

Еще одна интересная статистика приведена в интернете по поводу насилия в семье со стороны женщин. Был проведен опрос среди пользователей интернета. Проголосовали всего 15 человек, из них считают:

- насилие над мужчинами — это выдуманная проблема — 13 %;
- это реальная проблема, с которой надо бороться, — 6 %;
- мужчины сами виноваты, ибо это уже не мужики, раз такое позволяют, — 46 %;

- это проблема воспитания и общества в целом и решать ее нужно глобально — 33 % [2].

Следует, однако, отметить, что в последнее время в кыргызском обществе постепенно меняется отношение к проблеме домашнего насилия, как и в мировой общественности. Но все же есть много причин, которые затрудняют решение данного вопроса. Например, сбор статистических данных, отсутствие специальных исследований — мы не обладаем достоверной информацией о масштабах и факторах женского супружеского насилия в Кыргызстане. В отечественной науке отдельные сведения по этой теме можно получить исключительно из материалов по уголовному праву, по криминологии, которые касаются только уголовно наказуемых преступлений, например убийство мужа. На наш взгляд, неохваченными остаются многочисленные повседневные случаи проявления насилия со стороны женщин.

Мы согласны с мнением российского исследователя Е.А.Брайцевой, которая считает, что односторонний подход к осмыслению женского супружеского насилия определяется такими факторами, как:

- недостаток исследований по проблеме женского насилия обусловлен доминирующими культурными стереотипами о невозможности проявления любых форм агрессии со стороны женщины как представительницы «слабого пола»;
- информация по инцидентам супружеского насилия собирается на основании данных, полученных, как правило, от женщин, что дает искаженную картину ситуации, произошедшей в семье;
- последствия мужского супружеского насилия гораздо серьезнее и опаснее, чем женского вследствие большей физической силы мужчин;
- женское супружеское насилие трактуется исключительно как самооборона, а не «возмездие за прошлые обиды» или целенаправленное нанесение вреда здоровью;
- в отличие от женщин мужчины, пострадавшие от насилия со стороны жены, реже обращаются за помощью в правоохранительные органы и соответствующие социальные учреждения;
- на стороне женщин общественное мнение местных сообществ и средств массовой коммуникации, отношение которых к данной проблеме гендерно зависимо [3; 16].

Автор считает, что женское супружеское насилие обуславливается следующими причинами:

- реакция на насилие со стороны мужа может проявляться как в качестве самообороны, так и в качестве целенаправленного нанесения вреда здоровью супруга из-за мести;
- реакция на распределение семейных ролей (рост независимости женщин в общественной жизни, в первую очередь в экономическом плане, способствует увеличению конфликтов на бытовой почве, касающихся обязанностей каждого из супругов по ведению домашнего хозяйства);
- реакция на общие условия жизни (например, безработица обоих или одного члена семьи, малый семейный доход и, как следствие этого, низкий уровень и качество жизни; девиантное поведение супруга (пьянство, бродяжничество и др.); супружеская измена; наличие больных детей или родственников, требующих постоянного ухода, ослабление культуры семейного общения, пренебрежение правилами уважительного тона, манипулирование во взаимоотношениях и т.п.) [3; 17].

На наш взгляд, женское супружеское насилие имеет общие и специфические формы проявления. Общие формы — психологическое, физическое, сексуальное и экономическое насилие; специфические — социально-статусное насилие, когда лишают мужчину статуса отца путем запрета общения, или когда женщина обращается в правоохранительные органы с жалобой о насилии со стороны мужчины, хотя такого не было. Часто в практике бывают случаи, когда жена пренебрегает бытовыми потребностями мужа, что именуется как бытовое насилие. Примеры бытового насилия: частые ссоры супруги с родителями мужа; жена настраивает мужчину против его родителей, родных, родственников.

Н.Дубинин отмечает, что он нашел интересную цитату из брошюры для женщин: «Что является домашним насилием? Домашнее насилие — все более и более видимая социальная и юридическая проблема, где женщины злоупотреблены их партнерами» [4]. Заметьте, что в ней не говорится, что это один из аспектов домашнего насилия. Из нашего опыта с персоналом кризисных центров для женщин, пострадавших от семейного насилия, это типичное отношение. И после использования термина «физическое насилие» в качестве темы, чтобы начать обсуждение насилия, многие работники убежищ продолжают упоминать все другие типы насилий, которые мужчины совершают в отношении женщин (например, эмоциональное и психологическое). Трудно повернуть тему беседы, чтобы посмотреть на любой тип насилия женщин над мужчинами, даже при том, что во множестве науч-

ных исследований отмечается: женщины, по крайней мере, в домашних битвах в той же степени применяют насилие в отношении мужчин [5; 57].

А.Никонов пишет, что многие из центров для женщин не признают данные научных исследований, даже при том, что они претендуют быть «экспертами по домашнему насилию» и часто проводят «обучение» для государственных органов. Большинство лидеров в женском движении вполне осведомлены и понимают, что насилие в семье имеет более широкие аспекты, но предпочитают придерживаться догмы: «злодей-мужчина — жертва-женщина» [6].

Складывается мнение, что имеются много путаницы относительно тех, кто верит в дебаты о супружеском насилии. С одной стороны, мы имеем гендерных активистов, кто полагается на официальную статистику, с другой — социологов, опирающихся на проведенные исследования. Но, к большому сожалению, результаты научных исследований не получили достаточного внимания у представителей средств массовой информации.

Мы вынуждены по-прежнему констатировать, что насилие существует во всех странах, во всех культурах и во всех классах общества и негативно влияет на все сферы нашей жизни. Но вряд ли мы услышим от мужчины, пострадавшего от своей жены, о том, что он получил физические повреждения от рук женщины.

Рассмотрев вопросы психологических причин трансформации маскулинности, сделаем следующие выводы. Стремительное внедрение научно-технического прогресса в повседневную жизнь, социально-экономические преобразования — признаки современного общества. Несмотря на все это, все же сохраняются и патриархальные признаки. Везде и всюду слышим, что мужчина должен обеспечивать семью, быть сильным, волевым, смелым, однозначным и непоколебимым при принятии решений. Он не должен проявлять свои эмоции в присутствии людей, прощать измены и т.д., однако в обществе наблюдаются тенденции пересмотра тех основных мужских качеств, которые были заложены в любом мужчине с детства и формировались в процессе социализации. Изменились социальные гендерные роли мужчин, как следствие — гендерно-ролевой стресс, который проявляется в тех ситуациях, когда мужчине сложно поддерживать стандарт мужской роли или когда обстоятельства требуют от него проявления женских моделей поведения (заботы, сопереживания и др.). Многие мужчины испытывают гендерно-ролевой конфликт — психологическое состояние, проявляющееся в ситуациях, когда сексистские или ограничивающие гендерные роли имеют негативные последствия или оказывают негативное влияние на мужчин и тех, кто с ними контактирует.

References

- 1 Bern C. *Gender Psychology*, St.Petersburg: Prime-EVROZNAK, 2001, 320 p.
- 2 *Domestic violence: victim — a man? French-Russian online magazine* / <http://www.tete-a-tete-magazine.fr/ru/societe/?ID=558>
- 3 Braitseva E.A. *Social structure, social institutes and processes: abstract.*: Dis. kand. Sociology. Science / E.A.Braitseva, Nizhny Novgorod, 2008, 25 p.
- 4 <http://menalmanah.narod.ru/mw/domviol-1.html>
- 5 Dubinin N.P. *Philosophical sociological aspects of human genetics* // *Problems of Philosophy*, 1971, № 1.
- 6 Nikonov A. *End of feminism. The woman is different from the person* / <http://knigosite.ru/library/read/3983>

А.К.Эшиев, Г.А.Анарбаева, К.А.Смадияров

Маскулиндіктің өзгерісіндегі психологиялық факторлар

Мақала маскулиндіктің өзгерісіндегі психологиялық себептерді талдауға арналған. Қазіргі заманғы күнделікті өмірдің шындықтары халықтың аса зор психологиялық мәселелерді бастарынан кешіп отырғандығын көрсетіп тұрғандығы айтылды. Авторлар пікірінше, нақты осындай психологиялық мәселелер қырғыз қоғамындағы маскулиндіктің өзгеруінің басты факторына айналып отыр. Қоғам кез келген еркек адамда балалық шағынан бастап берілетін негізгі ер азаматқа тән қасиеттерді қайта қарайды және еркек адамға ер азаматтың ролінің стандартына лайық болу қиынға соғуда. Көптеген еркек адамдар гендерлік-рольдік қақтығыстарды бастарынан өткізуде.

A.K.Eshiyev, G.A.Anarbayeva, K.A.Smadiyarov

Psychological causes of changes of masculinity

This article analyzes the causes of psychological transformation of masculinity. The article says that the realities of daily life shows that the public has big psychological problems. According to the author, that psychological problems are a major factor in the transformation of masculinity in Kyrgyz society. The Company revises those basic masculine qualities, which were laid to any man since childhood, and the man is hard to maintain the standard male role. Many men experience gender role conflict.

ӨЖ 378.02:159.955

Д.Қ.Сапабеков

*С.Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті (E-mail: dosmuhammed_86@mail.ru)***Жоғары оқу орнында студенттердің парасатты ойлау өнерін қалыптастырудың заңдылықтары мен қағидалары**

Мақалада жоғары оқу орнында студенттердің парасатты ойлау өнерін қалыптастырудың заңдылықтары мен қағидалары қарастырылды. Ойлау өнерінің бірінші заңдылығы ретінде ұлттық сананың білім мазмұнымен өсу-өркендеу жолдарын табу мәселесіне басымдық берілді. Екінші заңдылық білім мазмұны мен оқыту мазмұнына жаңа философиялық көзқараспен зерделеу ұсынылды. Аталып өткен тұжырымдарды іске асырудың индикаторлары мен өлшемдіктері құрылған. Бұл білім мазмұнының ішкі құндылығын анықтауға ненің басты, ненің қосымша екендігін жіктеуге қозғаушы күш болатыны белгіленді.

Кілтті сөздер: ойлау өнері, парасат, заңдылық, қағидалар, ұлттық тәрбие, индикатор, қайшылық, эксперимент, когнитив, тұжырым.

Бүкіләлемдік интеллектуалды әлеует өзінің дүниетанымдық негізін білім мен ғылым біртұтас кеңістігіне жаңа философиялық пайыммен қағида шығаруға бағдарлап отыр. Бұл бағдардың нысаналы тірегі, субстанциясы зиялылық-креативтік көзқараспен қарап, әрбір ғылымнан тұжырымдар шығару жеке тұлғалардың еншісіне бағынысты екенін аңғарамыз. Олай болса, студенттердің таным-түсінігінің деңгейліктеріне тәуелді тұжырымдар легі пайда болады.

Ғылым негізі тұтастай дерлік қайшылықтан тұрады. Әлем халықтарының ойлау өнері жайлы көзқарасының тұжырымдарын бір жүйеге түсіруге ықпал жасау қиындық келтірсе де, ұлттық психология нышаны және ұлт киесі болып қалыптасқан қазақи тәлім-тәрбиені ескермесек, оның сан ғасырлық жүйесін ілгерілету траекториясын күні бұрын жобаламасак, парасатты ойлау өнері сағым қуғандай болар еді.

Жаһандасудан алшақ кете алмайтындығымыз диалектикалық заңдылық екенін ескерсек, парасатты ойлау өнері әлемдік кеңістіктегі жүйе сыңайында бір орталықтан үйлесім табуы, унификациялануы, басқарылуы, алгоритмделуі, құбылыстар мен үдерістерге түсуі біздерді терең ойға қалдырады.

Ойлау өнерінің жадау тартуының бір өткір мәселесі — ол аталған жүйенің әлі де болсын халықтық педагогика нысанында тарихи қағидамен бернеленбеуінде. Өйткені белгілі бір жанрға қатысты мәтіндемені тұтас, көкейкесті мәселеге қатысты проблемалы сұрақпен зерделеп, одан ой-тұжырым шығарудың орнына үзік-үзік цитата келтіру қанымызға сіңіп кетті. Осындай үдерістің салдарынан ойлау өнерінің мәйегі 1) игілікті өмір сүруді қамтамасыз етер мүмкіндігі; 2) қоршаған табиғаттан нәр алу сауаттылығы; 3) табиғатқа ілтипатпен қарауы. Жоғарыдағы ұлт мәйегінің жүйесі бүгінгі таңда өзінің табиғи қалпынан айрылды. Оның бір мысалы адамның өзіне-өзінің интеллектуалды-рухани күш-қуат нышаны ретінде сенімі сейіліп, ұдайы шаршап-шалдыққан жастарды көреміз.

Аталып өткен көкейкесті мәселенің туу себеп-салдарына көптеген дәлелді материалдарды кездестіреміз. Бірақ, өкінішке орай, ол тығырықтан шығу амалдары, ойлау өнері дегенге әлі де марғаулықпен қарауымыз.

Ұлттық тәрбиенің мәйегі дегенде біздер адамның қолынан келер жайттері бар да, келмейтін тұстары жоқ деген тұжырымның оған кесел екенін байқадық. Кеңестік дәуірден бері санамызға батпандап кірген бұл тұжырым мысқалдап шығатын түрі жоқ.

Антропоцентризмнің бағыты біздерді Ай мен Марсты миымызға сыйғыза алатындай сенім берді. Неғұрлым жалған ұстаным, жалған сенім миға орныққан сайын нағыз ғылыми пайым-парасат сағымдай жеткізбейді.

Бүгінгі таңда адамның қауқары шектеулі екеніне әлемдегі катаклизма, табиғи апаттар дәлел. Адам табиғатқа, микрокосмосқа тәуелді деген ұстаным — ұлттық тәрбиенің кредосы. Макрокеңістіктен адам өмір жолын дұрыс таңдай алуына ертедегі ата-бабаларымыз отбасы төңірегінде қам жасаған. Адам үшін қадірлісі — өсіп-өнген отбасы.

Отбасының сонау ежелгі түркі дәуірінен қалыптасқан ұлттық тәрбие мәйегінің жүйесінен бүгінде жұрнақ та қалмағаны баршаға аян. Ол жүйені қалпына келтіру қолдан келе ме? — деген күрделі сұраққа жауап табу әлі ертерек. Десек те, оның жүйесін ежелгі дәуір көздерінен бағамдауға мүмкіндігіміз бар [1; 26].

Әрбір студенттің табиғи мүмкіндігіне қарай өзін-өзі танып, сол перцептивті қабылдау іс-әрекетіне сәйкес тұжырым құра білуі. Кеңестік дәуірден қалған тоталитарлық жүйе таңбасы — жоғарыдағы тұлғалардың иерархиялық түсінігі барлық өзінен төмендегілерге міндет ретінде ұсынылады. Нақтылап айтсақ, бәріміздің ой-тұжырымдарымыз бірдей болу тұрғысындағы үдеріс басымдықта екеніне бірталай адам көздерін жеткізді.

Әр тұлғаның гносеологиялық, аксиологиялық, онтологиялық пайымдамасы жинаған, трансформациядан өткізген тұжырым-түйініне бағынышты. Сол себепті диагностикасыз студенттерге көпдеңгейлікті тапсырмалар беруден сақ болған абзал.

Тұжырымдама тарихтан, әдебиеттен нақтылы және жаратылыстану пәндерінен шоғырланған көзқарас және студенттің әлем, қоғам жайлы дүниетанымын құрайды. Бұл бірталай уақыт аралығында қалыптасады, өзін-өзі жоққа шығаруы қоғам өзгерісіне тәуелді болғандықтан, ол қалыптасқан көзқарасын, дүниетанымын жаңа философиялық тұрғыда жаңадан түзуі көзделеді. Міне, осындай көкейкесті өткір мәселе әлі де шешімін таппай келеді [1; 48; 2].

Тұжырымдама жүйесі бүтіндік, бейтараптылық, құралымдық, иерархиялық, ақпарат көз сияқты ұсақ бөліктерден тұрады.

Ұлттық тәрбие мәйегінің ерекшелігі — тектілік зауал (карма), яғни қарғыс алған тұқым, әулет, адам дегенді білдіреді. Сол себепті өштесу, кек алу, зұлымдық жасау және т.б. көлеңкелі іс-әрекеттерден аулақ болуға қатысты философиялық тұжырымдар басымдық мәнде екені аңғарылады. Ұлттық тәрбиенің қазақи болмысы оң жақтағы іс-әрекет, яғни жақсылық, ізгілік, мейірімділік, табандылық, айбарлылық, айқындылық, бастамашылдық, тәуекелдік және т.б. оңтайлы үдерістер адамға бақ-құт әкеледі деген тұжырым [3].

Аталып өткен тұжырымдарымызды анықтау үшін бірталай атқарып жүрген ұстанымдарымызды ортаға салуды жөн көрдік.

Ұлттық тәрбие индикаторы:

1. Адамның мәдени деңгейіндегі танымның жүйелілігі:

- жеке әлемдік көзқарас;
- жалпы көзқарас;
- кәсіптік көзқарас.

2. Өзінің пәніне байланысты ғылыми деңгейін арттырудың танымдық, маңызын үзбей дамыту жүйесінің амалдары:

- пәннің заңдылықтарын қоғам заңдылықтарымен ұштастыру;
- жеке ұжымдық таным қабілеттері;
- өздігінен танымдық деңгейліктерді шыңдау.

Екіншісінің индикаторы:

Өндірістік жағдайларға оқытудың міндетті білім мөлшерлерін ыңғайлау:

- идеологиялық;
- құқықтық;

- моральдық-этикалық;
- саяси;
- ғылыми;
- өнер (мәдени);
- діни.

Үшінші индикаторы:

- салыстыру;
- дәлелдеу;
- шығармашылық;
- рефлексиялау.

Төртінші индикаторы:

Басқарудың өзі-өзін дамыту жолдары:

- өздігінен жұмыс істеу мөлшерін, шапшаңдығын зерттеу;
- жуық уақыт аралығындағы өз-өзін дамыту құрылымын жобалау;
- өздігінен құрылған жұмысты өмірде пайдалану, бағдарлама жасау;
- рефлексиялау.

Бесінші индикаторы:

Өз-өзін дамыта басқару үрдісінің өнімді тәсілдері:

- даму деңгейін зерделеу;
- даму деңгейін жобалау;
- оны жүзеге асыру бағдарламасы;
- рефлексиялау.

Міне, жоғары оқу ғылыми жұмысының жеке студенттердің тұлғалық сипатын дамытуға бағдар берер жолдары жоғарыдағы талаптармен жүзеге асады. Бұдан кейін ұжымдық даму жүйесін қамтамасыз етерлік кеңістіктің сипатын айқындайды. Ол мынандай жүйеге құрылады:

– ұжымдағы студенттердің мәдени деңгейін айқындайтын қабілет-қажеттіліктерін дамытудың амал-тәсілдері.

I. Олардың жалпы қажеттілігі мен қабілеттерінің, мәдени деңгейінің дамуындағы көріністері:

- ұжымдық мақсатты дамытудың жүйесі;
- ұжымдық бағдарламаның даму құрылымы;
- ұжымдық ойлау әрекетін дамытудың маңызы;
- ұжымдық рефлексиялауды дамытудың жолдары.

II. Осыдан студенттердің мынандай жеке ойлау әрекетін ұйымдастырудың жүйесі шығады:

- жеке студенттің мақсатын үнемі дамыту;
- жеке студенттің пән арқылы меңгерген өзінше топшылауы мен бағдарын дамыту;
- жеке студенттің қабілетін дамыту;
- жеке студенттің қажетін дамыту.

Сөйтіп, студенттердің ойлау әрекетін танымдық деңгейліктерін үздіксіз үнемі артып отырылуына, олардың өзін үнемі дамытуына басшылық жасалады. Бұрын тоталитарлық басқару жүйесі тексерудің негізінде құрылса, жаңаша басқару әр адамның қабілетін ескере отырып, бойындағы бар қабілет пен қажеттіліктерін өздігінше дамыта отырып, іскерлігін шыңдай түсуге бағыт береді.

Технология жүйесінде студенттер диагностиканы оқу қызметі мен бағытына негіздеп жүргізеді. Қандай тәсілмен көздеген мақсатты жүзеге асыруға болады? Міне, осындай сұраққа жауапты ол екі тәсілмен шешеді:

– айқын жүйелілікпен (қағидалар мен деңгейліктері ашылады, олардың өзара байланыстары), бұл тәсілді педагогика ілімінде таксономия дейді;

– мақсатты өте анық ережемен, түсініктемемен сипаттау.

Мұндай әрекеттегі жүйе әр студенттің ең маңыздысын теріп алуына, танымын тереңдетуіне, алғашқы мақсаттың кезеңдерін жіктеуіне, болашақтағы жұмысын айшықтауына бағдар жасайды. Нәтижесінде әр студент өзінің қабілеті мен қажет мөлшерін шығарып алып, қандай білім көлемін меңгергенін саналы түрде білетін болады. Бұл студенттерді өз-өзіне сын көзбен қарауға, әділдік әрекеттері күннен күнге дамытыла түсуіне мүмкіндік бермек.

Ойлау әрекетін дамыту технологиясы Жүсіпбек Аймауытов пен Мағжан Жұмабаев еңбектерінде де бар.

Басқаруды екі түрлі мәнде ұйымдастыруға болады:

- студенттің танымдылық (когнитивті) деңгейін эксперименталды әдістермен (тест, компьютер).
- эмоциялық деңгей (аффекті) [4,5].

Студенттермен қарым-қатынаста оқытушы мынандай етістіктерді қолданады: *талда, жинақта, сарала, ең маңыздысын жүйеле, қажеттісін меңгер, өзіңше сипатта* (интерпретировать), *бағала, есіңе, жадыға сақта, қайта құр, қолдан, өзіңше баянда* т.б. келтірілген етістіктер жалпы мақсаттардың ұжымдық ойлау әрекетін жүзеге асыруға ықпал етеді.

Ал керісінше, жеке мақсат, жеке ойлау әрекетін ұйымдастыратын етістіктер мыналар: *біл, әрекеттен, ойлан, түрлі жолдарын қарастыр, түрін өзгерт, дұрыс құр, алдын алып әңгімеле, өзекті мәселені ажырат, қайшылықты бөліп ал, қарапайым жолмен баянда, жүйеле, жүйесін бұз, түйсін, меңгер* т.б.

Әрине, әр студенттің шығармашылық өзіне тән дарыны болмаса, оны мың жерден дұрыс басқарғанмен, ешбір нәтижеге жетпесі түсінікті. Бірақ студенттің бойындағы қадір-қасиетін құндай білуіне, оны одан әрі дамыта алуына басшылық жасау қарым-қатынасы мүлдем басқа. Біздің келтіріп отырған сипаттамамыз — екіншісі.

Жалпы ортақ үндестік болмайынша, оқытудың жалпы, ортақ мақсат-мұратына жету мүмкін емес.

Жинақтау жұмысын төмендегіше жүйелеуге болады:

- сыртқы жағдайларға сипаттама, рефлексиялау;
 - жуықта болатын нәтижелер, оған жеткізер мақсат пен мазмұн, әдіс-тәсілдер мен құралдар, технологиялар;
 - мақсаттың бағасын, салмағын шығарар белгі мен әдістердің белді-белді түрлері.
- Басқарудың ғылыми құрылымын пәнді пішіндеудің негізінде қарастырған:

- жүйе (пән);
- межесі;
- қасиеті;
- көрсеткіші;
- әдісі.

Ең бастысы, адам мен дүниені байланыстыратын барлық ғылым салаларына ортақ заңдылықтар мен қағидаларды сұрыптауды негізге алған. Ол үшін әр пәннің ішкі заңдылықтарының негізгі тірек нүктелерін іріктеген.

Жоғары оқу орны ұжымы мұның бәрін әр пәннің ішкі заңдары мен ережелерінен іздейді. Оның жалпы жүйесі былай болып келеді:

- дидактикалық;
- табиғилық;
- қоғамдық;
- логикалық;
- математикалық;
- тілдік.

Қорыта келгенде, оқу жоғары оқу орнының студенттері мен оқытушылары жұмысын басқарудың ғылыми жүйесі даму кеңістігінің сипатына икемделе құрылғанына көз жеткізгендейміз. Студенттер өз ісін мақсаттылықпен жүргізу үшін жаттығу тапсырмаларын береді. Соның біреуін мысал ретінде келтіріп өтейік:

- Дидактиканың өзекті мәселесі туралы қандай ой-тұжырым бар?
- Оқыту мазмұны жөнінде нені еске сақтау керек?
- Жоғары оқу орны қандай талаптар жүйесінде құрылуы қажет?
- Бүгінгі жоғары оқу орны түрлерінің маңызы бар ма?
- Кәсіптік білімнің берері не?
- Қандай құжаттар арқылы оқытудың мазмұны айқындалады?
- Оқу жоспарының ерекшелігі неде?
- Әр бағдарламаның соңғы нәтижеге жеткізер мүмкіндігі бар ма?

- Қалаған бір оқулыққа талдау жасай аласыз ба?
- Бүгінгі білім заңының мәні, алатын орны қандай?

Осы жаттығу арқылы оқытушылардың танымдық деңгейліктеріне баға беріліп, шығармашылық, шебер, орта дәрежедегі оқытушылық жұмыстың құрылымы жинақталып, ол жоғары оқу орны құжаттарының негізіне айналды.

Жалпы ұжымның жұмысы төмендегідей блоктарға жіктеледі:

I. Дидактика нысанасының жүйесі:

- білім мазмұнының жүйесі;
- оқу жоспары, тұжырымдама, жарғы, заңы, бағдарлама, оқулықтар, қосымша әдістемелік нұсқаулар т.б.;
- білім мазмұнының өлшемдері;
- әр пәннің ішкі мазмұны.

II. Оқу барысының маңызы:

- жалпы оқу барысының сипаттамасы;
- таным, ойлау әрекетінің әдіснамалық негізі;
- студенттердің ақыл, ой-парасат деңгейінің даму ағымы;
- оқытудың мазмұны мен ішкі-сыртқы қозғаушы күші;
- оқу барысының талдамасы;
- оқыту сарыны.

III. Оқытудың заңдылықтары, қағидалары, ережесі:

- оқытудың заңдылығы;
- оқытудың принциптері мен ерекшеліктері;
- оқытудың мазмұны мен негіздеу қағидалары.

IV. Оқытудың әдіснамасы:

- әңгіме әдісі: түсіндіру әңгімелесу; оқулықпен жұмыс;
 - көрнекілік әдісі: байқау, көру;
 - тәжірибелік: жаттығу, оқу-тәржімелік, шығармашылық.
1. Оқыту әдістері мен технологиялары нәтижеге бағдарлау:
 - алгоритмге түсіру (ретін);
 - оқытудың бағдарламалау тәсілі.
 2. Студенттердің оқу әрекетіндегі шығармашылық құлшынысын ояту.
 - қатыс (коммуникация) құралдарынан қажетін жинау;
 - әдістері, технологияларды саралау.

IV. Студенттермен жүргізілетін оқыту әдістерге ұйымдастырудың түрлері:

1. Оқытудың дамыта жүргізілуінің түрлері.
2. Сабақтың үлгісі және құрылымы.
3. Саяхат сабағы.
4. Нақтылы заттарға сүйену сабағы.
5. Сабақтың тиімділігін арттырудың жолдары:
 - ойын;
 - әсемдік пен қызығу сезімін ояту.
6. Үйге берілетін тапсырманы ұйымдастыру.
7. Қосымша сабақ өтудің әдісі.
8. Оқытушының сабаққа әзірлігі.

Қорыта айтқанда оқу орны басшысы мен оның орынбасары жоғары оқу орнын басқаруды нәтижеге бағдарлаудың сұрыптап алғанын аңғарғандаймыз.

Жоғары оқу орнын басқарудың баяндылығы өзіне ыңғайланған мемлекеттік қалыпқа негізделіп құрылған құжаттарына тікелей байланысты. Сол себепті жоғары оқу орнының басқару ісіне қажетті құжаттардың құрылым-жүйесіне тоқталып өткен артық болмас.

References

- 1 Balasagun Zh. *Kutty bilik*, Almaty: Zhasushy, 1986, 72 p.

- 2 Kunanbayev A. *Favourites*, Vol. 2, Almaty: Zhasushy, 1968, p. 64.
- 3 Аумауытов Ж. *Psychology*, Almaty: Rauan, 1995, p. 123.
- 4 Zhumatayeva Ye. *Didactics of the higher school*, Pavlodar: EKO printing house, 2006, p. 54.
- 5 Zhumatayeva Ye. *Complete system of training of didactics at the higher school*, Almaty: Nauka, 2001, p. 81.

Д.К.Сапабеков

Формирование законов и принципов искусства мышления у студентов высшего учебного заведения

В статье рассмотрены законы и принципы формирования искусства мышления у студентов вуза. Отмечено, что приоритетом первой закономерности искусства мышления является проблема нахождения путей роста и развития национального сознания в содержании образования. Вторая закономерность предлагает исследование с новой, философской точки зрения содержание образования и обучения. Предложены индикаторы и критерии осуществления названной концепции. Установлено, что это является движущей силой для определения основной и дополнительной внутренней ценности содержания образования.

D.K.Sapabekov

Formations of laws and the principles of art of thinking at students of a higher educational institution

This article discusses the laws and principles of formation of art thinking in university students. Priority of the first regularity of art of thinking is problems of finding of ways of growth and development of national consciousness in the content of education. The second regularity offers research from the new philosophical point of view is a content of education and the content of training. Indicators and criteria of implementation of the called concept are offered. It is a driving force for determination of the main and additional internal value of the content of education.

УДК 338.22:303.442

З.К.Жаркинбаева

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова (E-mail: Zagira89@mail.ru)

Сетевой подход в социологическом анализе предпринимательства

В статье рассмотрены некоторые аспекты сетевого подхода экономической социологии в отношении предпринимательства. Изложено содержание основных концепций данного подхода: «слабые связи», «укорененность», «доверие». Приведены результаты эмпирических исследований различных деловых сетей, демонстрирующие объяснительную способность и актуальность сетевого подхода в исследованиях предпринимательства.

Ключевые слова: предпринимательство, социальные сети, деловые сети, слабые связи, укорененность, доверие, ресурсы, передача информации, эффективность фирмы, социальная структура, институциональная трансформация.

Одним из современных направлений экономической социологии, занимающейся вопросами предпринимательства, является «новая экономическая социология», использующая сетевой подход в изучении экономических и социальных процессов. Под сетями в данном подходе понимается совокупность устойчивых связей между агентами, которые сохраняют при этом относительную самостоятельность по отношению друг к другу [1; 47].

Ярким представителем сетевого подхода экономической социологии является М.Грановеттер. По его мнению, сетевой подход позволяет связать взаимодействия на микроуровне со структурами макроуровня [2]. В частности, применяя данный подход, можно проследить процесс взаимоконструирования межличностных связей и такого макроявления, как социальная мобильность, диффузия или распространение инноваций, что наиболее интересно для анализа предпринимательства. М.Грановеттер обращает внимание на значение слабых связей в таком процессе.

Сила связи в сети определяется комбинацией следующих составляющих: продолжительность, эмоциональная интенсивность, близость, или взаимное доверие, и реципрокные услуги, которые характеризуют данную связь [2; 32].

Значимость слабых связей состоит в том, что они создают больше путей между индивидами, и эти пути более короткие. Таким образом, «в среднем вероятность успешной передачи ресурса сильнее пострадает от удаления слабой связи, чем от удаления сильной» [2; 37].

М.Грановеттер условно делит сеть индивида на два сектора: сектор сильных связей и сектор, состоящий из слабых связей-мостов. Связи первого сектора — люди, знающие друг друга, тесно взаимодействующие, у них также мало контактов, не связанных с индивидом. В секторе слабых связей контакты субъекта не связаны между собой, а, кроме того, связаны с людьми, с которыми не имеет взаимоотношений индивид. Важность этих связей заключается в двух аспектах: во-первых, в возможности субъекта манипулировать сетями; во-вторых, эти связи являются каналами поступления к субъекту социально удалённых от него информации, идеи, влияния, тогда как в секторе сильных связей циркулирует информация, уже имеющаяся у субъекта.

Эмпирически это утверждение было продемонстрировано М.Грановеттером на примере американцев, занимавшихся поиском работы и сменивших ее. В ходе опроса, проведенного им, выяснилось, что большая часть респондентов виделись с тем, кто передал им информацию о вакансии, иногда — чаще чем раз в год, но реже, чем два раза в неделю (55,6 % респондентов) и редко — один

раз в год и реже (27,8 % респондентов), т.е. находились в слабой связи [2; 41]. Причем это верно не только для «синих воротничков», но также для специалистов, управленцев и вспомогательного персонала. Однако большая часть соискателей отметили, что при получении ими информации о вакансии между ними и будущим работодателем было не более двух посредников. Тех же, кто при получении информации о вакансии имел более двух посредников, М.Грановеттер сравнивает с соискателями, обращающимися к формальным способам поиска работы (агентства, СМИ). Эти индивиды занимают невысокие позиции на рынке труда и не удовлетворены своим положением. Таким образом, «информация обладает наибольшей ценностью, когда она предназначена для одного конкретного человека» [2; 42–43].

В подобных процессах не менее важна связь индивида с людьми, занимающими стратегически значимые, ключевые позиции в сети и выполняющими роль посредников. Посредством же слабых связей индивид получает доступ к новой информации — посредники «соединяют между собой различные социальные миры, связывают сети и делают возможными новые комбинации ресурсов». К примеру, такими посредниками выступили венчурные капиталисты в процессе финансирования молодых ученых-биотехнологов [3; 65].

Итак, для индивида слабые связи представляют важность с точки зрения возможности изменения и укрепления своего социального положения, будь то трудоустройство или организация и развитие собственного бизнеса. На макроуровне индивид, меняя работу, устанавливает связь между разными сетями.

Говоря о диффузии, М.Грановеттер приводит исследование внедрения инноваций М.Беккера. Основным тезисом данного исследования является предположение о том, что если инновация считается безопасной, непротиворечивой, предсказуемой, ее внедрение будут осуществлять центральные фигуры сети. Если же нет, скорее всего, ее осуществят маргиналы, которые в меньшей степени подвержены влиянию социальных норм. Центральные фигуры при этом откажутся от инноваций, так как будут испытывать опасения навредить своей репутации. Однако они могут быть подвержены ей позднее, когда будет ясно, что инновация приемлема.

Вопрос, которым задается М.Грановеттер: каким способом маргиналы могут успешно распространить инновацию? Его предположение состоит в том, что маргиналы являются индивидами, с большим количеством слабых связей-мостов, что и наиболее способствует распространению инноваций, новых непривычных видов деятельности [2; 37, 38].

Таким образом, с помощью сетевого подхода может объясняться феномен предпринимательства как не совсем традиционной деятельности, а также таких ее видов, как этническое предпринимательство, инновационное, нелегальное.

Три канала передачи информации, идей и стратегий от организации к организации выделяют У.Пауэлл и Л.Смит-Дор в своей работе «Сети и хозяйственная жизнь» [3].

Так, знания и информация передаются через профессиональные сети, которые могут быть представлены профессиональными и торговыми ассоциациями, университетами и бизнес-школами, специализирующимися на вопросах бизнеса СМИ, деловыми изданиями. Данные организации распространяют стандарты желаемого профессионального поведения, информацию о лучших практиках.

Вторым каналом коммуникации выступают сети межорганизационных отношений, в которых участвуют организации. К примеру, это могут быть отношения с поставщиками, потребителями, сотрудниками контролирующих органов. В данных сетях распространяется информация об административно-правовых и технологических нововведениях, которая играет очень важную роль в ведении бизнеса. Также в сетях межорганизационных отношений происходит взаимонаблюдение организаций, в результате чего деятельность одних организаций может восприниматься другими в качестве образца поведения, особенно часто в этой роли выступают наиболее успешные в своей сфере фирмы.

Третьим каналом распространения знаний и стратегий решения организационных вопросов является перемещение ключевых сотрудников из одной фирмы в другую и наличие профессиональных ассоциаций.

Итак, посредством формализованных и неформализованных каналов коммуникации происходит передача профессиональной информации, идей, стратегий решения проблем, стандартов и норм профессионального поведения. При этом в выигрышном положении оказываются фирмы, первые усвоившие новые практики.

Авторы статьи обращают внимание на такое свойство сетей, как склонность к «замыканию». Сети способствуют распространению свежей информации и стандартов, однако когда такие одинаковые

стратегии и нормы будут внедрены и усвоены, дальнейшие изменения станут затруднительными [3; 67, 68].

Концепция структурной укорененности экономического действия М.Грановеттера позволяет преодолеть дихотомию «пересоциализованной» и «недосоциализованной» концепций человека в социологии и экономике [4]. Термином «укорененность» принято называть процесс, в ходе которого социальные отношения формируют экономическое действие [5; 45]. Согласно данной концепции, экономические отношения между индивидами и группами вложены в реальные социальные сети, регулярные контакты. Поэтому степень доверия, порядка будет зависеть не от того, насколько индивиды следуют нормам и ценностям, и не от того, насколько хорошо функционирует идеализированный рынок, регулирующий конкуренцию, а от конкретных характеристик социальной структуры [4; 45, 46].

В рамках анализа сетевого подхода интересна работа Б.Уцци «Источники и последствия укорененности для экономической эффективности организаций: влияние сетей» [5]. По утверждению Б.Уцци, «организационные сети работают в укорененной логике обмена, которая стимулирует экономическую эффективность через межфирменные ресурсные пулы, сотрудничество и координированную адаптацию, но может, напротив, ухудшать экономические показатели, преграждая компаниям — членам сети — доступ к новой информации и возможностям за пределами данной сети. Место организации в сети, структура этой сети и распределение укорененных отношений обмена влияют на эффективность таким образом, что она достигает своего пика экономических показателей по мере возрастания степени укорененности в сети. После прохождения этой точки укорененность оказывает уже обратный, негативный эффект» [5; 45].

Согласно сетевому подходу, посредством укорененности мотивация участников экономического взаимодействия смещается от узкой направленности на насущные экономические выгоды в направлении обогащения связей отношениями доверия и реципрокности.

Б.Уцци утверждает, что укорененные связи имеют следующие характеристики: доверие, обмен достоверной информацией, механизмы совместного решения проблем. Эти характеристики не приущи мотивам взаимодействия в случайных рыночных связях.

Основой для возникновения укорененных связей являются сетевые рекомендации третьей стороны и предшествующие личные отношения. Это, во-первых, располагает к взаимному доверию только что познакомившихся индивидов, во-вторых, обеспечивает новую связь ресурсами. Новая связь далее переходит в укорененную, если акторы видят смысл вкладывать новые ресурсы в реципрокный обмен. С течением времени первоначальные экономические цели отступают на второй план, и взаимный обмен оформляется в укорененную связь. Таким образом, получается, что не только экономическое действие укоренено в социальных связях, но и новые социальные отношения также, в некоторой степени, укоренены в экономических связях. «Представители бизнеса понимают, что они занимаются этим для получения прибыли и что чем больше прибыли, тем лучше» [5; 51].

Появлению укорененных связей могут служить и случайные рыночные связи. Однако это происходит не часто, так как в данном случае отсутствуют первоначальные социальные контакты, которые являются ресурсом, снижающим неопределенность.

Б.Уцци также определена последовательность развития укорененных связей. На базе унаследованного от предыдущих связей доверия происходит дальнейшее обсуждение и выполнение обязательств. В случае, если обмен реципрокный, уровень доверия во взаимоотношениях повышается.

Высокий уровень доверия становится основой для передачи достоверной информации. Низкий уровень доверия либо его отсутствие могут быть причинами невозможности обмена информацией, так как полученная информация может использоваться в оппортунистических целях. Передача же достоверной информации позволяет участникам не искать альтернативных источников информации или партнеров.

Интенсивный обмен информацией дает основу для формирования механизмов совместного решения проблемных ситуаций, что способствует дальнейшему поддержанию отношений участниками. Механизмы совместного решения проблем способствуют укреплению взаимодействия между участниками. Так, хозяйственные взаимоотношения оказываются укорененными в сложной структуре отношений, в которых присутствуют и экономические инвестиции, и дружба. История взаимоотношений тем насыщеннее и богаче, чем дольше длится связь.

Следствием укорененности становится отступление от преследования лишь экономических рациональных интересов, которые вначале составляли обмен, и производство отношений, уже не являющихся узко экономическими. «В то время как неоклассический анализ фокусируется в первую

очередь на внесоциальных и детерминированных уровнем цен распределительных механизмах обмена, концепция структурной укорененности подчеркивает, каким образом социальные сети позволяют достичь результатов, превосходящих рыночные альтернативы или не уступающих им. Укорененные связи способствуют развитию определенных типов обмена и открывают наибольшее число возможностей по использованию именно этих типов — тех, что особенно эффективны для сокращения издержек на взаимный мониторинг, ускорение процесса принятия решений, результативного организационного обучения и адаптации» [5; 55].

Важным тезисом автора является утверждение о том, что сведения об укорененности фирмы — ее положении в сети, о характере отношений с партнерами, структуре сети — дают основу для суждений об эффективности и потенциале фирмы.

Результаты исследования деятельности фирм по пошиву женской одежды г. Нью-Йорка подтвердили три гипотезы в данном направлении полностью и одну — частично.

Первая гипотеза состояла в предположении, что производственные рынки представляют собой укорененные сети, а не совокупность разрозненных фирм. На самом деле, в исследуемой им сфере часть фирм работала как «диффузные скопления атомистичных акторов», другая часть была организована в сети и имела укорененные связи. То есть структура исследованной области оказалась более сложной, чем просто преобладание в ней какого-то принципа организации (атомистичности или укорененности) [5; 47, 48].

Вторая гипотеза говорит о том, что вероятность банкротства фирмы уменьшается, если она использует укорененные связи, и увеличивается, если она в своей работе использует случайные рыночные связи. В ходе исследования она нашла подтверждение. «Для фирм с низким коэффициентом сетевого соединения первого порядка вероятность банкротства составляет 27 %; для фирм с высоким значением этого коэффициента — 14 %, из чего следует, что укорененность снижает вероятность банкротства среднестатистической фирмы на 50 %» [5; 50].

Также подтвердилось предположение о том, что включенность фирмы в сеть бизнес-групп значительно снижает вероятность банкротства. «Бизнес-связи, имеющие социальные основания, оказывают позитивное влияние на эффективность фирмы в случае отсутствия прямых материальных трансакций между фирмами или административных распоряжений» [5; 50, 51].

Последним получившим доказательство утверждением было положение о том, что вероятность выживания фирмы возрастает при условии, что она включена в сеть, интегрирующую случайные и укорененные связи. Организации, взаимодействующие с сетями, которые обладают низкой либо, наоборот, высокой степенью укорененности, имеют больший риск банкротства по сравнению с фирмами, взаимодействующими с умеренно укорененными сетями [5; 51, 52].

Итак, проанализированный подход представляет ценность для изучения нашей темы еще по нескольким причинам: способность связать макро- и микроуровни при анализе социальных явлений, а также преодоление пере- и недосоциализированных моделей объяснения на стыке социологии и экономики.

Российскими исследователями сетевой подход в анализе предпринимательства применен в контексте трансформации государства и общества, что определяет наличие особенностей в процессе институционализации предпринимательства.

В частности, российский социолог В.Радаев, анализируя роль сетевых структур в предпринимательстве, описывал, каким образом происходит воздействие сетей на участников рынка [1].

Будучи участником экономического взаимодействия, агент предпочитает вступать в контакт с теми участниками, с которыми он уже имел дело и убедился в надежности и возможности доверия им. Такие предпочитаемые агентами связи, называемые структурно укорененными, кроме регулярности, отличает избирательность, которая основывается на общности определенных социальных признаков, таких как общее место происхождения, трудовой деятельности, сходстве в образовании [1; 48].

Далее он описал используемое в сетевом подходе понятие «структурных пустот» в применении к явлению предпринимательства. Данное понятие было введено Р.Бертом. Структурная пустота имеет место, если контрагенты того или иного хозяйственного агента не связаны между собой, т.е. принадлежат к разным сетям, и их взаимодействие происходит через данного агента, занимающего центральную позицию. Эффективность функционирования фирмы в таком случае в значительной степени будет определяться способностью агента максимизировать количество структурных пустот в совокупности своих связей. Такая способность необходима по двум причинам. Первая заключается в том, что нередуцируемая связь выводит агента на какую-то другую сеть или на новый кластер взаи-

мосвязей, в котором циркулирует иная информация, появляются дополнительные потенциальные и реальные ресурсы. Сущность второй состоит в том, что нахождение в центре несводимой связи позволяет агенту манипулировать действиями своих контрагентов, которые не имеют возможности прояснить характер отношений путем прямых контактов друг с другом. Возможность выступить в роли посредника или просто наличие выбора между конкурентами приносит немалые выгоды в состязательном обмене, предоставляя больше возможностей при определении его условий. Именно в этой максимизации и эффективном использовании структурных пустот состоит суть предпринимательской деятельности [1; 49].

Доверие как основа отношений в сетевой структуре проанализировано в работе российского исследователя предпринимательства А.Чепуренко [6]. Для начала он различает три формы доверия. Персональное доверие распространяется в области личных отношений и основывается на предварительном знакомстве. Коллективное доверие распространяется в деловых отношениях. Отличие его от персонального состоит в том, что коллективное доверие не предполагает личного знакомства партнеров по взаимодействию, наличия объединяющих социальных признаков. Примерами такого доверия могут быть правила поведения в бизнес-объединениях, отраслях, сетевых сообществах. Институциональное доверие — доверие к официальным нормам, правилам, предписаниям. Его также называют системным, так как в этом случае доверие оказывается определенной системе — системе здравоохранения, банковской системе и т.д. [6; 198, 199].

Далее исследователь анализирует зоны «высокого» и «низкого» доверия с точки зрения влияния на предпринимательскую деятельность. Так, уровень доверия оказывает значительное влияние на создание крупных частных корпораций, добровольных, профессиональных, благотворительных ассоциаций, а также на рост предприятий. Чем выше уровень доверия, тем активнее деятельность индивидов в создании подобных организаций [6; 202, 203].

Уровень институционального доверия в период постсоветской системной трансформации оказался критически низким в связи с общим состоянием аномии: политическая, социальная, экономическая системы были неопределенны. В обществе преобладало персональное доверие, сосредоточенное в малых группах. В такой ситуации предприниматель не имеет возможности долгосрочного планирования работы, инвестирования в развитие предприятия. Вместо этого он вынужден сосредоточиться на решении насущных проблем в производстве, а также защите своего дела от непредсказуемости социальной среды. Это может осуществляться незаконными способами, что провоцирует негативное отношение к предпринимателю со стороны государства. Государство в целях недопущения подобного поведения принимает репрессивные меры к бизнесмену, что, естественно, еще более снижает уровень доверия предпринимателя к государству. Таким образом, предприниматель доверяет небольшому кругу знакомых людей, родственников, друзей, но не государственным институтам [6; 203, 204].

Характерные постсоветским обществам явления неформальной экономики получают анализ в рамках сетевого подхода в работе российского социолога С.Барсуковой [7].

Состояние трансформации характеризуется нестабильностью, непредсказуемостью, повышенным уровнем рисков и недостатком информации. В таких условиях значение сетей доверия возрастает в связи с их способностью снизить неопределенность, непредсказуемость среды. В условиях кризиса сети эффективно заменяют собой формальные иерархии, хотя сами способны со временем трансформироваться в иерархические структуры.

Исследователь называет сетевое доверие вынужденным в том смысле, что данный вид доверия возникает благодаря существованию в сетях механизмов, способных вынуждать индивидов следовать правилам и нормам поведения. Предсказуемость поведения партнеров возможна в случае, если ее обеспечивает группа, сеть, сообщество, в котором они состоят. В проблемной ситуации именно сообщество сможет вынудить индивида соблюдать обязательства. Ведь кроме позитивных санкций в виде доступа к ресурсам в случае подобающего поведения сети предусматривают и негативные санкции. Сущность санкций заключается в исключении индивида из деловых кругов, вне которых вероятность успешности снижается. Таким образом, доверие оказывается не конкретному индивиду, его репутации, а группе, сети, в которой он состоит [7; 131, 132].

Отметим, что способность сети поддерживать установленные образцы поведения возможна при определенной степени замкнутости сети.

В начале же трансформационного периода — в 1990 гг. бизнес-сети не были до конца сформированы, были слабо связаны, что сделало возможным повсеместное несоблюдение отдельными пред-

принимателями деловых обязательств. Когда сеть не замкнута, преимущества при нарушении нормы оцениваются выше, чем издержки вхождения в новую сеть.

Деловая необязательность стала редкостью с уплотнением предпринимательских сетей, где легко распространяется информация о нечестности партнеров [7; 135, 136].

И сегодня сетевые взаимодействия успешно и повсеместно функционируют, так как представляют собой более эффективный способ решения организационных, правовых, финансовых и производственных вопросов бизнеса в сравнении с официальными институтами. Способны сделать решение этих вопросов менее затратными по времени, финансам и энергии, что у каждого предпринимателя на учете.

Однако существуют и издержки обладания сетевым доверием, которые анализирует С.Барсукова. Это, во-первых, обязательства взаимопомощи среди членов сети, особенно это касается успешных участников, что снижает их мотивацию состояния в сети либо становится фактором смены сетевой идентичности. Во-вторых, ограничение личной свободы, что выражается в неприятии иных поведенческих образцов и установлении и применении санкций в случаях «неправильного» поведения. Третья форма издержек — неверие в собственные силы. Сеть поддерживает в ее участниках веру в бессилие индивидуального деятеля в целях самосохранения. И последняя форма — уравнилительное давление при восходящей мобильности. Все перечисленные формы издержек направлены на поддержание среди членов сети подобающего поведения и, следовательно, на сохранение статуса сети [7; 139–143].

Рассмотренные концепции сетевого подхода экономической социологии представляют значительный интерес для анализа предпринимательства в условиях институциональной трансформации. В таких условиях, характеризующихся повышенным уровнем неопределенности, деловые сети, эффективно заменяя собой формальные институты, снижают уровень непредсказуемости среды, объемы транзакционных издержек и, таким образом, способствуют созданию и развитию бизнеса.

References

- 1 Radayev V. *Market as the interweaving of social networks* // Russian Management Journal, 2008, Vol. 6, № 2, p. 47–54.
- 2 Granovetter M. *The strength of weak ties* // Economic Sociology, 2009, Vol. 10, № 4, p. 31–47.
- 3 Powell W., Smith-Doerr L. *Networks and economic life* // Economic Sociology, 2003, Vol. 4, № 3, p. 61–105.
- 4 Granovetter M. *Economic action and social structure: the problem of embeddedness* // Economic Sociology, 2002, Vol. 3, № 3, p. 44–58.
- 5 Uzzi B. *The sources and consequences of embeddedness for the economic performance of organizations: the network effect* // Economic Sociology, 2007, Vol. 8, № 3, p. 44–60; № 4, p. 43–59.
- 6 Chepurenskiy A. *Sociology of entrepreneurship*, Moscow: Izd. Dom HSE, 2007, 386 p.
- 7 Barsukova S. *Informal economy. Lectures: tutorial*, Moscow: Izd. Dom HSE, 2009, 354 p.

З.К.Жарқынбаева

Кәсіпкерліктің әлеуметтану талдауындағы желілік әдіс-амал

Мақалада кәсіпкерлікке қатысты экономикалық әлеуметтанудың желілік әдіс-амалының кейбір аспектілері қарастырылды. Осы тәсілдің негізгі тұжырымдамаларының мазмұны баяндалды: «әлсіз байланыс», «жылдамдық», «сенім». Кәсіпкерлікті зерттеуде түсінікті мүмкіншілік пен желілік маңыздылықты көрсететін әр түрлі іскерлік жүйені эмпирикалық зерттеудің нәтижелері көрсетілген.

Z.K.Zharkinbayeva

The network approach to sociological analysis of entrepreneurship

This article discusses some aspects of a network approach in respect of economic sociology of entrepreneurship. Describes the content of the basic concepts of this approach: the «weak ties», «embeddedness», «confidence». Presents the results of empirical studies on various business networks, demonstrating the explanatory power and relevance of the network approach to the study of entrepreneurship.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Adambek, B.K.** — professor of the chair of a world history and international relations, candidate of history science, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Anarbayeva, G.A.** — candidate of history science, docent, head of department of Regional studies, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan.
- Yem, N.B.** — candidate of history science, docent of the department of Korean studies and Japanese studies of faculty of oriental studies, al-Farabi Kazakh National university.
- Zharkinbayeva, Z.K.** — MA student, 2 year, specialty «sociology», chair of political science and sociology, department of philosophy and psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kalenova, T.S.** — docent of the department Eurasian studies, candidate of historical science, L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana.
- Karenov, R.S.** — doctor of economic science, professor, head of the department of Management, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Karipbayev, B.I.** — doctor of phil. science, professor, head of the chair of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Mihalenya, S.N.** — master of political science, senior lecturer, department of political science and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Paolo De Lucia** — professor, department of antiquities, history and philosophy, University of Genoa, Italy.
- Sapabekov, D.K.** — PhD student, 3 year, speciality «psychology and pedagogy», chair psychology and pedagogy, S.Toraigyrov Pavlodar State University.
- Sarsambekova, A.S.** — candidate of history, senior lecturer, L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana.
- Smadiyarov, K.A.** — senior lecturer of the department pedagogy, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan.
- Soloschenko, P.P.** — senior lecturer of the department philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Eshiev, A.K.** — doctor of political sciences, Associate Professor, head of international relations department, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan.